



Máasewal kaajo'obil u Meejiko

FEDERICO NAVARRETE LINARES



Pueblos Indígenas del México Contemporáneo

Comisión de Asuntos Indígenas del Senado de la República

Senadores: Andrés Galván Rivas, presidente
Adolfo Toledo Infanzón y Salomón Jara Cruz, secretarios
María Serrano Serrano, integrante

TS'ÍIB YÓOK'OL MÁAX BEET LE MEYAJA'

Federico Navarrete Linarese' u chukmaj u ka'anal xookil doctor ti' estudios mesoamericanos ti' UNAM. U jach ts'áamaj u yóol ti' u xak'al xookil máasewal kaajo'obil úuchben meejiko, le u k'iinilo'ob coloniao' yéetel le bejla'ilo'obo'; u jach tukulmaj jejeláas ba'alo'ob je'ex u kuxtal máasewal, u yúuchben tsikbalo'ob, u tsikbalil u kuxtalo'ob yéetel uláak' tsikbalo'ob, tak u xookil úuchben ts'iibo'obil máasewalo'ob.

TS'ÍIB YÓOK'OL MÁAX K'EXT'ANT LE MEYAJA'

Fidencio Briceño Chel. Jmaaya xookil kuxtal yéetel t'aan. Jxak'al xookil u t'aan yéetel u miaatsil maayao'obil u Petenil Yucatán. Jxookil le maaya t'aano'obil u k'abil Peninsularo'. Meyajnaja'an utia'al u beeta'al jejeláas tsolt'aanil maayao'ob. U k'ext'antmaj ich maaya U Tsolt'aanil u Tojbe'enido'ob Wiiniko'ob ti' Tuláakal Yóok'ol Kaab, U Noj A'almaj T'aanil u Páajtalil u T'a'anal Máasewal T'aano'ob yéetel u Almejen Noj A'almaj t'aanil u Múuch' Péetlu'umilo'ob México. U ts'iibtmaj ya'akach meyajo'ob yóok'ol u t'aan yéetel u miaatsil maayao'ob.

Táan oochel: ko'olel otomí yéetel p'uru'uso'ob yéetel paal, Temoaya, Estado de México.

Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2004. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI

Oochel wáalal 7: Kúuchil ba'alo'ob ku meyajta'al yéetel u k'abo'ob, meyaj áanta'an tumen CDI, Venustiano Carranza, Chiapas. Tzotziles. Jóo'saj oochel: Josué Anaya Cruz, 2006. Utia'al.

Oochel wáalal 27: Paal tu yóok'otil chan ch'ija'ano'ob. Michoacán. Jóo'saj oochel: Benjamín Lucas, 2008. Utia'al.

Oochel wáalal 49: Corail Jesús María, Del Nayar, Nayarit. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Oochel wáalal 75: Táankelem máasewal ixcateco táan u paax, Santa María Ixcatlán, Santa María Ixcatlán, Oaxaca. Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Oochel wáalal 103: Máasewal otomí, Michoacán. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2004. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Oochel wáalal 139: Amuzgo. San Cristóbal, Tlacoachistlahuaca. Guerrero. Jóo'saj oochel: Miguel Bracho, 2006. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

CDI
972.004
C65
N38p
2009

Navarrete Linares, Federico

Los pueblos indígenas de México [texto] / Federico Navarrete Linares. – México : CDI : PNUD : Senado de la República, 2009.

140 p. : mapas, tbs., fots. – (Pueblos Indígenas del México Contemporáneo)

Incluye bibliografía

ISBN 978-970-753-160-4 (Los pueblos indígenas de México)

ISBN 978-970-753-006-5 (Pueblos Indígenas del México Contemporáneo)

1. INDÍGENA (CONCEPTO) 2. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – HISTORIA 3. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – VIDA SOCIAL Y COSTUMBRES 4. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – ORGANIZACIÓN SOCIAL 5. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – POLÍTICA Y GOBIERNO 6. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – RELIGIÓN Y MITOLOGÍA 7. PUEBLOS INDÍGENAS DE MÉXICO – CONDICIONES SOCIOECONÓMICAS 8. LENGUAS INDÍGENAS – MÉXICO 9. MIGRACIÓN INDÍGENA 10. IDENTIDAD ÉTNICA I. t. II. Ser.

Catalogación en la fuente: GYVA

Primera edición en maya 2009

D.R. © 2009 Federico Navarrete Linares, texto, y Fidencio Briceño Chel, traducción

D.R. © 2009 Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas

Av. México Coyoacán 343, Col. Xoco, Del. Benito Juárez, C.P. 03330,
México, D.F.

D.R. © 2009 Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo

Av. Presidente Mazarik 29, Col. Chapultepec Morales, Del. Miguel Hidalgo, C.P. 11570,
México, D.F.

D.R. © 2009 Senado de la República

Xicoténcatl 9, Centro Histórico, C.P. 06010, México, D.F.

ISBN 978-970-753-163-5 / Máasewal kaajo'obil u Meejiko

ISBN 978-970-753-006-5 / Pueblos Indígenas del México Contemporáneo

<http://www.cdi.gob.mx>

Queda prohibida la reproducción parcial o total del contenido de la presente obra, sin contar previamente con la autorización del titular, en términos de la Ley Federal del Derecho de Autor y, en su caso, de los tratados internacionales aplicables. La persona que infrinja esta disposición se hará acreedora a las sanciones legales correspondientes.

Impreso y hecho en México

<http://www.cdi.gob.mx>

U tsoolol

¿BA'AX U K'ÁAT U YA'AL MÁASEWAL WÍINIK TU MEEJIKOIL BEJLA'E'?	7
Le máasewalo'ob ila'ano'ob kitak táankabilo'	8
A'almaj t'aan yéetel jala'achil aktáan ti' le máasewalo'obo'	13
U bixil máasewalo'ob	20
U noj ya'abil le máasewalo'obo'	22
LE K'AJLÁAYIL SIIBALO'OBO'	27
Le úuchben mootso'obo'	28
Pets'ankil yéetel <i>colonia</i> , jejeláasil kuxtalo'ob	31
U kuxtal máasewalo'ob ti' le jáalk'abil Meejikoo'	37
Siiglo xx	43
MÁASEWAL KAAJO'OB YÉETEL U KUXTAL MÉK'TANKAAJIL YÉETEL U MÚUL KAJTALIL	49
U lu'umkabil yéetel le lu'umo'	51
U jejeláasil méek'tankaajil, jump'éel talam k'ajláay	57
U suukil u ts'a'abal kuucho'ob	58
U much'talil ch'ija'an máako'ob	61
U much'talil jump'éel kaaj	61
Le múul mokt'aano'	62
Kaaj yéetel táanxelil	63
Le múul meyajo'	67
Le jela'antak a'almaj t'aano'obo'	68
K'expajalo'ob ichil u kuxtal méek'tankaajilil	71

LE JAAJILIL MÁASEWAL MIAATSILILO’OB	75
Le máasewal t’aano’ob bejla’e’	75
T’ambil yéetel ts’iibtbil máasewal t’aano’ob	79
Máasewal t’aano’ob yéetel káastlan	82
U tuukul máasewalo’ob tyo’olal yóok’ol kaab	85
Máasewal k’ulintajo’ob	93
Le túumben k’ulintajo’obo’	100
BIX ANIK YÉETEL BIX U NÁAJALTIK U KUXTAL MÁASEWAL MÁAKO’OB	103
U meyajta’al lu’um utia’al u kuxtal máak yéetel ba’alo’ob ma’ uts ku taasiki’	112
U jejeláasil bix u kuchpachta’al máak	116
Bix u yila’al xch’uup tumen xiibo’ob yéetel u kúulpachkunajil	126
Túumben jaajilo’ob yo’olal bix u kuxtal máak	128
Meyajo’ob ku tukulta’al utia’al u jóok’ol táanil kaaj yéetel u miaatsil máasewalo’ob	133
MÁASEWALO’OB YÉETEL NOJ LU’UMIL, BEJLA’E’ YÉETEL SÁAMAL	139
Le máasewal kaajo’ob ti’ le ka’axa’ayil bejo’	139
“Mixbik’in tuka’atéen jump’éel Meejiko xma’ to’on”	146
Le máasewal cha’ak’abilo’	147
¿Máasewal yajil wa u yajil noj lu’umil?	153
Tu bejil jump’éel Meejiko tu jaajil ku chíimpolta’al tuláakal máak	155
TS’ÍBIL JU’UNO’OB MEYAJNAJIL	158

¿Ba'ax u k'áat u ya'al máasewal wíinik tu Meejikoil bejla'e'?



¿MÁAXO'OB U MÁASEWALIL MEEJIKO? ¿JAYTÚULO'OB? ¿JAYP'ÉEL JEJELÁAS MÁASEWAL KAAJ YAAN T NOJ LU'UMIL? ¿BIX U PÁAJTAL K ILIK MÁAX MÁASEWAL TI' MÁAX MA'? ¿BA'AX KU BEETIK U MÁASEWALIL JUNTÚUL MÁASEWAL? ¿Bix unaj k k'aaba'atiko'ob "máasewalo'ob" (*indígenas*) wa "wi'it'o'ob" (*indios*)?

Ti' le meyaja' yaan k ilik u núukajil le k'áatchi'oba' ma' chéen ch'a'abili', tumen yaan ya'akach t'anal t'an táan u yúuchul tu bak'pach u nu'ukbesajil u kuxtal yéetel u miaatsil le máasewal kaajo'obil meejikoo'. Yáaxe', je'ex yaan k ilik ti' le jaats meyaja', le múuch' kaajo'ob ma' máasewalo'ob way t noj lu'umila' yaan u tuukulo'ob, yaan téene' ma' ma'alob yéetel ma' chúuka'an, yóok'ol le máasewalo'obo' le o'olal ma' tu páajtal u k'ajóoltiko'ob yéetel u k'ána'ankunsiko'ob ma'alob u miaatsilo'ob. Bey xane', le a'almaj t'aano'ob yéetel le noj jala'achilo'obo' suuk u ya'aliko'ob bix le máasewal kaajo'obo' xma' u kuxtalo'ob ichilo'ob, bey úuchik u je'iko'ob jejeláas mola'ayo'ob yéetel u káajsiko'ob meyajo'ob utia'al u yila'al jejeláas u bixil u kuxtalo'ob. Le bix u yila'al yéetel tuukulo'ob táanxelilo'obo' ts'óok u náakal yéetel ts'óok u péeksik u yóol le máasewal kaajo'obo' leten túun yaan k ch'a'anú'uktik yéetel k tukultik ma'alob utia'al k k'ajóoltik ma'alob le kaajo'oba'.

Ti' le pikil ju'una' táan k meyajbe'enkunsik le t'aan "máasewal", u k'áat u ya'al máax sijnáal ti' jump'éel kaajo', tumen le meyajbe'enkunsan ti' a'almaj t'aano'ob yéetel

Táan k meyajbe'enkunsik le t'aan "máasewal" je'ex máax sijnáal ti' jump'éeel kaajo', le je'ela' meyajbe'enkunsa'an ti' a'almaj t'aano'ob yéetel mola'ayo'obil k noj lu'umil tumen ma' tu bisik u k'aas tuukulil ku ts'a'abal ti' le t'aan "wi'it'o'".

mola'ayo'obil k noj lu'umil yéetel tumen ma' tu bisik le k'aak'aas tuukulil ku ts'a'abal ti' le t'aan "wi'it'", ts'a'ab ti' le yáax kajnáalilo'ob k noj lu'umil tumen le káastlan wíiniko'ob k'uch u toko'ob k noj lu'umil ti' k ch'i'ibalo'ob tu jaats k'iinilo'ob 1600o'.

LE MÁASEWALO'OB ILA'ANO'OB KITAK TÁANKABILO'

Lekéen k u'uy le t'aan "wi'it'" wa "máasewalo'" ku jáan taal t pool oochelo'ob yéetel tuukulo'ob u k'aasile' ku tiip'il ye'esiko'ob k yáax tuukulo'ob yéetel ma' k ojel u jaajil yéetel u miatsil le kaajo'obo'.

8

KANTU'UK' 1. MÁASEWAL MEEJIKO, 2005

Tuláakal kajnáalilo'ob	103 263 388
Máasewal kajnáalilo'ob	9 854 301
Junjaatsil ti' tuláakal	9.54%
Múuch'ob ti' u bixil yéetel u t'aano'ob	62
Ku t'aniko'ob máasewal t'aan	5 988 557
Kajnáalilo'ob ka'ap'éeel u t'aano'ob	5 131 226
Kajnáalilo'ob jump'éeel u t'aano'ob	719 645
Ma' ojeela'ani'	137 686
U jaatsil ma' u yojelo'ob xook ichil 15 ja'abo'ob yéetel maas nojochtaki'	25.4%
U jaatsil ma' tu bino'ob xook ichil 6 tak 14 u ja'abilo'ob	8.4%

Ku taal ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000.

Yáaxe', k tukultik le máasewalo'obo' "jun chan jaats" jach jela'an ti' le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'ob ku tukulta'al u "maasil" ichil le kajnáalilo'ob meejikoo'. Le tuukula' ku ts'áaik le máasewalo'ob yáanal ti' le uláak'o'obo', tumen ku ya'alik bixo'ob chéen ba'ale' ma' je'ex u jaajil bixo'obe', suuk u beeta'al lekéen ila'ak u jela'anil yéetel le chúuka'an meejikoilo'obo': leti'ob ku t'aniko'ob t'aano'ob jela'antak ti' le "u t'aanil noj lu'umilo'", ku ya'ala'ale', káastlan t'aan; leti'ob yaan ti'ob jela'antak suukil kuxtalo'ob; leti'ob ku búukintiko'ob jela'an nook'o'ob; leti'ob ma' u nupubao'ob ma'alob ti' le noj lu'umilo' yéetel ti' le maasil xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo'. Leten ku beetik u ts'ook a'ala'ale' u yantal le "jun chan jaatsil" máasewalo'oba' jump'éel "yajil" utia'al Meejiko yéetel le je'ela' unaj u tse'elel ka nu'upuk le máasewalo'ob ti' le noj lu'umila', beya', ka beeta'ak u k'expajal u miaatsil, u t'aan yéetel u suukil u kuxtalo'ob je'ex utia'al le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo'.

Le tuukula' jach óotsil ti' ka'ap'éel ba'al. Yáaxe', u ya'ala'al le máasewalo'ob jun chan jaatso' ku láaj múul nupiko'ob tyo'olal u jela'anilo'ob ti' le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo', ba'ale' ku tu'ubsa'al ti' le noj lu'umila' yaan maanal ti' 62 máasewal t'aan kaajo'ob yéetel yaan u jela'anilo'ob ichilo'ob, tumen jejejláas u t'aano'ob, jela'an u suukil u kuxtalo'ob yéetel xan ku kuxtalo'ob yéetel u yúuchben tuukul ku taasiko'ob ti' u ch'i'ibalilo'ob ku k'a'ajsiko'ob. Bey xane', ma' tu ya'ala'al le "maasil" xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo' yaan ichilo'ob jejejláas kajnáalilo'ob jela'antak ichil u baatsilo'ob, ku yila'al ti' u jela'anil u kuxtalo'ob, u miaatsilo'ob yéetel tu'ux u taalo'ob. Leten túune', maas ma'alob ka a'ala'ak Meejikoe' ma' chéen yaan u maasil xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'ob yéetel jun chan jaatsil máasewalo'obi', u jaajile' yaan ya'akach kaajo'ob yéetel u miaatsil yéetel u suukil u kuxtalo'ob jela'antak, yaan máasewalo'obi' yaan xan ma'í'.

Uláak' bix u yila'al le máasewalo'obil meejikoo' ku k'a'ajsik u yóotsililo'ob yéetel bix u kuxtalo'ob. Le oochelo'ob ku taal tu pool máako' leti' u yila'alo'ob je'ex wíiniko'ob yéetel

Meejikoe' ma' chéen yaan u maasil xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'ob yéetel jun chan jaatsil máasewalo'obi', u jaajile' yaan ya'akach kaajo'ob yéetel u miaatsilo'ob yéetel u jejejláas suukil u kuxtalo'ob, yaan máasewalo'obi' yaan xan ma'í'.

ko'olelo'ob, nukuch máako'ob yéetel mejen paalalo'ob óotsiltako'ob, wa kaja'ano'ob ti' mejen kajtalilo'ob náach aniko'ob yéetel jach u p'atmajubao'ob, "je'ex u kuxtalo'ob kitak úuchake'", wa anchaj u bino'ob kuxtal ti' le nukuch kaajo'obo' utia'al u meyajo'ob tu yotoch ayik'al máako'ob, u meyajo'ob chéen yéetel u k'abo'ob wa utia'al u k'áatiko'ob máatan te' noj bejo'obil le noj kaajo'obo'. Leten ku tukulta'ale' le t'aan wi't'o' u k'áat u ya'al óotsil, máak ku p'atikuba yéetel mina'an u na'at. Beyo', le máasewalo'obo' ku tukulta'ale' jump'éeel kaaj k'abéet u yáanta'al bey túuno' le máasewalo'obo' ku su'utul jump'éeel "yajil" utia'al k noj lu'umil yéetel le ma' máasewalo'obo' unaj u yáantiko'ob, u ka'ansiko'ob yéetel u lojik u suku'uno'ob ma' ma'alob u bin ti'obo'.

U ke'etel "máasewal" yéetel "óotsile'" ku ye'esik bix u kuxtal le máasewal kaajo'obil k noj lu'umilo', tumen leti'obe' ku muk'yajtik'o'ob u p'a'atalo'ob paachil yéetel jach ku yóotsilta'alo'ob maanal ti' le uláak' u kajnáalilo'ob meejikoo'. Le yajila' ku taal úuchil tu'ux ku beeta'al u sen meyajo'ob yéetel u p'a'atalo'ob paachil chéen ba'ale' ts'o'ok u maastal yéetel u yilajbe'enta'al ti' le ts'ook ja'abo'oba' yéetel ts'o'ok u k'uchul, xma' jach sen tuklike', ti' le máasewal kaajo'obil k noj lu'umila' leten ma' tu p'atik u mu'uk'a'antalo'ob yéetel u nojochtalo'ob.

10

Chéen ba'ale', u tukulta'al le máasewalo'ob je'ex muk'yaj máako'ob k'abéet u yáanta'alo'ob tumen le xa'ak'a'an miaatsil wiiniko'ob yéetel le jala'achilo'obo', láayli' k'aase', tumen kex wáa yéetel ma'alob tuukule', ma' táan u chíimpolta'al u páajtalil u yáantikubao'ob tu baatsilo'ob yéetel u kaxtik u jóok'olo'ob ti' u yajililo'ob, je'ebix u meentmaj tuláakal le máasewal kaajo'ob tu chowakil u k'ajláayilo'obo' yéetel u k'áat u beeto'ob bejla' xane'. Leten túun le tuukulila' leti' u meentmaj u paalitsilta'al ichil u yóotajil u yáanta'al máasewalo'ob kitak táankabil, xma' u k'áata'al ti'ob ba'ax u k'áato'ob yéetel ba'ax k'abéet ti'ob tu jaajili', leten ma' meyajnak ma'alob mix jump'éeel ti' le tuukulo'obo'.

Uláak' tuus ku taasik le tuukula' leti' u ya'ala'al le óotsilil ku muk'yajtik le máasewalo'obo' ku taal ti' u pachalpachilil u miaatsilo'ob yéetel u suukil u kuxtalo'ob. Ichil le tuukulila' ku ya'ala'al le u kuxtal máasewalo'obo' jach úuchbentak leten túun ma' tu bin yéetel u jóok'ol máak táanil yéetel u kuxtal je'ex u beeta'al bejla'e', yéetel leten óotsilo'ob yéetel p'aatalo'ob paachil le kaajalo'oba'. U ya'ala'al u si'ipil le máasewalo'ob ma' u jóok'olo'ob táanilo' ma' jach beyo' mix jach jaaji', tumen beyo' ku tu'upul wa ku p'íitkunsal le jejeláas k'aasil meenta'an ti'ob je'ex u p'a'atalo'ob paachilo', u beeta'al u sen meyajo'obo' yéetel u yila'alo'ob k'aasilo' ti' le ts'ook jo'op'éeel siiglos tyo'olal le uláak' kaajo'ob kuxa'ano'ob way t noj lu'umila'. U jaajile', u p'a'atal paachil le máasewal kaajo'obo'

U yila'al k'aasil le máasewalo'ob ku t'anik u t'aano'obo', ku ts'áaik u búukino'obo' wa tyo'olal u jela'anil u yicho'obo' ku meentik k'aasil ti'ob, tumen ya'akach téene' ma' tu p'atik u meyajkúunsiko'ob, u meyajob mix u yantal le páajtalilo'ob yaan ti' le u chúuka'an u kajnáalilo'ob le noj lu'umila'.

ku taal ti' u nu'upul tuláakal le k'aak'as tuukulo'ob ku taalo'ob ti' le kaajo'oba' yéetel xan le ku taalo'ob táanxelilo'.

Bey xane', yaan t noj lu'umile' uláak' bix u yila'al le máasewalo'ob jach p'ekkunjabe'eno' yéetel ku nojbe'enkunsa'al yéetel le tuukulo'ob ts'o'ok k a'áliko'. Ichil ya'akach múuch' máako'ob way Meejikoe', le t'aan "wi'it'o'" ts'o'ok u suut je'ex u keet t'aanil "p'aatal paachil" wa "xma' na'at" bey xan "neets" yéetel ku meyajbe'enkunsa'al je'ex pooch'ile'. Ichil Ya'akach noj kaajo'ob yéetel kaajo'ob t noj lu'umile' ya'akach téene' le máasewalo'obo' ma' ma'alob u k'a'amalo'obi' yéetel k'aasil u yila'alo'ob tumen ku t'aniko'ob jump'éeel jela'an t'aan wa tumen jela'an u nook'o'ob ti' le xa'ak'a'an miaatsil wiiniko'obo', wa xan tyo'olal u jela'anil u yicho'ob. Le k'aasil tuukulo'oba' ku yajtal ti' le máasewal wiiniko'obo', le ko'olelo'obo' yéetel xan ti' le paalalo'obo', tumen ya'akach u téenele' le je'elo' ma' tu p'atik u meyajkúunsiko'ob, u meyajob mix u yantal ti'ob páajtalilo'ob yaan ti' le u chúuka'an u kajnáalilo'ob le noj lu'umila'.

Uláak' ba'al xane', le nu'ukulil cha'an way meejikoe' ku beetik u yantal uláak' jela'an tuukul yóok'ol le máasewalo'obo' yéetel xan yóok'ol le ma' máasewal wiiniko'ob boox u yoot'elo'obo', tumen u maasil ti' máaxo'ob ku meyajobi' sak u wiinkililo'ob, ku yila'al je'ex ki'ichkelemil yéetel u jela'anilo'ob, yéetel le jaytúul wiiniko'ob yéetel u yichil máasewalo'obo' ku ye'esa'alo'ob je'ex neetso'ob, xma' na'ato'ob yéetel ya'ab u pooch'ilo'ob. Le k'aak'as tuukulo'oba' ku meentik u yantal yéetel u nojochtal le p'ekunsajbe'en ku beeta'al tumen u kajnáalilo'ob le noj lu'umila'.

Le p'ekkunsajbe'en yóok'ol le máasewalo'obo' je'ex jump'éeel koot yaan k siit'tik utia'al u páajtal k na'atik le talam kuxtalil le kaajo'oba' yéetel xan utia'al u páajtal k jach ojéeltik máaxo'obi' yéetel k ts'áaik u kúuchil ichil le u kajnáalilo'ob u noj lu'umil meejikoo'. U maas ma'alob ts'aakil le k'aak'as tuukulila', xma' péek óolile', u k'ajóolta'alo'ob ma'alobil.

Wa k k'ajóoltik ma'alob le miaatsilo'obo' yéetel u suukil u kuxtal le máasewal kaajo'obil u noj lu'umil meejikoo', je'el u páajtal k ilik ma'alob le k'aak'as tuukulo'ob yaan to'on yóok'olo'obe' yéetel chéen bey je'el u béeytal k chíinjo'oltiko'ob yéetel k múul antal yéetelo'ob je'ex k éet kaajilo'obe' yéetel k éet noj lu'umilo'obe'.

Yaan k a'alik xane' ma' tuláakal tuukil yóok'ol máasewalo'ob k'aasi'. Ya'akach téene', lekéen k tukulto'obe' k k'a'ajsik yéetel t'esbail k chí'ibalo'ob, le úuchben kaajo'obo', yéetel u nonoj miaatsilo'ob, le ka'anal najo'ob yéetel úuchben pak'o'ob tu meentajo'obo'. Kitak k paalile' tuláakal kajnáalil meejikoe' t kanaj t kúuchil xooke' yéetel k u'uyik je'etu'uxake' leti'ob k chuuno'ob yéetel xan ti' to'on p'aatal u nojochil u miaatsilo'ob. Chéen ba'ale', le chíimpol yéetel jak' óolil k u'uyik tyo'olal le úuchben máasewalo'obo' ma' tuláakal u téenel ku yu'uba'al xan tyo'olal le k éet k'iinilo'obo'. Tu chowakil u ts'ook ka'ap'éel siiglose', ya'akach jtuukulo'obe', je'ex xan ya'akach jxak'al xookil u kuxtal máako'obe', ku ok'om óoltiko'ob u "óotsilil" le máasewal kaajo'obil k éet k'iinilo'oba' wa ku keet yila'al yéetel u nonoj ba'alil le úuchben máasewalo'obo' yéetel ku ya'aliko'ob ku taal ti' le toop tu ts'áaj le káastlan máako'obo'. Tyo'olal lelo', Meejikoe' ma' ma'alob u ja'atsal le "wi'it' kimeno'", ko'ox a'alike', le úuchben máasewal miaatsilil, ku meentik u ja'ak'pajal máako', yéetel le "kuxa'an wi'it'o', leti' le máasewal miaatsilil le k'iino'oba', ku páajtal u p'ekta'al yéetel u ch'a'abal óotsilil ti'obo'.

Uláak' paakatil ma' jach k'aasile', ku yilik le máasewalo'obil bejla'o' je'ex u yuumilo'ob yéetel u jkalano'obil le nonojbail suukil kuxtal úuchbentako' yéetel ku chíimpoltiko'ob tyo'olal lelo'. Kitak le tuukula' jach jak'be'entsil u kanáantiko'ob u suukilo'ob, u jela'anil u kuxtalo'ob yéetel le t'aano'ob xuulul ku t'anik le máasewalo'obo', ku tukulta'ale', yan ti'ob kitak ma' k'uchuk le káastlan máako'obo', yéetel ok'om óol ka u sato'ob, ikil u

Le máasewal kaajo'obo' kuxa'ano'ob ti' le ts'ook jo'op'éel siiglosa' tumen tu kanajo'ob kuxtal yéetel le túumben ba'alo'ob ku k'uchul ti'obo'. Máasewalile' ma' u k'áat u ya'al u p'áatal máak je'ex úuchile', u ma'alobile' u yojéeltik máak u múul bis ba'axo'ob ku k'expajal yéetel le ku p'áatalo'obo', ma' u tu'ubsik úuchben suukilo'ob yéetel u yojéeltik u bin u túumbenkunsej.

meyajbe'enkunsiko'ob le káastlano', ikil u meyajbe'enkunsiko'ob le túumben meyajilo', wa lekéen u búukint u nook'ó'ob je'ex le m'a máasewalo'obo'.

Kex wa ku chiinjó'oltik ba'axó'ob u meentmaj yéetel u nojochil le máasewal miaatsilo'obo', le paakatila' láayli' toopile', tumen ku nupik le kaajo'obil bejla'e' yéetel le kuxlajo'ob naats' ti' jo'op'éel siiglos paachililo' yéetel ku yilik je'emáakalmáak k'expajal ti' u miaatsilo'ob yéetel u kuxtalo'obe' je'ex jump'éel ba'al k'aasile', tumen ku tukla'al ku satik u jach úuchben mootsilo'ob.

Letene', tak le tuukul je'ela' kex wa maas áantajbe'ene', xuulul ku tukulta'al le máasewalo'obo' je'ex kaajo'ob ma' tu beetiko'ob mixba'al, tak'a'ano'ob ti' u yúuchben kuxtalo'ob táan u k'uchul ti'ob le táanxel ba'alo'ob jach jela'antak ti' leti'obo' yéetel tu kaxtik u xu'ulsik ba'ax maas u yaabilmajó'ob yéetel jach utia'alo'ob. Letene', kitak le paakata', le máasewalo'obo' k'abéet ti'ob xan u yáantaj le ma' máasewalo'obo', ti' le tuukulila' utia'al u kaláantiko'ob yéetel u tokiko'ob ba'ax suuka'an ti'ob. Beya' le máasewal kaajo'obo' ku xuul tukulta'ale' jats'uts ta'aka'anbe'enil le úuchben ba'alo'ob ts'ó'ok u sa'atalo' yéetel ma' tu ts'a'abal ti'ob u páajtalil u k'expajal yéetel u jóok'olo'ob táanil.

Ti' le pikil ju'una' yaan k ilik le máasewal kaajo'obo' xuulul kuxa'ano'ob ti' le ts'ook jo'op'éel siiglosa' tumen tu kanaj u tia'alintiko'ob le túumben ba'alo'obo' yéetel tu kaniko'ob ba'alo'ob ti' le máako'ob ku taalo'ob táanxelil je'ex Europa yéetel África jk'ucho'ob way t noj lu'umile'. Máasewalile' ma' u k'áat u ya'al u p'áatal máak je'ex úuchile', u ma'alobile' u yojéeltik máak u múul bis ba'axó'ob ku k'expajal yéetel le ku p'áatalo'obo', ma' u tu'ubsik úuchben suukilo'ob yéetel u yojéeltik u bin u túumbenkunsej.

A'ALMAJ T'AAN YÉETEL JALA'ACHIL AKTÁAN TI' LE MÁASEWALO'OBO'

A'almaj t'aano'ob yéetel u jala'achilo'ob Meejikoe' ts'ó'ok xan u kaxtikó'ob u jach ya'aliko'ob máakalmáak le máasewal kaajo'obo' yéetel máaxo'obi', utia'al u jets'iko'ob máakalmáak u páajtalilo'ob yéetel ba'ax meyajilo'ob yéetel ba'ax mola'ayo'ob yaan u meyaj utia'alo'ob.

Le yáax jaatsil u Ka'ap'éel Artiikuloil u Noj A'almaj T'aanil u Noj Lu'umil Meejikoo' ku ya'alik:

U noj lu'umil meejikoe' jump'éelili' yéetel ma' tu páajtal u ja'atsal.

Le noj lu'umila' ya'ab u jejeláasil miaatsil yaan ti' ku taal yáaxe' ti' u máasewal kaajo'ob, máaxo'ob sija'ano'ob ti' le úuchben kaajo'ob ku kajkunsiko'ob le lu'umil ka k'uch le

sak wíiniko'obo' yéetel ku kuxtalo'ob je'ex suuk u much'íkubao'ob ka'acho', u kaxtik u taak'ino'ob, u miaatsilo'ob yéetel bix u yéeyik u jala'achilo'ob, wa junjaats tí'obi'.

Le tuukul yaan tí'ob yo'olal u ch'í'ibalilo'obo' leti' unaj u meyaj utia'al u ya'ala'al máax tí' ku ts'a'abal a'almaj t'aano'obil máasewal kaajo'ob.

Yáaxile', le ba'ax ku ya'alik le noj A'almaj T'aanil, jk'e'ex tu ja'abil 2001e', ku ya'alike' le máasewalo'obo' leti' le sija'ano'ob tí' le úuchben kaajo'ob ku kajkunsiko'ob le lu'umil meejiko bejla'a' ma' k'uchuk le káastlan máako'ob tu ja'abil 1517o'. Chéen ba'ale', tumen ku páajtal xan u ts'a'abal le tuukul tí' uláak' k'éet lu'umilo'obe', ku sáaskuntik le tuukul úuchik u ya'alik chéen le máaxo'ob ku kuxtalo'ob yéetel le miaatsilo'ob, le mola'ayo'ob yéetel u bixil u kuxtalo'ob yéetel u suukil u kuxtal le kaajo'ob úuchik ma' k'uchuk le káastlan máako'ob wa chéen junjaats tí'obo'. Je'ex tumen le tuukul je'ela' ma' chúuka'an utia'al u jach je'ets'el máax le máasewalo'ob aktáan tí' uláak' meejikoilo'obe', ku ts'a'abal u yóoxp'éel tuukulil jach ts'o'oksajbe'en: u tuukulil u máasewalil, u k'áat u ya'ale', juntúul máak, jump'éel múuch' máako'ob wa jump'éel kaaje' u ya'alik máasewalo'ob. Le múuch' máako'ob yaan tí'ob le óoxp'éel tuukulo'oba' yaan u ya'ala'al máasewal kaajo'ob yéetel yaan u ts'a'abal tí'ob le páajtalilo'ob a'ala'ano'ob tí' le artiikuloilo', u maas k'a'ana'anile' u páajtalil u yéeyiko'ob u jala'achilo'ob tu baatsilo'ob:

Tia'al u ya'alik le máasewal kaajo'ob ba'ax unaj u beetiko'ob je'ebix u tukultiko'obe' unaj u beetchajal tu yáanal le ba'ax ku ya'alik le a'almaj t'aano'obo' Utia'al ka páajchajak u jets'iko'ob jump'éel múul kajtalil. U chímpolil yanik le máasewal kaajo'oba' unaj u beeta'al tí' le a'almaj t'aano'obil u noj lu'umil meejikoo' yéetel Utia'al le jejeláas petenilo'obo', tu'ux yaan u ch'a'anú'ukta'al, le ba'alo'ob ts'o'ok u ch'a'achi'ita'al tí' le artiikulo', je'ebix xan u yúuchul t'aan yéetel bix u tsolmaj u kaajo'ob.

U tuukulil le máasewal jáalk'ab kuxtalilo' yaan k'ilik tu ts'ook jaatsil le meyaja', ba'ale' ku páajtal k'a'alik tí' le ts'ook lajun ja'abo'oba' ts'o'ok u suut jump'éel ba'al ku t'analt'anta'al tí' le máasewal kaajo'obil k'noj lu'umila', tumen ku bisik u yantal jump'éel túumben bisbail ichilo'ob yéetel le uláak' kajnáalilo'ob k'lu'umila'.

Le jejeláas tuukulo'ob ku meyajbe'enkunsiko'ob k a'almaj t'aano'ob yéetel k mola'ay jala'achilo'ob utia'al u ya'ala'al máax máasewale' ma' láayli' ku nupik tuláakal u tuukulil máasewalili'.

U ka'ajaats le artiikuloil le Noj A'almaj T'aana' ku tsolik le ba'axo'ob unaj u beetik le jala'achilo'ob utia'al u béeytal u yantal u páajtalil le máasewalo'ob yóok'ol keet kuxtalil yéetel u mu'uk'inta'al u taak'inil, u miaatsil yéetel u bixil u kuxtalo'ob.

Kex wa ma' tu ya'alik le Noj A'almaj T'aan ku páajtal u ya'ala'al máax máasewal tyo'olal u t'anik máasewal t'aane', pachal ja'abilo'obe' leti' le tuukul ch'a'an ti' le u xo'okol máako', yéetel uláak' xookil máak ku beetik le jala'achilo'obo' utia'al u ya'aliko'ob máax máasewal way t noj lu'umile'.

Letene', le xookil máako'ob ku ts'áaik le jala'achilo'ob yóok'ol máasewalo'obil meejikoo' u jaajile' "Máaxo'ob T'anik Máasewal T'aano'ob" yéetel tak jayp'éel ja'abile' ma' tu xo'okol ka'ach le ma' tu chukik jo'op'éel u ja'abilo'obo', tumen ku tukulta'al ka'ache' ma' jach ma'alob u t'aniko'ob u t'aano'obi' (mix le ku t'aniko'ob káastlano'), le túun ku bisik ka'ach ma' u yojéelta'al jach jaytúul máasewalo'ob yaan t noj lu'umil. Utia'al u yutskíinta'al le xookila' ti' le ts'ook ja'abilo'oba' ku yoksa'al le máaxo'ob ma' tu chukik le jo'op'éel u ja'abilo'obo' chéen wa ku kuxtalo'ob tu'ux kex wa chéen u taata wa u maama wa juntúul ti' u noolo'ob ku t'anik máasewal t'aan, yéetel xan le máaxo'ob yaan kex jo'op'éel u ja'abilo'ob wa maanal ti'e' ku kuxtalo'ob xan tu'ux kex wa chéen u maama u taata wa juntúul ti' u noolo'ob wa chiicho'ob ku t'anik máasewal t'aan. Bey túun ts'o'ok u náats'al u xookil ti' u jaajil jaytúul máasewalo'ob yaan t noj lu'umila'.

Ti' le chúukbesa'anil k'áatchi'il ti' le Xookil Kajnáalil yéetel Najo'obil 2000o' k'áata'ab ti' le u kajnáalilo'ob le 2.2 millonesil najo'ob yéeya'ab utia'al túuntajo', wa ku yu'ubikubao'ob máasewalo'ob, ya'akach ti' le k'áata'ab u chi'ob ma' tu t'aniko'ob máasewal t'aano' tu núukajo'ob máasewalo'ob, ba'ale' anchaj xan ya'akach ku t'aniko'ob máasewal t'aano'ob tu ya'alajo'ob ma' máasewalo'obi'. Lela' ku ye'esik le jejeláas tuukulo'ob ku meyajbe'enkunsik le a'almaj t'aano'ob yéetel k mola'ay jala'achilo'ob utia'al u ya'aliko'ob jach máax máasewalo'obe' ma' láayli' keeto'obi' tumen le u'uyajba máasewalilo' jach talam yéetel ya'akach u jejeláasil.

Tu chowakil siiglo XXe' le jala'achil meejikoo' ts'o'ok u je'ik ya'akach mola'ayil jala'achilo'ob yéetel ts'o'ok u ts'aaik ya'akach tuukulil meyaj utia'al u ts'atáanta'al le máasewalo'obo', yáanal u tuukulil yaan u jela'anilo'obe' k'abéet xan jela'an u meyajta'alo'ob. Le mola'ayo'oba' ku meyajtiko'ob jejeláas jaatsil u chúka'an k'a'ana'anil u jaajil u kuxtal le máasewal kaajo'obo'.

Tu ja'abil 1948e' ku beeta'al U Noj Mola'ayil Máasewalo'ob wa Instituto Nacional Indigenista (CINI). U maas k'a'ana'anilo'obe' U Noj Mola'ayil Máasewalo'ob, beeta'ab tu ja'abil 1948. Le tuukulil ku bisik le mola'ayila' leti' le "máasewalilo'", le tukulta'ab tumen nojoch jxok kuxtal máako'ob wa antropólogos éet k'iinilo'ob Manuel Gamio, Alfonso Caso yéetel Gonzalo Aguirre Beltrán ku kaxtik u meyajbe'enkunsik ba'ax u kanmaj ti' u xookil u kuxtal máako'obo' wa antropología utia'al u k'ajóoltik maas ma'alob le máasewal miaatsilo'obo' ka páajchajak u kaxtiko'ob u ma'alob kaniko'ob u kuxtalo'ob yéetel u miaatsil le noj lu'umila' ku k'aaba'ata'al "aculturación". Beyo', kaxta'ab ka u máato'ob tu juuno'ob u ba'alo'obil le "miaatsil le noj lu'umila'", ch'aba'an tuláakal ti' u miaatsil le maasil xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'ob ti' le noj lu'umila'. Bey túuna' le máasewalo'obo' ku páajtal u nupikubao'ob ma'alob ti' le "noj lu'umilil meejikoo'", u k'áat u ya'ale' u meejikoil le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo', chéen ba'ale' xma' u p'atiko'ob u mootso'ob mix u jach bixilo'ob.

U nu'ukulil le meyajil u yoksaj óolta'ala' unaj u beeta'al ka'ach yéetel le ka'ansajo' leten le jala'achil k noj lu'umilo' tu ts'áaj ka'ansajil ti' ya'akach táankelem máasewalo'ob, ka'ansa'ab káastlan ti'ob yéetel u miaatsil noj lu'umil, yéetel u tuukulil leti'ob kun u ka'anso'ob le uláak' máasewalo'obil u kaajalo'obo' yéetel ka u ka'anso'ob ti'ob u ma'alobil le ba'ax ts'o'ok u kaniko'obo'.

Yéetel le tuukulil máasewalilo', le mola'aya' tu ts'áaj xan áantajil yo'olal toj óolal, áantaj utia'al kaambal meyaj yéetel ka'ansaj ti' ya'akach kaajo'ob lelo' áantajnaj utia'al u ma'alobkunsik bix u kuxtalo'ob.

Tu ja'abil 2003e', le mola'aya' xu'ulij ka jelbesa'ab je'ex le Noj Mola'ayil utia'al u Nojbe'enkunsa'al le Máasewal Kaajo'obo' wa Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas (CDI). Bejla'e' ba'ax ku kaxtik le mola'aya' u yáantaj u nojochtal tuláakal yéetel tu juun le máasewal kaajo'obo' yéetel u yáantaj u ya'aliko'ob ba'ax u k'áato'ob yéetel bix u k'áato'ob kuxtal, je'ex u ya'alik le noj a'alma'j t'aanil k noj lu'umila'. Bey xane' ku poolintik yéetel ku yilik wa ma'alob ba'ax ku beetik le uláak' mola'ayo'obil jala'achil yaan u yilo'ob u kuxtal le máasewal kaajo'obo', utia'al u yilik ka ma'alob beeta'ak

Ya'akach mola'ayo'ob ts'o'ok u ts'áaik u yóolo'ob ti' u tuukulil yéetel bix u meyaj'ob utia'al u kaxta'al u nojochkiinsa'al le máasewal kaajo'obo', mola'ayo'ob je'ex SEP ts'o'ok u ka'ansik jka'ansajo'ob ka'ap'éel u t'aano'ob yéetel ts'o'ok u beetik pikil ju'uno'ob ti' maanal ti' 50 jejeláas máasewal t'aanilo'ob; ichilo'obe' yaan u pikil ju'unil kaambali'.

le ba'axo'ob ts'o'ok tsoláantiko'. Lela' ts'o'ok u yáantaj utia'al u ch'a'ajo'olta'al ba'axo'ob ma' tu yila'al ka'ach tumen uláak' mola'ayo'ob ti' le jejeláas miaatsilo'obo' yéetel u jela'an kuxtal le máasewal kaajo'obo'. Bey xane' le mola'aya' yaan ti' jump'éel múuch' máako'ob óoli' tuláakalo'ob máasewalo'obi' ku kanáantiko'ob u ma'alob meyaj yéetel ku yáantajo'ob utia'al u nupik ba'ax ku beeta'al yéetel ba'ax k'abéet ti' le kaajo'oba'.

Uláak' jala'achil mola'ayil táan u meyaj yéetel máasewal kaajo'obe' leti' le Mola'ayil Ka'ansajo' wa Secretaría de Educación Pública (SEP), kitak u káajbalil siiglo XXe' tu je'aj kúuchil ka'ansajo'ob chéen utia'al máasewal paalalo'ob, ichil u tuukulil u meyajtik le ka'ansaj ti' mejen kaajalo'obo'. Tak u ja'abilo'ob 60e' le kúuchil ka'ansajo'oba' ku ka'ansajo'ob ka'ach chéen ich káastlan, tumen ku kaxáantik ka'ach u yáantaj utia'al u nupikuba le máasewalo'ob ti' le noj lu'umilo', je'ebix le tuukulil máasewalil ku meyajta'alo'. Chéen ba'ale', ti' le ja'abilo'obo', ichil uláak' ba'alo'obe' tyo'olal ba'axo'ob a'ala'an tumen le máasewal ka'ansajo'obo', le jala'achilo' káaj u meyajtik le ka'ansaj ich ka'ap'éel t'aano', ka káaj u ka'ansa'al xook yéetel ts'íib ti' le mejen máasewal paalalo'ob ti' u t'aano'obo', ma' ich káastlani'. Utia'al u tóojche'eta'al le tuukulila', ti' le ts'ook óoxp'éel múuch'il lajump'éel ja'abo'obo' le mola'aya' ts'o'ok u ka'ansik miilesil ka'ansajo'ob ich ka'ap'éel t'aan yéetel ts'o'ok u beetik miilesil pikil ju'uno'ob ichil maanal ti' 50 jejeláasil máasewal t'aanilo'ob, ichilo'obe' tak pikil ju'uno'obil kaambali'.

Kitak jayp'éel ja'abo'obe', le ka'ansajo'ob je'ex ya'akach máasewal mola'ayo'obe' táan u k'áatiko'ob ma' chéen ka ts'a'abak xook ich máasewal t'aano'obi', ka oksa'ak xan tuukulo'ob yéetel u miaatsil le máasewal kaajo'ob ti' le pikil ju'uno'obil ka'ansajo'. Letene', le jala'achilo' ts'o'ok u k'exik u tuukulil le ka'ansaj utia'al le máasewalo'obo' je'ex ka'ansaj yéetel u miaatsililo' wa "intercultural" tu'ux unaj u ts'a'abal tuukulo'ob utia'al junjump'éelil

máasewal kaaj yéetel xan ka ka'ansa'ak ti' le chuuka'an kajnáalilo'ob meejikoo' u k'a'ana'anil le jejeláasil yéetel ya'akach miaatsilil k noj lu'umila'.

Uláak' mola'ayo'obil jala'achil ku meyajo'ob yéetel máasewal kaajalo'obe' tia'an le ku kaxtiko'ob u jáawsiko'ob le óotsililo' tumen je'ex ts'o'ok k ilike' ya'akach máasewal kaajalo'obe' tia'ano'ob ichil u maas óotsilo'obil meejikoe'. Kitak le ts'ook óoxp'éeel múuch'il lajumps'éeel ja'abo'obo' ts'o'ok u meenta'al tsoolol meyajo'ob yéetel tuukul meyajo'ob utia'al u kaxta'al u jáawsa'al le óotsilil ichil le máasewalo'obo' yéetel u ma'alobkunsal bix u ts'a'abal ti'ob toj óolal, ka'ansaj xook, ma'alob bejo'ob yéetel sáasilil utia'al u yotocho'ob yéetel u kaajalo'ob, je'ebix xan ma'alob ja' yéetel kúuchil u bin ja' ma' uk'ulbe'enili'. Ti' le k'iino'oba', u Mola'ayil u Mu'uk'a'anta'al u Kuxtal Kaajalo'obe' wa Secretaría de Desarrollo Sociale' táan u meyaj ti' le máasewal kaajalilo'ob maas óotsiltako', ichilo'obe' tu lu'umilo'ob Chiapas, Oaxaca yéetel Guerrero, utia'al u yáantaj u ma'alobkunsiko'ob le kaajo'obo' yéetel meyajo'ob ku meentik u náajal le máako'obo'. Bey xane', uláak' mola'ayo'ob je'ex u Mola'ayil Toj óolale' wa Secretaría de Salude' táan u meentiko'ob meyajo'ob chéen utia'al máasewal kaajo'ob.

Uláak' mola'ayilo'ob jala'achile' ku meyajo'ob yéetel máasewal kaajo'ob xma' u yantal tuukul meyajo'ob chéen utia'alo'ob. Beya', mola'ayo'ob je'ex Petróleos Mexicanos yéetel Comisión Federal de Electricidade' ts'o'ok u potiko'ob lu'um utia'al u kaxtiko'ob yéetel u meyajtiko'ob le ba'ax ku k'aaba'atik petroleoo' yéetel xan meyajo'ob utia'al u jóok'sa'al le ba'ax ku ts'áaik le ba'alil sáasilil ichil máasewal peten lu'umo'obo', chéen ba'ale' ma' láayli'

Huicholo'ob. Distrito Federal.
Jóosaj oochel: Víctor Rico,
1997. Kúuchil oochelo'ob
Nacho López, CDI.



ku yu'ubiko'ob ba'ax k'abéet ti' yéetel ba'ax ku tukultik le kajnáalilo'ob le kaajalo'oba'. Beyo', meyajo'ob tukulta'ano'ob utia'al uláak' kajnáalilo'obe' yaan téene' ku meentik u tse'eel u lu'umo'ob le máasewalo'obo' wa ku k'askunta'al u k'áaxil, u ja'il wa u lu'umil u kaajalo'ob. Letene', ti' le ts'ook múuch'il lajun ja'abilo'oba' ya'akach máasewal kaajalo'obe' ma' tu p'atik ka meenta'ak tu lu'umilo'ob u kúuchilo'ob u ts'a'abal ja' utia'al u jóok'sa'al le ba'al ku ts'aaik sáasililo', je'ex te' Sierra Mazateca, ichil Oaxaca yéetel Veracruzó, u k'óomil Río Balsas yéetel La Parota, te' Guerrero'.

Ichil tuláakale', ku páajtal u ya'ala'ale' le a'almaj t'aano'ob yéetel le tuukulil meyaj jala'achilo'ob meenta'an utia'al máasewalo'obo' ts'o'ok u bin u k'expajalo'ob ti' le ts'ook múuch'il lajun ja'abo'obo'. Ka'ache' ku tukulta'al u yantal le máasewal kaajalo'obo' jump'éeel "yajil" utia'al le noj lu'umilo' tumen u miaatsil yéetel u jach bixil jela'antake' ma' tu p'atik u yokol ti' le "miaatsil noj lu'umilo'"; lela' u k'áat u ya'ale' ti' u miaatsil le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo', leten u bejil u tse'eel le "yajila'" u ka'ansa'al ti'ob le miaatsil le noj lu'umilo' yéetel u betchajal u nupikubao'ob ti'. Bejla' túune', le u jela'anil u miaatsil le máasewalo'obo' ma' tu yila'al je'ex "yajile'", bejla'e' ku yila'al je'ex u jaajil u kuxtalo'obe' yéetel jump'éeel ayik'alil le Meejikoil bejla'ila'. Ichil le tuukulilo'oba' u tuukul meyajil jala'achile' ku kaxtik u yáantik u nojochtal yéetel u ma'alob antal le máasewal kaajalo'obo', utia'al u páajtal u tokiko'ob maas ma'alobil u bixilo'ob yéetel u miaatsilo'ob. Chéen ba'ale', u yóotsilil le máasewalo'ob yéetel u p'aatalilo'ob paachil ti' le uláak' kajnáalilo'ob ichil kaambal xook yéetel toj óolile', yajilo'ob jach jaajtako'ob ma' páajchajak u yutskíintik le jala'achilo'ob kex wáa yaan u tuukul meyajilo'ob táan u meentik jejeláas mola'ayil jala'achilo'ob utia'al u kaxtik u ts'o'okbesiko'ob le yajilo'oba'.

Ti' uláak' tséele', uláak' mola'ayil kaajilo'ob, yéetel xan múul máako'ob wa wíiniko'obe', tu kaxtiko'ob yéetel u k'áat u meyajto'ob u k'áaxil, u ja'il yéetel u lu'umil u kaajal máasewalo'ob: ichilo'obe' tya'an k'áax yéetel u ba'alch'eilo'ob yéetel u che'ilo'ob, tak le petroleo yéetel ba'axo'ob ku jóok'sa'al ti' le yáanal lu'umo' je'ex xan le u jats'utisil yóok'ol kaab ku kaxtik máaxo'ob ku taalo'ob u xiimbalto'ob k lu'umila'. Ya'akach téene' le máaxo'ob u k'áat u meyajto'ob le kúuchilo'oba' ku yiliko'ob le máasewalo'obo' je'ex ba'al ma' tu p'atik u beetiko'ob u nojochtal le k noj lu'umila', yéetel xan u ayik'altal le máako'obo', leten ku kaxtiko'ob bix u tseliko'ob u lu'umo'ob yéetel u ayik'alilo'ob. Letene', jump'éeel yajil utia'al le máasewal kaajo'ob bejla', je'ex úuchile', u tokiko'ob yéetel u kaláantiko'ob u lu'umo'ob yéetel u kúuchil u kajtalo'ob.

U BIXIL MÁASEWALO'OB

Je'ebixak u tukulta'al tumen u xuul le kajnáalilo'ob meejikoo', yéetel náach ti' bix u ya'ala'al bixo'ob tumen le a'almaj t'aano'ob yéetel le u tuukulil meyaj le jala'achilo'obo', u jaajile' ya'ab u kajnáalilo'ob meejiko ku yu'ubikubao'ob máasewalil, u k'áat u ya'ale', ku taalo'ob ti' jump'éel kajtalil wa jump'éel kaaj máasewal. Le u yu'ubikuba máak máasewalilo' jump'éel ba'al tu juun chéen ba'ale' yaan xan u taal ti' jump'éel múuch' máako'ob. Tu noj lu'umil meejikoe' yaan máasewal máako'ob tumen yaan máasewal kaajalo'ob.

Junjuntúulil ti' u kajnáalilo'ob jump'éel kaaje' ku múul antal ti'ob yéetel u yéet kajtalilo'obe' junmúuch' ba'alo'obil u miaatsil, je'ex u t'aan, u kajtalil, u k'ulintaj, ba'ax yéetel bix u nook', ba'axo'ob ku jets'ik tu yóol, u k'ajláay, tuláakal le je'elo' ku yáantik u ya'al chíika'an ti' leti'ob yéetel ku múul yantal ti'ob jump'éel bixil kuxtal ku ye'esik u jela'anil ti' uláak' wíiniko'ob, je'ex máaxo'ob kaja'ano'ob ti' uláak' kaaj, le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obil u peten lu'umilo'ob wa u yéet kajtalilo'ob, wa le táanxel kaajalilo'obo'.

Le u yu'ubajil keet miaatsilil ku múul yantal ti'obo' ku mu'uk'a'antal ti' le máank'inalil u kilí'ich yuumil le kaajalo', ti' le máank'inalil kaajalo', ti' u ba'ate'il u yéeya'al u jala'achilo'ob, ti' u to'okol u k'áaxo'obil le kaajalo', yéetel xan ti' le múul kuxtal yéetel ba'ate'ob ku yantal ichil kaajalo'ob yéetel xan le jala'achilo'. Bey u beetchajal le tuukul ku k'aaba'atik le máaxo'ob ku xokiko'ob u kuxtal máako'ob wa antropólogo'ob je'ex u bixil kajnáalil, u k'áat u ya'ale' le tuukul yaan ti' jump'éel kaaj ku meentik jump'éel múuch' jela'an ti' uláak'o'ob yéetel máaxo'ob ku múul kuxtalo'ob yéetel yaan xan u bixil u kuxtalo'ob, u bixil u a'almaj t'aanilo'ob, u jala'achilo'ob yéetel u kúuchil u kaajalo'ob.

U máasewal kaajo'obil k noj lu'umile' yaan u bixil miaatsil yéetel éet kaajilo'ob jach mu'uk'a'antak yéetel tu wíinikil le meyajá' yaan k sen ch'a'achi'itiko'ob je'ebix xan le ba'alo'ob ku meentiko'ob yéetel ku nojbe'enkunsiko'ob u miaatsilo'ob. Chéen ba'ale', beorae' k'abéet k meentik ka'ap'éel sáasil tuukulil jach k'a'ana'an.

Yáaxe', kex wa ts'o'ok u suuktal k k'aaba'atik je'ex "múuch' éet wíinikilo'ob" le máasewal kaajalo'ob, utia'al k paybe'enkunsik ti' ma' máasewal wíiniko'obo', lela' jump'éel tuukul k'aas tumen le je'elo'oba' yaan xan u bixil ku éetkunsiko'ob, lela' leti' le utia'al le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obil k noj lu'umila'. Letene', maas ma'alob u ya'ala'al t noj lu'umile' yaan ya'akach jejeláas múuch' wíiniko'ob yéetel u bixilo'ob yéetel túun le máasewal múuch'ilo'obo' tia'ano'ob ichil le jejeláasil múuch' éet wíinikilo'ob k noj lu'umilo', je'ebix xan le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo'.

U ka'ap'éeel sáasil tuukulile' leti' le yóok'ol le kajtalilo'ob yéetel kaajalo'obo' tumen kex wáa yaan xan u éet bixilo'ob yéetel u miaatsilo'ob jach ilajbe'entake' lelo' ma' u k'áat u ya'al yaan tí'ob chéen jump'éeel u bixil "máasewali'". Bey túuno', u kajnáalilo'ob jump'éeel kaajal tzotzilil Chiapas, wa utia'al jump'éeel kaajal tepehuail Veracruz, wa utia'al jump'éeel kaajal yaquuil Sonoraé' yáaxe' ku yu'ubikubao'ob je'ex u kajnáalilo'ob u kaajalo'obe' yéetel bey u ye'esiko'ob u bixilo'ob. Ya'akach téen, ma' xan u ya'aliko'ob u yantal tí'ob u bixilo'ob yéetel u kajnáalilo'ob uláak' kaajal naats' tí'obe', kex wáa u t'aano'obe' jump'éeelilil'e'. Lela' u k'áat u ya'ale' le éet bixil máasewalo'obo' ku much'ik jump'éeel kaajal yéetel chéen leti'ob beyo'obo' bey túuno' ya'akach téene' ma' tu nupik múuch' kaajalo'ob ku t'aniko'ob jump'éeel t'aan, wa le bixil tuláakal le máasewalo'ob aktáan tí' le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo', kex wáa tí' le k'iino'oba' ku yu'uba'al u bin u meentiko'ob. Beyo' u ya'ala'al jump'éeel múuch wíiniko'ob je'ex máasewalo'obe' wa u ya'ala'al le máasewalo'obil meejiko je'ex jump'éeel múuch'ilo'obe' máaxo'ob táanxel u taalo'obe' ku páajtal u tukliko'ob láaj keeto'ob bey túun u sa'atal ba'axo'ob ku beetik u jela'anilo'ob yéetel u bixilo'ob, jach k'a'ana'an utia'al leti'ob.

Tu ts'ooke', yaan k'alike' le bixil máasewalilo'obo' oka'ano'ob tí' jump'éeel bejil u k'expajalo'ob, je'ex ucha'an uláak' téeno'ob tu k'ajláayile'. Le máasewal kaajo'obo' áantajnaja'ano'ob tí' u k'expajal le ayik'alilo', le jala'achilo' yéeel bix u much'ikuba kaajo'ob ichil meejiko tí' le ts'ook múuch'il lajump'éeel ja'abo'obo' yéetel táan u kaxtiko'ob túumben tuukulil u múuch' kajtalo'ob, u kaxtiko'ob u taak'inilo'ob yéetel u ts'áaik u jala'achilo'ob. Ichil le ba'alo'ob tu bin u k'exiko'obo' táan u k'áatiko'ob ka ts'a'abak tí'ob túumben kúuchilil ichil u tuukulil le noj lu'umila', ma' u yila'alo'ob je'ex junchan múuch' máako'ob tu'ubsa'ano'ob yéetel p'ata'ano'ob paachil, ba'ax túun ku k'áatiko'obe' u yila'alo'ob je'ex máaxo'ob ku múul meyajo'ob yéetel ku chiinjo'olta'alo'ob tí' le k noj lu'umila', yéetel u páajtalilo'ob, ba'ale' yóok'ol tuláakal lelo', ka ila'ak yaan tí'ob u na'atil u yéeyiko'ob u jala'achilo'ob tu juunalo'ob je'ex u miaatsilo'ob yéetel u suukil u kuxtalo'obe'.

Le máasewal kaajalo'obo' tu k'áatiko'ob jump'éeel túumben kúuchilil tí' u tuukulil le k noj lu'umila' je'ex máaxo'ob ku múul meyajo'ob yéetel ku chiinjo'olta'alo'ob tí' le k noj lu'umila', yéetel u páajtalilo'ob yéetel u na'atil u yéeyiko'ob u jala'achilo'ob tu juunalo'ob je'ex u miaatsilo'ob yéetel u suukil u kuxtalo'obe'.

Letene', ti' le ts'ook múuch'il lajump'éel ja'abo'obe' ts'ó'ok u yila'al u síijil ya'akach múuch' tuukul meyajil máasewalo'ob tu kaxtik u múul meyajo'ob ti' le tuukulil jala'achilo' yéetel u kaxta'al le taak'inilo' ma' chéen tu múuch' kaajalilo'obe' tak ti' le noj lu'umila', ts'ó'ok xan u yila'al u síijil túumben ts'iibo'ob yéetel jats'uts meyajo'obil máasewalo'ob je'ebix xan u chíikpajal jkaambanaja'an máasewalo'ob táan u ts'iibo'ob yéetel ku t'aano'ob yóok'ol u kaajalo'ob. Ti' le k'iino'oba' u jejeláas t'aano'ob le máasewalo'obil meejikoo' ku yu'uba'al ti' tuláakal k noj lu'umil yéetel tak náachil ti' u jáalilo'ob.

Leten túune', je'eba'axak meyajil bin k beet yóok'ol u bixil yéetel u jaajil miaatsilil yéetel múuch' kajtalil le máasewal kaajo'obo' unaj u beeta'al je'ex jump'éel oochel táan u péeke' ma' je'ex jump'éel oochel ets'ekbale' yéetel xan yaan k ilik je'ex jump'éel ba'al meenta'an yéetel ya'akach u jejeláas xóot'olile' yéetel xan je'ex jump'éel múul juum meenta'an tumen ya'akach jejeláas t'aano'obe'.

U NOJ YA'ABIL LE MÁASEWALO'OBO'

Yáax ba'al k'abéet utia'al u náats'al máak ti' le máasewal miaatsilo'obo' u yila'al u noj ya'abil, yéetel u ayik'alil miaatsil yéetel wéet xiibilil ku bisik, je'ebix xan u yúuchben mootsil u k'ajláaye'. Le yáax oochel kóots yóok'ol kaabo' ku ye'esik le máasewal t'aano'ob ku t'aanal t noj lu'umila' yéetel bix aniko'ob tu noj lu'umil Meejiko.

Le u ya'abil le t'aano'ob ts'aja'ano'ob ti' le oochel kóots yóok'ol kaabo' ma' tu ye'esik tuláakal u ya'abil le ku t'aanal'obo', tumen yaan u ta'anal t'aanil wa jayp'éel ti' le je'elo'oba' chéen jump'éel wa ku jatsikuba ti' uláak' mejen jela'antakilo'ob. Uláak' ba'ale', le t'aano'oba' ku taalo'ob ti' jejeláas u mootsilo'ob ba'ax ku ye'esik to'on xane' le máasewal kaajo'obo' yaan xan u jejeláasil k'ajláayil. Uláak' noj jela'anile' leti' le jaytúul máak t'anik junjump'éelil ti' le jejeláas t'aano'oba', tumen yaan ku t'aanal tumen sesen ya'akach máako'obi' uláak'o'obe' tumen yáanal ti' cien u túlul. Je'ex yaan k iliko' le jela'anila' láayli' ku taal ti' u jejeláas chuunile' yéetel le jela'antak k'ajláayil junjump'éelil ti' le kaajo'obo'.

Bey xane', kex wa le Noj A'almaj T'aan ku ya'alik síijo'ob ti' le kajnáalilo'obil k noj lu'umil úuchuk ma' taalak le káastlan máako'ob tu siigloil XVIe', yaan jayp'éel múuch' máasewal máako'ob ma' tu taalo'ob ti' le k'ajláayila': le Kikapús yano'ob Coahuilao' jk'ucho'ob way meejikoe' ichil u siigloilo'ob XVIII yéetel XIX, jluk'o'ob tu noj lu'umil Norteamérica; tu siigloil Xxe' jejeláas múuch' máako'ob maayao'obil Guatemalae' ts'ó'ok u p'áatalo'ob way t noj lu'umila', yáaxe' tumen tu ta'akikuba'ob ti' ba'ate'etamba yaan ka'ach tu noj lu'umilo'obo' ts'ó'okole' je'ex máaxo'ob ooko'ob t noj lu'umile'.

Beyxan jach nojoch u jela'anil tu'ux ku kajtal le jejeláas múuch' máako'oba', kitak u ch'éej tikin lu'umilo'ob Sonora yéetel Baja California yéetel u síis noj witsilo'ob Chihuahua, tak u ma' patal ka'anal lu'umil Bajío yéetel Oaxaca, u ka'anal k'áaxilo'b Huasteca yéetel Chiapas, tak le kaabal k'áaxil Yucatán yéetel le jach cháakil witso'obil Puebla yéetel Veracruzó'. Utia'al u kuxtal le múuch' máako'ob ti' le jejeláas lu'umilo'oba' ts'ó'ok u kaniko'ob tu chowakil le siiglosó' jejeláas u bixil u kuxtalo'ob yéetel u meentik u yiichankil le lu'um utia'al u kaxtik u janalo'obo'.

KANTU'UK' 2. TULÁAKAL KAJNÁALILO'OB YÉETEL MÁAXO'OB MÁASEWALO'OB JATSA'ANO'OB TYO'OLAL U XIIBIL WA U CH'UPIL YÉETEL E'ESA'AN TYO'OLAL U PETEN LU'UMIL U TAALO'OB, MEEJIKO, 2005

Petén lu'umil	Tuláakal u kajnáalilo'ob			Máasewal kajnáalilo'ob		
	Tuláakal	Xiibo'ob	Ko'olelo'ob	Tuláakal	Xiibo'ob	Ko'olelo'ob
Tuláakal ti' noj lu'umil	103 263 388	50 249 955	53 013 433	9 854 301	4 837 126	5 017 175
Aguascalientes	1 065 416	515 364	550 052	6 644	3 351	3 293
Baja California	2 844 469	1 431 789	2 412 680	69 675	35 470	34 205
Baja California Sur	512 170	261 288	250 882	13 776	7 540	6 236
Campeche	754 730	373 457	381 273	174 853	87 926	86 927
Coahuila	2 495 200	1 236 880	1 258 320	13 225	6 853	6 372
Colima	567 996	280 005	287 991	6 304	3 222	3 082
Chiapas	4 293 459	2 108 830	2 184 629	1 261 752	624 547	637 205
Chihuahua	3 241 444	1 610 275	1 631 169	141 337	71 980	69 357
Distrito Federal	8 720 916	4 171 683	4 549 233	279 210	134 003	145 207
Durango	1 509 117	738 095	771 022	39 912	19 690	20 222
Estado de México	14 007 495	6 832 822	7 174 673	810 311	394 474	415 837
Guanajuato	4 893 812	2 329 136	2 564 676	24 408	12 177	12 231
Guerrero	3 115 202	1 499 453	1 615 749	534 624	257 997	276 627
Hidalgo	2 345 514	1 125 188	1 220 326	507 050	245 890	261 160
Jalisco	6 752 113	3 278 822	3 473 291	76 586	37 935	38 651
Michoacán	3 966 073	1 892 377	2 073 696	179 013	85 375	93 638
Morelos	1 612 899	775 311	837 588	56 377	27 402	28 975
Nayarit	949 684	469 204	480 480	59 126	29 832	29 294
Nuevo León	4 199 292	2 090 673	2 108 619	57 731	28 468	29 263
Oaxaca	3 506 821	1 674 855	1 831 966	1 575 736	754 949	820 787
Puebla	5 383 133	2 578 664	2 804 469	909 426	439 078	470 348
Querétaro	1 598 139	772 759	825 380	43 852	21 333	22 519
Quintana Roo	1 135 309	574 837	560 472	342 572	176 610	165 962
San Luis Potosí	2 410 414	1 167 308	1 243 106	343 179	173 035	170 144
Sinaloa	2 608 442	1 294 617	1 313 825	60 021	32 072	27 949
Sonora	2 394 861	1 198 154	1 196 707	112 606	58 942	53 664
Tabasco	1 989 969	977 785	1 012 184	101 581	50 971	50 610
Tamaulipas	3 024 238	1 493 573	1 530 665	47 936	24 265	23 671
Tlaxcala	1 068 207	517 477	550 730	61 382	29 991	31 391
Veracruz	7 110 214	3 423 379	3 686 835	969 439	475 043	494 396
Yucatán	1 818 948	896 562	922 386	966 787	482 681	484 106
Zacatecas	1 367 692	659 333	708 359	7 870	4 024	3 846

CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, II Censo de Población y Vivienda, México, 2005.



Seri.

Punta Chueca, Desemboque, Sonora. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2005.

Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Le jejeláasil t'aano'obo', mootsil kaajo'ob, suukil kuxtalo'ob yéetel kúuchil kuxtalo'obe' ku yila'al ti' jump'éel xma' xuulil jejeláasil miaatsil. Le úuchben tsikbal'o'ob yéetel k'ulintajo'obo', le bixil meyajil yéetel le suukilo'obo', le jejeláasil nook'o'ob yéetel le jela'antak t'aano'obo', le tuukulo'ob yéetel le ba'axo'ob ku yoksaj óolta'alo'obo' ku jach jelpajalo'ob ichil le jejeláas máasewal kaajalo'obo'. Chéen ba'ale' le ya'ab jejeláasil miaatsilo'oba' ma' u k'áat u ya'al wa

mina'an mixba'al keet ichilo'obi'. Ti' le senkech ya'akach ja'abil múul k'ajláay u máansmajo'ob ma' k'uchuk le máako'ob taalja'ano'ob europa mix le ku taalo'ob africao', le máasewal kaajalo'obo' yaan ba'alo'ob ku múul kuxkiintiko'ob ti' le miaatsil p'ata'an ti'obo'. Beyxane', kex wa jela'an u yu'uba'ale', ts'o'ok u bin u náats'alo'ob xan tyo'olal le ba'alo'ob u máansmajo'ob kitak ka jpe'ets' k noj lu'umil tumen le káastlano'obo' yéetel ka tu taasajo'ob u jela'an k'ulintaj, ba'axo'ob u yoksaj óolmajo'ob, u ba'alche'ob, u bixil u meyajo'ob yéetel u miaatsilo'ob, má'alobkunsá'ano'ob tyo'olal le taasa'ab tumen le máako'ob África u taalo'obo' yéetel le uláak' ya'akach máako'ob k'ucha'ano'ob kuxtal way meejiko ku taalo'ob ti' le uláak' kúuchilo'obil yóok'ol kaabo'.

Tyo'olal lelo', ku páajtal k'a'alike' jump'éeel ti' le ba'alo'ob yaan ti' óoli' tuláakal le máasewal kaajalo'obo' leti' le *católico* k'ulintajo' wa *religión católica*, kex wa junjump'éeel ti' le kaajalo'obo' ku na'atik je'ex unaj u meenta'al kitak u miaatsile' yéetel xan yaan máasewalo'ob ts'o'ok u k'exikubao'ob ti' uláak' k'ulintajo'ob ti' le ts'ook múuch'il lajump'éeel ja'abo'oba'. Bey xane', le káastlan t'aano' táan u bin u yantal ti' tuláakalo'ob, tumen u maasil le máasewalo'obo' ku t'aniko'ob ka'ap'éeel t'aan bey túuno' le t'aan ku múul t'aniko'obo' ku meyaj ti'ob utia'al u na'atikubao'ob. Jaaj xane', tu ts'ook múuch'il lajump'éeel ja'abo'obe', tu bin u ya'abtal máasewalo'obil meejiko táan u kaniko'ob ingles ikil u bino'ob meyaj tu noj lu'umil Estados Unidos.

Beyxane', le nojoch k'expajalo'ob ts'o'ok u máansik le máasewalo'ob ti' le ts'ook múuch'il lajump'éeel ja'abo'obo' ts'o'ok u meentik u jela'antal u múuch' kajtalo'ob, u kaxtik u taak'inilo'ob yéetel u miaatsilo'ob. Kex wa ku páajtal u ya'ala'al le kaajalo'oba' keet u kuxtal'o'ob, je'ex aniko'ob kitak úuchakile', ichil le múuch' máako'ob maas tu'ubsa'ano'ob yéetel óotsiltako'ob ti' le u kajnáalilo'ob meejikoo', yaan jayp'éeel kaajalo'ob yaan ti'ob maas ma'alob kuxtalil, je'ex le totonaco'obo' ku meyajtiko'ob ki'ibok che' wa vainilla tu xamanil Veracruz, wa le zapoteco'ob jkoonolo'obil u noj kaajil Juchitáno'.

Le u jóok'ol máak ti' u kaajalo', le ka'ansajilo', le u k'exik máak u k'ulintajo' yéetel u k'expajal u kaxta'al u taak'inil meejiko yéetel bix u much'ikuba kaajo'obe' ts'o'ok u meentik u bin u jelpajal u tuukul le múuch' kajtalilo'ob yéetel kaajo'ob máasewalo'obo'.

Uláak' ba'al xane', baja'e' ma' tu páajtal u ya'ala'al u maasil le máasewalo'obo' ku meyajtiko'ob lu'um, je'ex tu beetajo'ob ya'akach ja'abo'obe', tumen ya'akach kuxa'ano'ob ti' noj kaajo'ob tu meyaj'ob ti' jejeláas ba'al, ichilo'obe' yaan máaxo'ob xoknaja'ano'obi'. Ichil le jluk'o'ob tu kaajalo'ob utia'al u bino'ob meyaj tu noj kaajil Meejiko wa Estados Unidose', yéetel tu'ux ku tséenta'al ba'alche'ob ti' le ka'ap'éel noj lu'umilo'oba', yaan táan u bin ma'alob ti'obi' yéetel ya'akach u téenele' táan u yáantajo'ob utia'al u jóok'ol táanil u yéet k'í'ik'elo'ob yéetel u kaajalo'ob ikil u túuxtiko'ob taak'in yéetel siibalo'ob.

Ichil tuláakale', le u jóok'ol máak tu kaajalo', le ka'ansajo', le u k'e'exel k'ulintajo' yéetel u k'expajal u kaxtik u taak'inil máak yéetel u múuch' kajtalilo' jela'an u k'uchul ti' junjump'éel kajtalil yéetel kaajal máasewal. Letene', u miaatsilo'obe' maas jela'antak bejla'e', je'ex tuláakal u kajnáalilo'ob u noj lu'umil meejikoe'. Beyxane', le máasewalo'obo' maas yaan tu yóolo'ob u páajtalil u p'atiko'ob beyo' wa u k'exiko'ob u suukil u kuxtal'o'ob je'ebix u yilo'ob ma'alob utia'alo'obe'. Tyo'olal le ba'alo'oba', u jejeláasil miaatsilil yéetel u bixil le máasewalo'ob, yéetel ti' tuláakal meejikoe', ts'o'ok u ch'a'abal je'ex jump'éel ba'al k'a'ana'an u t'analt'anta'al ti' le miaatsil k'éet k'iinil k noj lu'umila'.¹

¹ Le mola'ay CDI o' ts'o'ok u meentik ya'akach pikil ju'uno'ob tu'ux ku tso'olol u miaatsil yéetel u kuxtal le jejeláasil máasewal kaajalo'obil k noj lu'umila' ti' le múuch' meyaj'ob Pueblos Indígenas del México Contemporáneo. Ku páajtal u yila'al ti' le kúuchil: http://www.cdi.gob.mx/index.php?id_seccion=89

Le k'ajláayil siibalo'obo'



LE YA'AKACH YÉETEL JEJELÁAS MIAATSIL YÉETEL U BIXIL LE MÁASEWAL KAAJALO'OBIL MEEJIKOO' KU TAAL TI' U SETEN ÚUCHBENIL YÉETEL BIX U MEENTMAJ U JETS'MAJ YÉETEL U K'EXMAJ U miaatsil yéetel u bixil junjump'éelil ti' le kaajalo'ob ti' u chowakil le k'ajláayo', mantats' u much'íkuba yéetel yaan ba'ax u k'ex yéetel le uláak' múuch' máasewal wiiniko'obo' yéetel tu ts'o'okole' yéetel le múuch' táanxel sak wiiniko'obo', le africano'obo' yéetel uláak'o'ob k'ucha'ano'ob way t noj lu'umile'.

27

U bin u p'áatal ti' jump'éel kúuchil le kajnáalilo'ob ka káaj u meyajta'al pak'alo'obo' ma' úuch ti' le kaajo'ob yano'ob tu maas xamanil k noj lu'umila' tumen je'ebix mina'an cháak te'elo' ku maas chichkunsik u pa'ak'al che'obi'; u kajnáalilo'ob le kúuchilo'oba' ku tséentikubao'ob yéetel le ts'oon yéetel le u mo'olol u yich che'obo'. Bey úuchik u síijil u jela'anil ka'ap'éel noj kúuchilo'ob miaatsilil le máasewal kaajo'obo': Mesoamérica tu nojolil yéetel Aridoamérica tu xamanil.

LE ÚUCHBEN MOOTSO'OBO'

U k'ajláayil u máasewal kaajo'obil meejkoe' jkáaj maanal ti' 10 000 ja'abo'ob ka jk'uch way tu lu'umil le bejla' meejiko le yáax múuch' máako'ob jtaalo'ob ti' le kóots lu'um ku k'aaba'atik Asia yéetel uláak'o'ob j taalo'ob ti' u xamanil América'ob. Kitak lelo' le kaajalo'oba' ku t'aniko'ob jejeláas t'aano'ob yéetel yaan xan ka'ach ti'ob jejeláas u suukil u miaatsilo'ob, ba'ale' tuláakalo'ob ku kuxtal'o'ob ka'ach ti' le ku k'aaba'ata'al tumen le jkaxan xak'al u kuxtal máako'ob je'ex "ts'oon yéetel mool ba'alo'ob utia'al jaantbil", lela' u k'áat u ya'ale' u ts'oniko'ob yéetel u chukiko'ob ba'alche'ob yéetel u molik che'ob yéetel u yich che'obil k'áax". Ka tu t'oxubao'ob ti' le jejeláas kóotso'obil lu'um yaan ka'ach way meejikoe', u jela'anil le kaajo'oba' nojochchajij, tumen junjuntúulile' tu ketaj u suukil u kuxtal yéetel u miaatsil ti' le u kúuchil u kuxtal tu ch'a'ajo'obo'.

Le u jela'anilo'oba' maaschaj óoli' beey 7 000 ja'abo'ob u yúuchbenile' ka káaj u pak'iko'ob nal, k'úum, iik yéetel bu'ul le máaxo'ob ku kajkuntiko'ob ka'ach le u nojolil le noj lu'umila'. Le jpak'al kaajalo'oba' jéets'o'ob ti' mejen kajtalilo'ob naats' ti' 4 000 ja'abo'ob úuchake'. Le u bin u p'áatal ti' jump'éeel kúuchil le kajnáalilo'ob ka káaj u meyajta'al pak'alo'obo' ma' úuch ti' le kaajo'ob yano'ob tu maas xamanil k noj lu'umila' tumen je'ebix mina'an cháak te'elo' ku maas chichkunsik u pa'ak'al che'obi' yéetel u kajnáalilo'ob le kúuchilo'oba' xuulul ku tséentikubao'ob ka'ach yéetel ba'ax ku ts'oniko'ob yéetel xan le yich che'ob ku moliko'obo'. Bey úuchik u síijil u jela'anil ka'ap'éeel noj kúuchilo'ob miaatsilil le máasewal kaajo'obo': Mesoamérica tu nojolil yéetel Aridoamérica tu xamanil, ti' jump'éeel nojoch múuch' lu'umilo'ob ku chukik xan u nojolchik'inil Estados Unidos.

Ichil u yúuchbenile' le jpak'al máako'obil Mesoamerica'ob tu jets'o'ob jump'éeel miaatsil mina'an u jeel. 3 000 ja'abo'ob ts'o'ok u máan úuchik u wa'akunsa'al le yáax noj kaajo'ob te' Mesoamérica'ob ka túun jóok' le yáax jala'achilo'ob ku taalo'ob tu poolil le noj lu'umila' utia'al u méek'tankajta'alo'ob, u kaláanta'alo'ob yéetel u ts'a'abal k'ulintajil ti'ob.

3 000 ja'abo'ob ts'o'ok u máan úuchik u wa'akunsa'al le yáax noj kaajo'ob te' Mesoamérica'ob ka túun jóok' le yáax jala'achilo'ob ku taalo'ob tu poolil le noj lu'umila' utia'al u méek'tankajta'alo'ob, u kaláanta'alo'ob yéetel u ts'a'abal k'ulintajil ti'ob.

Tu chowakil k'ajláaye' wa'akunsa'ab noj kaajo'ob ti' tuláakal Mesoamérica, je'ex La Venta, Monte Albán, Teotihuacán, Tikal, Palenque, El Tajín, Tula yéetel Chichén Itzá anchaj ti'ob noj muuk'il yéetel ayik'alil.

le noj lu'umila', máaxo'ob túun ku k'áatiko'ob u bo'olil tyo'olal u méek'tankajtko'ob, u kaláantiko'ob yéetel u ts'áaiko'ob k'ulintajil ti' le meyajil k'áaxo'obo'. Bey úuchik u ja'atsal le kajnáalilo'ob ichil máaxo'ob ku meyajtko'ob le lu'um yéetel u pak'iko'ob ba'ax utia'al jaantbilo' yéetel le máaxo'ob ku meyajtko'ob jala'achilo', le ba'ate'eltambalo' yéetel le k'ulintajo'. Le k'ulintajo' jach k'abéetkunsa'ab utia'al u kuxtal le kaajalo'oba', tumen le u kajnáalilo'ob mesoamerica'o' ku tukultiko'ob ka'ache' le cháak yéetel u nojochtal le nal yéetel le uláak' pak'alo'obo' chéen ku béeytal wa u k'áat le yumtsilo'obo' leten túune' unaj u yantalo'ob ki'imak óolil utia'al u páajtal u kuxtal le wíiniko'obo'. Bey xane', le mesoamericail kaajalo'obo' tu wa'akunso'ob nojoch pak'il najo'ob utia'al jala'achil, k'u' najil yéetel jats'uts pak'o'ob meenta'no'ob utia'al u ya'aliko'ob u nojochil

KANTU'UK' 3. U NOJ JAATSO'OBIL U K'AJLÁAYIL U K'IINO'OBIL MA'TALAK KÁASTLANO'OB MESOAMÉRICAE'

U jaats k'iinil	U xáantal	Noj kúuchilo'ob	U jach bixilo'ob
Preclásico	2 500 ma' talak ki'ichkelem yuumi' tak 200	Tlatilco, La Venta, San Lorenzo, Izapa, Monte Albán, Uaxactún yéetel Cuicuilco	U yantal yáax noj kaajo'ob yéetel uláak' pak'il nako'ob.
Clásico	200 tak 650	Teotihuacán, Monte Albán, Palenque, Tikal, Piedras Negras, Copán, El Tajín yéetel Cholula.	U nojba'altal noj kaajo'ob tu jáalk'abilo'ob. U jach meenta'al koonol yéetel u yantal k'eexil miaatsil. U k'uchul u miaatsil teotihuacan.
Epiclásico	650 tak 900	Xochicalco, Teotenango, Cacaxtla yéetel Cantona	U jach k'expajal miaatsilo'ob, u yantal máaxo'ob ku taalo'ob yéetel uláak'o'ob ku bino'ob je'ex xan u yantal túumben miaatsilo'ob.
Posclásico	900 tak 1 519	Tula, Chichén Itzá, Mitla, México-Tenochtitlan, Tzintzuntzan yéetel Tlaxcala	U yantal noj kaajo'ob je'ex le tolteca'o'obo'.

u yumtsilo'ob yéetel u jala'achilo'ob, yéetel xan tu nu'ukbesajo'ob k'a'ana'an yéetel chúuka'an nu'ukulo'obil u ts'íbilob'ob utia'al u meyajta'al le jala'achilo'ob yéetel u ts'íbtik u k'ajláayo'ob.

U jala'achil le jejeláas noj kaajil mesoamerica'ob maantats' tu ba'ate'elo'ob ka'ach tumen u k'áat u poolinto'ob le kajnáalo'ob ku pak'iko'ob le lu'umo', utia'alinto'ob le maas ma'alob lu'umo'ob utia'al pak'alo'ob yéetel xan utia'al u ch'a'iko'ob le ba'axo'ob tu'ux ku páajtal u jóok'siko'ob taak'ino'. Bey xane', le koonol ichil le jejeláas peteno'obil Mesoamerica'ob mantats' u meenta'al, tumen junjump'éelil ti'obe' ku yantal ti'ob yichil che'ob yéetel uláak' jejeláas ba'alo'ob, yéetel yaan xan máako'ob ku bin u xiimbalto'ob le kúuchil k'u' najilo'ob yéetel le yumtsilo'ob yaan ti' uláak' kaajo'ob wa petenilo'obo' leten túun mantats' ku yilikubao'ob yéetel ku meentik u múul antal ti'ob tuukulo'ob, oksaj óolo'ob yéetel u bixil u meyaj'ob.

Tu chowakil k'ajláaye' wa'akunsa'ab noj kaajo'ob ti' tuláakal Mesoamérica, je'ex La Venta, Monte Albán, Teotihuacán, Tikal, Palenque, El Tajín, Tula yéetel Chichén Itzá anchaj ti'ob noj muuk'il yéetel ayik'alil, ts'o'okole' xúump'ata'abo'ob yéetel, yaan téene', láaj ju'ut u pak'il najo'ob. Le maantas' u k'expajal u tuukulil u jala'achilo'obo' yaan u yil yéetel u kaajalo'obe' mix bik'in tu nupajubao'ob tu jala'achilil mix tu miaatsilil.

Le kaajalo'ob tu kajkunso'ob u xamanil Meejikoo' anchaj ti'ob jump'éel jela'an kuxtal, tumen u maasil ti' leti'obe' ma' tu p'atajo'ob le ts'oon yéetel le mool yichil che'obo'. Le je'ela' ma' u k'áat u ya'al p'aatalo'ob paachili'. Utia'al u páajtal u kuxtalo'ob tu tikin lu'umo'obil Altar wa utia'al Coahuilae', ti' le xma' paatal jáal k'áak'náabo'obil Sonora', wa ti' le ke'elil k'áaxo'obil le Sierra Madre', le kaajalo'oba' anchaj u betiko'ob u bixil yéetel u nu'ukulil u meyaj'ob yéetel u kaniko'ob bix u ma'alob k'abéetkunsiko'ob le ja'o' yéetel le jump'íit ba'alo'ob utia'al jaantbilo'. Tyo'olal u máano'ob kuxtal ti' jejeláas kúuchilo'obe', le kaajalo'oba' tu kanajo'ob xan kuxtal ich jáalk'abil yéetel u kaxtik u kuxtalo'ob tu juuno'ob. Letene', ti' le petenila' ma' anchaj le jala'achilo'ob mix le jejeláas jaatsil ti' le kaajo'ob anchaj te' Mesoamerica'ob.

Ti' uláak' tséele', naats' ti' 2000 ja'abo'ob úuchile', le kaajo'ob u kajkúunsmajo'ob le bejla' u xamanil Mejiko yéetel u nojol-lak'inil Estados Unidos tu'ux ku yantal cháak yéetel ku páajtal u pa'ak'al le lu'umo' tu majan kano'ob u pa'ak'al le ix'i'imo' yéetel uláak' che'obil mesoamérica. Ma' máan ya'akach ja'abo'ob túun ka káaj u kuxtal le kaajo'ob je'ex u kuxtalil mesoamerica'ob, yéetel kaajo'ob yéetel u jala'achilo'ob ku taalo'ob tu noj kaajilo'ob, u jela'anil u kuxtal le máaxo'ob ku pak'iko'ob le k'áaxo' yéetel le jala'acho'obo',

u beeta'al nojoch pak'il najo'ob yéetel jump'éeel k'ulintaj ma'alob tsola'antak. Bey túun úuchik u síijil jump'éeel túumben peten miaatsilil, ts'a'ab u k'aaba' je'ex Oasiamérica.²

Kex wa yaan ya'akach jela'anil ichil le u kaajo'obil Mesoamérica, Aridoamérica yéetel Oasiamérica', le je'elo'oba' mantats' u much'ikubao'ob ka'achij. U bin kuxtal máak ti' jump'éeel petenil ti' uláak'e' jach ku yúuchul ka'achij, je'ebix xan le koonolo' yéetel le paklam k'eexil miaatsilo'. Tyo'olal lelo', te' xamanil k noj lu'umila' k kaxtik che'ob, ba'alo'ob yéetel tuukulo'ob taasa'ano'ob ti' Mesoamérica yéetel ti' le petenil xana' ku páajtal k a'alik kaajo'ob, suukil kuxtalo'ob yéetel ba'axo'ob ku beeta'alo'ob taasa'ano'ob ti' le xamano'.

Le noj ya'abil kuxtal kaajo'obo', le miaatsil yéetel le bixil yaan ka'ach ti' u yóoxp'éeel peten miaatsilil úuchben Mejikoo' u chuun le ya'abil miaatsilil le máasewal kaajo'oil bejla'a'. Bey xane' óoli' tuláakal le múuch' kajnáalilo'oba' ku páajtal u ye'esiko'ob tu'ux u taal u chuuno'ob tak ti' le úuchben kaajo'obo'. Le junketil k'ajláaya' ma' tu páajtal u ba'alal ti' le u pa'ak'al ixí'imo', meyaj jach ku beta'al ti' le kaajalo'obil mesoamérica yéetel oasiamérica', yéetel xan ti' uláak' u bixil u kuxtal le kaajo'obil Aridoamérica'. Ku yila'al xan ti' le tuukulo'ob yaan ti' le bejla'il kaajalo'ob yóok'ol le yóok'ol kaabo', le yumtsilo'obo', u meyaj wíinik yóok'ol kaab, le toj óolalo' yéetel le k'oja'anilo'. Le junketil miaatsilo' láayli' xan tia'an ti' le t'aan ku t'aniko'obo'.

U ts'a'abal u k'a'ana'anil le úuchben junket miaatsil ichil le máasewal kaajalo'obil bejla' yéetel le úuchben miaatsil yéetel kaajalo'obo' ma' unaj u bisiko'on k tukult le bejla'il miaatsilil'o' chéen je'ex jump'éeel óotsil maantats'il le úuchbentako'oba' mix k ts'áa u k'a'ana'anil chéen tyo'olal u yúuchben mootso'ob. Je'ex k bin il beoraa', ya'ab ba'al ts'o'ok u k'expajal ti' u kuxtal yéetel la miaatsilil le máasewal kaajalo'obil le ts'ook 500 ja'abo'obo'.

PETS'ANKIL YÉETEL COLONIA, JEJELÁASIL KUXTALO'OB

Le káastlan máako'obo' jk'ucho'ob ti' u lu'umil Meejiko tu ja'abil 1517 yéetel ichil 50 ja'abo'ob k'uchuko'obe' tu pets'ajo'ob u maasil u lu'umil Mesoamérica, ka tu k'exo'ob jumpuli' u kuxtal le máasewal kaajo'obil le miaatsil petenila'. Chéen ba'ale', bix úuchik u k'a'amal le pets'ankilo' jela'an ti' junjump'éeelil peten lu'umil yéetel ti' junjump'éeelil u kaajalil.

² Utia'al jump'éeel k'ajláay yéetel jump'éeel wóol tsoolil le peten miaatsilo'obil úuchben Meejikoo', ku páajtal u xo'okol Alfredo López Austin yéetel Leonardo López Luján, *El pasado indígena*, 1996.

Naats' ti' 2000 ja'abo'ob úuchile', jayp'éel ti' le kaajo'ob u kajkúunsmajo'ob le bejla' u xamanil Mejiko yéetel u nojol-lak'inil Estados Unidos, tu'ux ku yantal cháak yéetel ku páajtal u pa'ak'al le lu'umo' tu majan kano'ob u pa'ak'al le ix'i'imo' yéetel uláak' che'obil mesoamérica. Le kaajalo'oba' tu nojbe'enkunso'ob suukil kuxtalo'ob keetelo'ob ti' le mesoamerica' ka túun siij jump'éel túumben peten miaatsilil, ts'a'ab u k'aaba' je'ex Oasisamérica'.

Tu chúumuk lu'umil meejikoe' le conquista yéetel ba'ate'eltáambal tu meentaj le káastlan máako'obo' jach séebakil úuchij tumen ya'akach máasewal kaajo'ob, je'ex le tutunakuil Veracruz yéetel le nahuasil Tlaxcalao', tu ts'áajubao'ob tu tséel le káastlan máako'ob utia'al u pe'ets'el le mu'uk'a'an aztecas wa mexicaso', máaxo'ob ku yiliko'ob ka'ach je'ex u jach k'asa'an k'ux óolal éet lu'umilo'obe'. Ts'óokole', le kaajalo'oba', yéetel le mexicas jpe'ets'o'obo', tu yáantajo'ob le káastlan máako'ob u pets'o'ob uláak' múuch' kaajalo'ob tu chowakil Mesoamérica, je'ex Michoacán, Oaxaca, le maaya lu'umo'obil Chiapas yéetel Yucatanó', je'ex xan Guatemala yéetel Centroamérica'. Beyxan ichilo'obe' tu múul káajso'ob u kaxtik u pets'iko'ob Aridoamérica yéetel Oasisamérica.

Jump'éel ba'al jach tu kíinsaj máako'ob ka káaj le toopankil yéetel le káastlan máako'obo' leti' le ya'akach báan kíimil úuch ka k'uch le káastlan máako'obo'. Le k'áak'o', le tu'ankilo', le se'eno', k'oja'anilo'ob ma' k'ájoola'an ka'ach way Americae' leten le u kajnáalilo'ob le kaajo'obilo' mina'an ka'ach bix u tokikubao'ob ti' le k'oja'anilo'oba'. Tu ja'abilo'ob le siiglosil XVI yéetel XVIIo' ya'akach báan kíimilo'ob úuchij, bey úuchik u bin u kíimil maas ti' táanchumukil le máasewal kajnáalilo'obo'. U jaats' le báan kíimil yóok'ol le máasewal kaajo'oba' jach k'aas lúubik ti'ob, tumen jlúub u muuk'o'ob, jsa'at ya'akach ba'alo'ob u yojelo'ob ka'achij yéetel ma' páajchaj u tokikubao'obi'. Yaan tu'ux tuláakal u kajnáalilo'ob kíimo'ob tu yo'olal le k'oja'anilo'oba'.³

³ U máasewal ilajil le káastlan lots'ila' ti yaan tu meyaj Miguel León-Portilla yéetel Ángel M. Garibay, eds., *Visión de los vencidos. Relaciones indígenas de la conquista*, 2006. Bey xan utia'al jump'éel maas kóoch ilajil le pets'ankila' ku páajtal u xo'okol Federico Navarrete Linares, "La conquista europea y el régimen colonial", en *Historia Antigua de México*, Leonardo López Luján y Linda Manzanilla, eds., 2000, vol. 3, pp. 371-405.

Uláak' ba'ale', le kuxtal je'ets' tumen la káastlan máako'ob ti' le k'iinilo'obo' tu k'exaj ya'akach ba'alo'ob tu kuxtal le máasewal kaajo'obo'. Yáaxe', le káastlan máako'obo', leti'ob tu yáax a'alajo'ob *indio* (wi'it') ti' le u kajnáalilo'ob le lu'umo'oba' yéetel xan u láaj ts'áaiko'ob tuláakal máako'ob ti' le k'aaba'a' kex wáa yaan ya'akach nonoj jela'anilo'ob tu baatsilo'ob. Le t'aana' jóok' tu yo'olal jump'éeel k'aasil tuukul, tumen le máaxo'ob jtaalo'ob ti' Europae' tu tukultajo'obe' Américae' junxóot' ti' u lu'umil las indias, je'ex u k'aaba'ata'al ka'ach Asiae', leten túun tu ts'áajo'ob u k'aaba' *indios* u kajnáalilo'ob. Utia'al le jkáastlan máako'obo' le indiosos' yaan ti'ob ya'akach ba'alo'ob keeteltak: yáaxe', ma' tu ts'áaik u yóolo'ob ti' u ki'ichkelem yuumil *católico*'ob, leten túun unaj u pe'ets'elo'ob yéetel u ye'sa'al ti'ob le k'ulintajo', ko'ox a'alike' u beeta'al u sutikubao'ob ti' le k'ulintaja'; tu ka'ap'éeelil ba'ale', le jkáastlano'obo' ku tukliko'ob ka'ache' le indiosos' maas kaabal u na'ato'ob ti' leti'ob leten yaan u méek'kajta'alo'ob yéetel u kaláanta'alo'ob tu yo'olalo'ob; tu yóoxp'éeel ba'ale', ts'o'okol u pe'ets'elo'obe', le káastlano'obo' tu beetaj u meyaj le *indios* utia'al leti'obo' yéetel u bo'otiko'ob taak'in ti' le u ajawil le káastlano'obo'. Ichil tuláakal le ba'alo'obo', le t'aan *indio* kitak u ja'abilo'ob siglo XVIIe', ku bisik jump'éeel bisbail tu'ux ku yéensa'al u yool le máasewalo'obo' yéetel ku pe'ets'elo'ob, beyo' ti' tuláakal u ja'abilo'ob le colonia' le túumben indiosos', ko'ox a'alike' tuláakal le u máasewal kajnáalilo'ob Meejikoo', ila'abo'ob beyo'. U jaajile', ya'akach ti' le yáax k'aak'as tuukulo'ob yaan yo'olal le máasewalo'ob ti' u meejikoil k'éeet k'iinile' ku taalo'ob ti' le tuukulil *indios* tukulta'ab kitak u k'iinilo'ob le colonia'.

Kex ku ts'áaik le máasewalo'ob tu yáanalobo', le jkáastlano'obo' ma' tu kaxtajo'ob u láaj kiinsiko'ob, mix u xu'ulsiko'ob way yóok'ol kaabe', mix u nupiko'ob ti' le káastlano'ob jp'áato'ob kuxtal Meejikoe'. Le je'ela' úuch beyo' tumen le meyaj yéetel le bo'ol ku beetik le máasewalo'obo' leti' ku beetik ka'ach u ayik'altal le méek'tankajilo' yéetel le káastlano'ob yéetel u yaalo'ob siji'ob yéetel jp'áato'ob ti' le lu'umilo'oba'. Leten ma'alob utia'al leti'ob ka kuxlak le máasewalo'obo' utia'al u meyaj'ob yéetel u yantal ba'al ti'ob utia'al u ts'áaik ti' le káastlano'obo'. Tu yo'olal lelo', le máasewal a'alma'j t'aano'obo' tu ejentajo'ob ka anak ya'akach lu'um ti' le máasewal kaajalo'obo' utia'al u pak'iko'ob yéetel u kuxtalo'ob, yéetel xan tu ts'áajo'ob xan u páajtalil u tokiko'ob le ba'alil kaajalil aktáan ti' u kúuchil a'alma'j t'aano'obil le colonia'.

U méek'tankajtiko'ob yéetel u beetiko'ob u meyaj le máasewalo'obo' maas ma' chich tu yilajo'ob Mesoamerica'i, tumen le máasewal kaajalo'obo' ts'o'ok u suuktal ka'ach u yu'ubiko'ob u t'aan u jméek'tankaajo'ob yéetel u bo'otiko'ob le patan wa

Le kaajalilo'ob Aridoamérica', ma' suuka'an u yantal ka'ach u jméek'tankajilo'obi' mix u bo'otiko'ob taak'in ti'obi' leten ma' u k'áato'ob ka'ach u p'áatalo'ob yáanal ti' le jkáastlano'obo', letene', le u pe'ets'elo'obo' xáanchajij yéetel anchaj ya'akach ba'ate'il ti' le lu'umilo'obo'.

tributo ku ya'ala'alo'. Chéen ba'ale', tak ichil le kaajalo'oba' anchaj kaajalo'ob ma' tu beetajo'ob mixba'al utia'al u chíinjo'oltiko'ob le káastlano'obo', ichilo'obe' le máaxo'ob ku bisikubao'ob yéetel le káastlano'ob te' tu chúumuk ka'anal kaajo'obil meejikoo', chéen ba'al xane' anchaj máaxo'ob tu tokajubao'ob yéetel ba'ate'elnajo'ob tak tu'ux páajchaje', je'ex le maayao'obo' yéetel le mixesil Oaxacao'.

Jela'anil ti lela', le kaajalo'obil Aridoamerica', ma' suuka'an u yantal ka'ach u jméek'tankajilo'obi' mix u bo'otiko'ob taak'in ti'obi' mix u meyajo'ob utia'al máaki', ma' u k'áato'ob ka'ach u p'áatalo'ob yáanal ti' le jkáastlano'obo'. Letene', ti' le kaajalo'oba' le u pe'ets'elo'obo' xaanchajij yéetel anchaj ya'akach ba'ate'il ti' le lu'umilo'obo'. Letene', ti' le kaajalilo'oba' le u ts'áaikuba le káastlan máako'ob yóok'ol le máasewalo'obo', anchaj u yáanta'alo'ob tumen u máasewalo'obil Mesoamérica, kex beyo' jach xáanchajij yéetel jach anchaj u ba'ate'elil. Ya'akach téene', le múul kajtal aridoamericailo'ob ma' ya'ab u kajnálilo'obo', láaj kíinsa'abo'ob; ichil uláak' ba'alo'obe', beeta'ab u k'exiko'ob bix u kuxtalo'ob, ka beeta'ab u p'áatalo'ob ti' jump'éeel kúuchil utia'al u pak'alo'ob, le je'ela' tu meentaj u kíimil u miaatsilo'ob, u xu'ulul u bixil u kuxtalo'ob, kex wa ma' láaj kíim le máako'obo'.

Yéetel le ba'axo'ob ku beeta'al ti' le máasewal kaajo'obil Meejiko tumen le káastlan máako'obo', tu kaxtajob bix u tokiko'ob u kuxtalo'ob, u cha'ak'abilo'ob yéetel xan u miaatsilo'ob yéetel u k'a'ana'an tuukulo'ob. Utia'al u páajtal u chukpachtiko'ob u tuukulo'obe' tu beetajo'ob jejeláas ba'alo'ob, je'ex u múul meyajo'ob yéetel le káastlan máako'ob utia'al u ts'a'abal ti'ob ba'alo'ob u k'áato'obo', tak u ba'ate'elo'ob tu yéetelo'ob, ichil uláak' ba'alo'ob utia'al ma' u beetiko'ob jach ba'ax ku k'áata'al ti'obo'.

Jump'éeel e'esajile', leti' le kaajo'obil chúumuk ka'anal lu'umo'obo' le je'elo'oba' oksa'abo'ob ti' u bixil u náajaltiko'ob taak'in yéetel u méek'tankaajilo'ob le káastlano'obo',



Zongolica, Veracruz. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 1998. U kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

ka túun anchaj u p'atiko'ob u bixil u méek'tankajta'alo'ob ka'achij, je'ex xan u k'ulintajo'ob yaan ti' u kuxtalo'obo'. Letene', p'áato'ob je'ex kaajo'obil meyaj k'áaxo'ob chéen ku kaxtiko'ob bix u tokiko'ob u lu'umo'ob yéetel ma' u tse'elel ti'ob u yéet bixilo'ob je'ex jump'éeel kaaje'. Le kaajalo'oba' tu jáan k'exajo'ob u k'ulintajo'ob ti' le catholicismoo' ka túun tu ts'áajo'ob le kilí'ichil u kaajalo'ob je'ex u tumben chíikulil u yéet bixilo'obo'. Beey páajchaj u kaxtik ma' u kíinsa'alo'ob yéetel u kuxtalo'ob yáanal le méek'tankaajil le káastlano'obo', u takikubao'ob yéetel u múul meyajjo'ob yéetel le máaxo'ob ku pe'écha'atiko'obo'. Yaan ba'ax u ya'al te' tu chúumukil meejikoo' ma' anchaj mix jump'éeel ba'ate'il yéetel le káastlano'ob ti' le ya'akach ja'abo'ob xaanchaj le Coloniao'. Chéen ba'ale', yaan k'alike' le úuchik u k'exik u kuxtalo'obo' jach ma'alobak utia'al leti'ob tumen tak bejla' kuxa'ano'obe', tu tokiko'ob u lu'umo'ob yéetel tu k'iimbekoo'ob u kilí'icho'ob u kaajalo'ob, kex wa u maasiloo'ob ku t'aniko'ob káastlan yéetel ma' tu yu'ubikubao'ob máasewalo'ob.⁴

⁴ Yóok'ol bix úuchik u jats'ankil le peets'ankil ichil le nahua kaajalo'obo', ku páajtal u xo'okol *Los nahuas después de la conquista. Historia social y cultural de los indios del México central, del siglo XVI al XVIII.*

Ti' uláak' peten lu'umilo'ob Mesoamérica, je'ex le maaya lu'umo' yéetel Michoacane', le a'almaj t'aano'obil le káastlano'obo' ma' jach chichtaki' yéetel tu p'atajo'ob u béeytal ma' u satiko'ob uláak' u bixil u miaatsilo'ob yéetel u k'ulintajo'ob, ba'axo'ob túun tu ts'áajo'ob u muuk'il u jechiko'ob u peets'ankil le káastlano'obo' yéetel u beetiko'ob jejeláas k'a'ana'an ba'ate'ilo'ob yéetelo'ob.⁵

Bey xane', le kaajo'ob kuxa'ano'ob ti' kúuchilo'ob ka'analtako'ob yéetel toopil u k'uchul máako', je'ex le mixeso'obil Oaxaca', le huicholo'ob yéetel corao'obil Nayarit yéetel Jalisco', yéetel xan le tarahumarasil Chihuahua', páajchaj u púuts'ulo'ob ti' u pets'ankil le káastlano'ob tu chowakil ya'akach siiglos, yéetel tu ts'ooke' chéen páajchaj u pe'ets'elo'ob yéetel u meyaj le Aj k'iino'ob jk'ucho'ob tu kaajalo'obo'. Léeyli' bey xan úuch yéetel le Yaquis, le Seris yéetel le pápagosil le tikin lu'umo'obil Sonora'.⁶

Ti' uláak' ba'ale', le káastlan máako'obo' tu taasajo'ob tu yéetelo'ob túumben che'ob yéetel ba'alche'ob, tuukulo'ob yéetel mola'ayo'ob, u beeta'al ba'alo'ob yéetel jela'antak ba'alo'ob. Yéetel leti'obe' jk'uch le wakaxo'obo', le k'éek'eno'obo', le tamano'obo', le chiivo'obo', le tsiimino'obo' yéetel le buuro'ob ma' xáanchaj ka suunaj juntúul ba'alche' jach k'a'ana'an ti' u kuxtal ya'akach máasewal kaajalo'obo'; je'ex xan che'ob, je'ex le trigo wa le aarros jo'op' u jaantiko'obo'. Óoli' tuláakal u máasewalo'obil meejiko láaj ka'ansa'ab uláak' k'uulintaj ti'ob tumen le Ajk'iino'obo' yéetel u yúuchben k'ulintajo'obe' chukpachta'abo'ob yéetel xu'ulsa'abo'ob. Chéen ba'ale', tu ts'ooke' le úuchben k'ulintajo'obe' jo'op' u nupikubao'ob yéetel tuukulo'obil catolico' ka túun síij túumben k'ulintajo'ob ts'ook u xáantal tak le k'iino'oba'. Le káastlano'obo' tu ts'áajo'ob xan túumben mola'ayilo'ob, je'ex le u méek'tankaajil le máasewal kaajo'obo', yéetel u kaláanta'al le taak'inil yéetel máaxo'ob kun p'áatal u kaláanto'ob le kilí'icho'obo'. Chéen ba'ale', le máasewalo'obo' tu yojéelto'ob u k'exo'ob yéetel u jelbeso'ob ti' u kuxtalo'ob yéetel bey úuchik u máan ti' le tu'ux yaan u yantal u kuuuch máako' (*sistemas de cargos*) yéetel le máaxo'ob ku kaláano'ob jach k'a'ana'an ti' u kuxtal le máasewal kaajo'ob tak bejla'o'. Bey xan úuch yéetel le jejeláas búukino'obo': jo'op' u meyaj ti'ob nook'o'ob yéetel túumben ba'alo'ob, je'ex le laanao', ba'ale' jelbesa'abo'ob tumen le máasewalo'obo' yéetel

⁵ Nancy M. Farriss, *La sociedad maya bajo el dominio colonial. La empresa colectiva de la supervivencia*, 1992.

⁶ Cynthia Radding, *Entre el desierto y la sierra. Las naciones o'odham y tegüima de Sonora, 1530-1840*, 1995.

k'a'amo'ob yéetel meyajta'ab tumen le máasewalo'obo'. Le máasewal t'aano'obo' ma' xan tu jechaj le ba'alo'oba' yéetel tu ch'a'ajo'ob majáantbil ya'akach káastlan t'aano'ob.

Le máasewal kaajo'obo' láayli' xan múul kuxlajo'ob yéetel le xiibo'ob yéetel ko'olelo'obil África taasa'abo'ob way Meejiko je'ex paalitsilo'obil le káastlano'obo'. Ya'akach ti' le je'elo'obo' ts'ook u beelo'ob yéetel máasewal xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob tumen bey ku páajtal u chukik u jáalk'abilo'obo'. Yéetel le je'ela' yéetel uláak' ba'alo'obe', le máasewalo'obo' tu k'amo'ob tuukulo'ob, bixil kuxtalo'ob, nu'ukulo'obil paax yéetel paaxo'obil África.

Le jach jela'an k'expajalilo'ob anchaj ti' le máasewal kaajo'ob yéetel u miaatsilo'ob aniko'ob yáanal u a'almaj t'aano'obil le k'iinilo'ob coloniao' ma' unaj u yila'al chéen je'ex táanxel pets'ankil tu tsel u muuk' u jaajil miaatsile', k'abéet xan u yila'al je'ex ba'ax tu taasaj u páajtalil u kaambalo'ob yéetel u taakil u kuxtal le máasewal kaajo'obo'. Dios bo'otik ti' le je'elo' u máasewalo'obil meejikoe' páajchaj u kaxtiko'ob bix u kuxtalo'ob ti' jela'antak ba'alo'ob, yéetel xan jach k'aaso'obi', le a'almaj t'aano'obil le coloniao', le je'elo' tu meentaj ka páajchajak, u jeel beetiko'ob u miaatsilo'ob. Ti' le jeel beetpajalilo' sa'at ya'akach ba'alo'ob yaan ka'achij, ba'ale' tu náajalto'ob ya'akach túumben ba'alo'ob xan.

U KUXTAL MÁASEWALO'OB TI' LE JÁALK'ABIL MEEJIKOO'

Yéetel u chukik u jáalk'abil le Meejikoo' u a'almaj t'aanil u kuxtal le máasewalo'obil k noj lu'umila' láaj báan k'expajij. Le jach táan u síijil méek'tankaajil-noj lu'umil meejikoo' tu ya'alaj u jáalk'abil tuláakal u kajnáalilo'ob, le tu tuukulile' yaan ka'ach u yáantik le máasewalo'ob ti' u beetik u jóok'olo'ob ti' le tuukulil kaabal óol tu'ux ts'aba'ano'ob ichil u ja'abilo'ob le coloniao'. Chéen ba'ale', tu jaajile' le ayik'al paalalo'obil káastlano'ob, tu ts'ooke' ka'ap'éel wa xa'ak'a'an u bixilo'obe', tu méek'tankajkunso'ob le noj lu'umila', tu ch'a'ajo'ob le keetilil utia'al u k'exiko'ob k'a'ana'an tuukulo'obil le kuxtalo'ob yéetel u bixil le máasewal kaajalo'obo', ba'ax tu beetaj u sajbe'entsital u kuxtalo'ob je'ex leti'obe'. Chéen ba'ale', le máasewalo'obo' ma' p'áato'ob xma' u ba'ate'elo'ob tu yéetel le méek'tankaajilo'oba'. Jela'an ti' lelo', kitak ka síij le túumben tuukulil noj lu'umila' táakpajo'ob ti' le báaxal política utia'al u tokiko'ob ba'ax ma'alob utia'al leti'obo' tu ts'ooke' tu much'ajubao'ob ti' tuláakal le u noj lu'umil meejikoo' utia'al u ba'ate'iltiko'ob u tuukulo'ob.

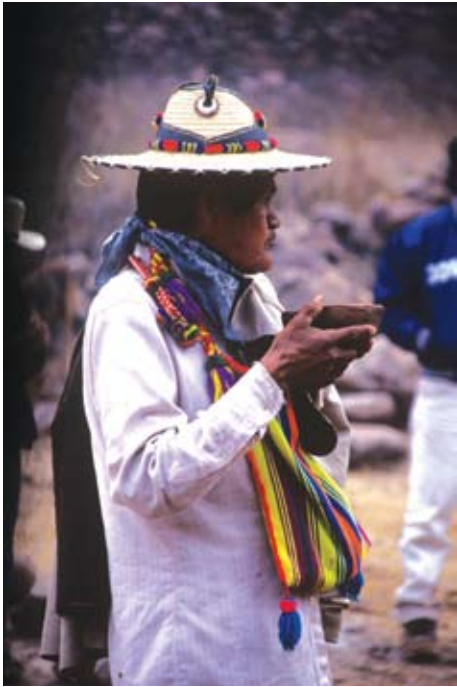
Ya'akach múuch' máasewalo'ob múul ba'ate'elnajo'ob tu tséel Miguel Hidalgo tu ja'abil 1810 ts'ookole' ma' jáaw u táakpajalo'ob ti' le jba'ate'elo'ob ba'ate'elnajo'ob tyo'olal u jáalk'abil le noj lu'umila', tu yáanal u k'ab José María Morelos yéetel Vicente Guerrero,

Tu ja'abilo'ob siiglo XIXe', le múuch' máako'ob ku kaxtiko'ob u jáalk'abta'al le kaajo' tu kaxto'ob xan ka nojochchajak u kalanil taak'in yáanal u tuukulil capitalista, ka káaj le u tse'elel ya'akach lu'umil máasewalo'ob ti' tuláakal le noj lu'umila', u ye'esajile' leti' le chúumuk ka'anal lu'umilo'obo' ka tu ts'áajo'ob le káastlan máako'ob le káastlan t'aan je'ex u noj t'aanil le noj lu'umila'.

ichil uláak'o'ob. Le múuch' máasewalo'oba' táan u kaxtiko'ob ka'ach u jóok'olo'ob ti' le bo'olo'ob yéetel uláak' ba'alo'ob ku ya'alik ka'ach yaan u beetik le a'almaj t'aanilo'ob colonia' chéen tumen máasewalo'ob. Tyo'olal lelo', ku kaláantiko'ob u tuukulil u keetil tuláakal le kajnáalilo'ob meexikoo'.

Le tuukula' ku múul meyajta'al ka'ach tumen ya'akach múuch'o'obil k noj lu'umila': le u paalal le káastlano'ob sijja'ano'ob way meejikoe' u k'áato'ob ka'ach ka anak ba'axo'ob chéen utia'al le káastlan máako'ob ka'acho'; le boox máako'obo' u k'áato'ob ka'ach u p'atiko'ob u palitsilta'alo'ob. Le ka'ap'éeel wa xa'ak'an u bixilo'ob yéetel le mulix máako'obo' u k'áato'ob ka'ach ka chíinj'olta'ako'ob je'ex le káastlano'obo'. Letene', le keetililo' ch'a'ab tyo'olal tuláakal le a'almaj t'ano'obil le noj lu'umila'; jumpáakili' tse'el tuláakal le jela'an ilajbail ichil múuch' máako'ob wa kaajo'ob ts'aba'an ka'ach tumen le a'almaj t'aano'obil colonia' .

Chéen ba'ale', le keetil, kex ka jach óota'ake', talam u yantal ti' jump'éeel noj lu'umil yéetel ya'akach miaatsilil yéetel u bixilil je'ex Meejikoe'. Utia'al u káajbale', yaan k ilik le a'almaj t'aano'ob ku ya'aliko'ob le tuukula' ts'íibta'ano'ob chéen ich káastlan, kex u maasil le kajnáalilo'ob le túumben noj lu'umila' máasewalo'ob yéetel ku t'aniko'ob uláak' t'aano'ob. Lela' ku ya'alik le múuch' máako'ob u paalalo'ob le káastlano'obo', yéetel tu ts'ooke' ka'ap'éeel u bixilo'obe', tu machajo'ob le túumben noj lu'umila' yéetel chéen ku t'aniko'ob káastlan yéetel u miaatsilo'obe' ma' máasewali', le keetil túuno' u k'áat u ya'ale' tuláakal máak unaj u yantal je'ex leti'obe', je'ex u miaatsilo'ob yéetel u bixilo'obe'. Beyo', ku tukultiko'ob ka'ach tuláakal u kajnáalilo'ob Meejico unaj u keettalo'ob tumen tuláakal unaj u yantal ti'ob le bixil ma' máasewali', u t'aniko'ob káastlan yéetel u meentiko'ob le *católica* k'ulintajo'.



Mexicanero. San Pedro Xícoras, Mezquital, Durango.

Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Ka máan le k'iino'ob ti' le siglo XIXO', le múuch' máako'ob ku tuukulo'ob jáalk'abilo' tu kaxtajo'ob ka k'expajak u bixil u kaxta'al u taak'inil le noj lu'umila' je'ex le utia'al Estados Unidos yéetel Europao'. U ch'a'abal le bixil u kaxta'al le taak'inilo', tu taasaj túmben tuukulo'ob utia'al u ya'ala'al máax kajnáalil, jump'éel e'esajile', juntúul kajnáalile' k'abéet u yantal ti' lu'umo'ob chéen utia'al yéetel u kaxtik u yantal ayik'alil ti'.

Chéen ba'ale', le máasewalo'obo' ma' tu páajtal u chukiko'ob le ba'alo'ob ts'aba'ano'ob tyo'olal le bixil u kaxta'al taak'ino', tumen yaan ti'ob jump'éel miaatsil jela'an ti' le ma' wayilo'obo', ku t'aniko'ob ka'ach jela'antak t'aanilo'ob yéetel u kulintajo'obe' ma' je'ex le catolicismoil le múuch' máako'ob paalalo'ob le káastlano'obo'; ba'ale' tu yóok'ol tuláakal lelo' yaan ti'ob ka'ach jump'éel u bixil u yantal taak'in ti'ob jach jela'an tumen ichilo'obe' le lu'umo' utia'al kaaj yéetel ma' tu kaxtik u ayik'altalo'ob chéen tu juuno'ob.

Tu yo'olal lelo', le méek'tan kaajo'ob u paalal le káastlano'ob yéetel le ka'ap'él u bixilo'obo' ku ya'aliko'ob ka'ach u yantal le máasewalo'obo' jump'éel "yajil" utia'al le noj

lu'umil táan u sijjilo', tumen u p'aatalilo'ob paachilil yéetel u jela'anil u miaatsilo'obe' jump'éeel k'alk'alak ba'al utia'al u nojochtalo'ob. Bey xane' tu tuklajo'ob ba'ax unaj u meentik le méek'tan kaajilo' u kaxtik u junketil u miaatsil tuláakal u kajnálilo'ob Meejico, ba'ax u k'áat u ya'ale' u ts'o'oksa'al le jejeláasil miaatsilil k noj lu'umila' yéetel ka beeta'ak u p'atik u máasewaltal le máasewalo'obo'.⁷

Utia'al u yantal jump'éeel túumben yéetel ayik'al noj lu'umile', le méek'tankaajilo'ob jáalk'abil u tuukulo'obe' káaj u ts'áaiko'ob juntséelil le mola'ayo'obo', ichil le yano'ob le najil k'ulintajo', beyxan le máasewal kaajo'obo', ti' máaxo'ob tu tselo'ob u páajtalil u yantal ba'ax utia'alo'ob. Bey úuch túun, yáanal le méek'tankaajil jáalk'abilo', le máasewal kaajo'obil meejikoo' tse'el u páajtalilo'ob yóok'ol u lu'umo'ob xuulul chiinjo'olta'ab tumen le káastlan a'almaj t'aano'obil u k'iino'obil colonia'. Tu chúumukil siiglo XIXe' káaj u tse'elel u lu'umo'ob le máasewalo'obil tuláakal le noj lu'umila', táanile' le lu'umilo'ob maas ma'alobtako'ob yéetel jach yaan u kajnálilo'obo', je'ex le chúumuk ka'anal lu'umilo'ob le noj lu'umila'.

Uláak' ba'al xane', ts'a'ab ti'ob le káastlan t'aan je'ex u t'aanil tuláakal u noj lu'umil meejikoo': tuláakal le ka'ansajo' beeta'ab yéetel le t'aan je'elo', le a'almaj t'aano'obo' jts'íibta'ab yéetel beyxan k'abéetkuns'a'ab ti' le kúuchil a'almaj t'aanilo' yéetel ti' le u kúuchil u meyaj le méek'tankaajilo', je'ex xan ti' le kúuchil u meenta'al a'almaj t'aano'obo', le ts'albil ju'uno'obo' yéetel le pikil ju'uno'obo', chéen káastlan tu meyajkunso'ob.

Le tuukulil beya' ku p'atik paachil u maasil le u kajnálilo'ob le noj lu'umila'. Chéen ba'al xane', u bin u tse'elel ti'ob u lu'umo'obe' táan xan ka'ach u beetik u bin u mina'antal le máasewal kaajalo'obo', tumen le je'elo' u nu'ukulil u kaxtik u kuxtalo'ob yéetel u jáalk'abilo'ob, je'ex xan jump'éeel ba'al jach k'a'ana'an utia'al u bixil u kuxtalo'obe'. Bey túuno', le yajil yóok'ol u kuxtalo'oba', yéetel xan yéetel le tuukulil keetil yéetel kajnálilil ku p'atik paachil yéetel ku loobitiko'obo', le máasewalo'obo' ma' p'áato'ob chéen beyo'. Ka tu yilajo'ob le k'áatankilo'ob yéetel tsikbalo'ob ma' áantajnajo'obo' tu meentajo'ob much'táambalo'ob utia'al u k'áatik u páajtalilo'ob yéetel xan yaan téene' tu much'ajubao'ob utia'al u ba'atelo'ob tak ichil le nahuasil u táaxkab lu'umilo'ob Meejikoo', tu'ux ma' anak ka'ach mix jump'éeel ba'ate'ilil ichil tuláakal le u k'iinilo'ob le colonia', ichil le maaya'obil Yucatán yéetel xan ichil le Chiapasilo'obo', tu'ux anchaja'an ya'akach

⁷ Federico Navarrete Linares, *Las relaciones interétnicas en México*, 2004.

ba'ate'ilo'obo', te' bejla' Nayarit yéetel Sonora', tu'ux le huicholo'ob, corao'ob yéetel yaquiso'obo' kuxlajo'ob ka'ach xma' u yilajil le káastlano'ob u maasil u k'iinilo'ob le colonia'.⁸

Le máasewal ba'ate'ilo'obo' tu péeksajo'ob u yóol le noj lu'umila' yéetel xan, u k'aasile', tu beetaj u tukulta'al tumen le máaxo'ob ku tuukulo'ob yéetel jáalk'abilo' jach k'abéet u ts'o'oksa'al le máasewalo'obo', máaxo'ob ku yila'al je'ex k'áaxil máako'ob ku páajtal u k'askúuntiko'ob le jets' óolalo', le junkeetilo' yéetel le u jóok'ol táanil le noj lu'umilo'.

Le tuukulil le méek'tankaajilo'obil u k'iinilo'ob siiglo XIXe', ts'o'ok yéetel le u jach chowak méek'tankajilil Porfirio Díazo', tu ts'o'okso'ob ba'ax ku kaxtiko'ob, tumen ti' le k'iinilo'oba' le u kajnáalilo'ob meejikoo' jmáan ti' u maasil máasewalo'obe' ti' u maasil ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'ob.

Wa chéen k'ilik u xookil máako'ob ti' le k'iino'ob ku yila'al ti' le Kan tu'uk' 4o', ba'ax ma' jach nu'uka'ani', ichil 1808 yéetel 1921e' u jaatsil máasewalo'ob ichil le kajnáalilo'ob meejikoo' éem ti' 60 tak 29%, kalikil le ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'obo', jna'ak ti' 23 tak 59%.⁹ Le je'ela' ma' u k'áat u ya'al kíinsa'ab le máasewalo'obo' wa báan kíimo'ob, u jaajile' u xookilo'obe' jna'ak chaambéelil aktáan ti' le ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'obo'. Jump'éeel ba'al ku páajtal u tsolik le k'expajalila' ka tukla'ak le naats' ti' 3 500 000 máasewalo'obo' tu p'ataj u yu'ubikubao'ob je'ex lelo' ka jo'op' u ya'alikubao'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'ob.

KANTU'UK' 4. MEEJIKO: U BIXIL MÁAK ILAJBE'EN TI' LE XOOKIL MÁAKO'OB TU JA'ABILO'OB 1808, 1885, 1921 YÉETEL 2000

Ja'ab	Tuláakal	Máasewalo'ob	%	Ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'ob	%	Europeo'ob	%
1808	6 162 985	3 676 281	60	1 388 706	23	1 097 998	18
1885	10 447 984	3 970 234	38	4 492 633	43	1 985 117	19
1921	14 334 780	4 179 449	29	8 504 541	59	1 404 718	59

Ku taal ti': Justo Sierra, "México social y político. Apuntes para un libro. Capítulo Primero", en *Justo Sierra. Textos. Una antología general*, Catalina y Cristina Barros (eds.), 1982, pp. 191-197.

⁸ Leticia Reina, *Las rebeliones campesinas en México (1819-1906)*, México, Siglo XXI Editores (Colección América Nuestra, Caminos de liberación), 1986.

⁹ *Los indios en los censos de población*, Luz María Valdés, 1995.

¿Ba'ax ku taasik le k'expajalila'? U jaajile' ma' tu páajtal u ya'ala'al ku taal tyo'olal u nupikuba le ch'í'ibalilo'obo', je'ex suuk u ya'ala'al le u yantal máako'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'ob te' t noj lu'umila'. Tumen ma' jach oksajbe'en tu yóol máak ka a'ala'ak ichil 100 ja'abo'obe' seten ya'akach máasewal xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob ts'o'ok u beelo'ob yéetel uláak' xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob jela'an u ch'í'ibalilo'ob yéetel anchaj u paalalo'ob xa'ak'a'an u ch'í'ibalilo'ob. Le k'expajalil anchaj ti' le siiglo XIXo' unaj u tukulta'al ti' u miaatsililo'ob yéetel ti' bix u yu'ubikubao'ob. Le seten ya'akach u kajnáalilo'ob meejiko tu sutajubao'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'obe' tu kanaj u t'ano'ob káastlan, tu p'ataj u t'aniko'ob máasewal t'aano'ob, tu k'exaj u nook'o'ob yéetel xan ichil ya'akachilo'obe' tu k'exaj u kúuchil u kuxtalo'ob, tu k'exajo'ob bix u yu'ubikubao'ob utia'al u p'atik u yantalo'ob ti' jump'éeel máasewal kaaj ka máanak u yu'ubikubao'ob u kajnáalilo'ob u noj lu'umil meejiko. Leten túun, le jxak'al xookil u kuxtal máako'ob Guillermo Bonfilo' u k'aaba'atmaj le je'ela' je'ex "u tselik u máasewalil máak" ("desindianización"), tumen ku ya'alik le seten ya'akach máako'oba' meenta'ab u k'exikubao'ob, wa oksa'ab tu poolo'ob ka u p'ato'ob u bixil u kuxtalo'ob yéetel u miaatsililo'ob máasewal.¹⁰

Bey túuno', u bejil u yantal máako'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'ob ti' k'éeet k'iinil meejikoo' béeychaj tyo'olal le k'expajalil ti' le miaatsilil yéetel u bixil u kuxtal máako' toojche'eta'ab kitak le méek'tankaajililo' yéetel u tuukulil u "nupiko'ob" wa u beetiko'ob u mina'antal le máasewal kaajo'obo'. Chéen ba'ale', u chukpachta'ale' anchaj xan ba'ax u yil u bin u yantal taak'in te' noj lu'umila', tu meentaj u nuuktal le nojoch kúuchilo'ob ku koniko'ob ba'alo'ob táanxel tu'uxo', kij te' Yucatáno', káapej te' Chiapasó, u sak'abil ch'ujuk te' Morelos yéetel Veracruzó, tu'ux tse'el u lu'umil le máasewalo'ob yéetel jmeyaj k'áaxo'obo' ka beeta'ab u ts'áaikubao'ob meyaj ti' le kúuchilo'oba', wa beeta'ab u bino'ob te' noj kaajo'ob tu'ux le túumben kúuchilo'ob u meyajta'al ba'alo'obo' tu beetajo'ob u suuto'ob je'ex chéen meyajil máako'obe'.

Chéen ba'ale', je'ex u ya'alik Bonfilo', le k'expajalila' ma' tu k'exaj tuláakal je'ex u tukulta'alo', wa je'ex u k'áat ka tukulta'ak le tuukulil jump'éeelkunsaj beeta'ab ti' le k'iino'obo' yéetel xuulul yaan way t noj lu'umila'. U ya'abil le máako'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'obo' jp'áato'ob kuxtal tu kaajalo'ob, xuulul ku pak'iko'ob ixí'im yéetel uláak' ba'alo'ob ku

¹⁰ Guillermo Bonfil Batalla, *México profundo. Una civilización negada*, 1990.

Le noj a'almaj t'aanil meejiko tu ja'abil 1917 tu artiikuloil 27o' tu k'ambe'enkunsaj u yantal le múul kaajil u tia'alinta'al ba'alo'obo', je'ex le ejidoo'. U yantal máako'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtal ti' le Meejikoil k'éet k'iinilo'oba' jump'éeel ba'al tu k'exaj u miaatsil yéetel u bixil máak kaxta'an tumen le méek'tankajilo'.

pak'iko'ob yéetel xuulul ku tokiko'ob u yúuchben bixil u kuxtalo'ob, tu'ux jach k'a'ana'an u kili'ichil u kaajalo'ob yéetel u tokiko'ob u lu'umo'ob.

Kitak lelo', way Meejikoe' u xuul ichil máasewal yéetel máak ka'ap'éeel u bixil u kuxtale' jach ma' ilajbe'eni', leten túun yaan máako'ob wa múuch' máako'ob ku péeko'ob juntséel wa ti' uláak' tséel je'el bix u yiliko'ob ma'alob utia'alo'obe'. Le je'ela' tumen lela' ma' jump'éeel u xuul ichil ch'i'ibalil, mix jump'éeel xuul miaatsil jach ilajbe'eni', ba'ax yane' jump'éeel tuukulil bix juntúul máak wa jump'éeel múuch' máako'ob, je'ex xan u tuukulil méek'tankajilo'ob ku k'expajalo'ob juntiich'.

SIIGLO XX

U noj ba'ate'il 1910 káaj tyo'olal le ba'ate'ilo'ob anchaja'an tyo'olal le méek'tankaajil jáalk'abil anchaj tu siigloil XIXo', tyo'olal u tse'élel u lu'umo'ob le máasewal yéetel ka'ap'éeel u bixil u kuxtal kaajo'obo', tyo'olal u ts'a'abal u tuukulil kajnáalil ku p'atik paachil u maasil u kajnáalilo'ob le noj lu'umila', tyo'olal u kaxta'al u jump'éeelkunsá'al u miaatsil le noj lu'umila' je'ex u tuukulil le ma' jach ya'abo'obo' yéetel jach jela'an u tuukulo'obo'. Jejeláasil múuch' meyaj k'áaxo'ob yéetel máasewalo'obil ya'akach kúuchilo'obil le noj lu'umila' líik'o'ob yéetel u ts'oono'ob utia'al u ba'ate'etiko'ob u su'utul ti'ob u lu'umil u kajtalo'ob, tu'ux ku kaxtik u kuxtalo'ob je'ex múuch' máako'obe'.

Letene', le noj a'almaj t'aanil 1917 tu articuloil 27o' tu k'ambe'enkunsaj u yantal le múul kaajil u tia'alinta'al ba'alo'obo', je'ex le ejidoo'. Ko'ox a'alike', jsu'ut u tuukulil u tia'alintik máak u lu'umo'ob je'ex u a'almaj t'aanilo'ob coloniae' yéetel jach a'ala'abe' le lu'umo'ob tse'el ti' le kaajo'ob ti' le siigloil XIXo' yaan u su'utul ti'ob. Kex le je'ela' xáanchaj ya'akach ja'abo'ob u beeta'ale', yéetel ma' tuláakal tu'ux láaj su'uti', tu je'aj jump'éeel bejil yéetel a'almaj'taan yéetel jets' óolil utia'al u xu'ulsa'al le ba'ate'ilo'ob káajo'ob yo'olal le lu'umo'ob ti' le siiglosil

XIXo'. Le túumben a'almajt'aano'oba' tu yáantaj le máasewal kaajalo'obo', je'ex xan ya'akach kaajo'obil máako'ob ka'ap'éeel u bixil u kuxtalo'obe' máaxo'ob máasewal u yu'ubikubao'ob tak jayp'éeel ja'abo'ob paachilil.¹¹

Kex wáa beeta'ab le k'a'ana'an k'expajalo'ob ichil u yila'al u ma'alob meyajta'al le lu'umo', le a'almajt'aanil u k'iinilo'ob ba'ate'ilo' láayli' bin tu bejil yéetel u tuukulil le u meyaj le méek'tankaajil jáalk'abilo'. Ichil u paakatil le túumben jméek'tankaajo'obo', máaxo'ob xan ku tukultiko'ob u túumbenkunsiko'ob le ba'alo'ob je'ex máaxo'ob anchajo'ob táanil ti' leti'obo', le jejeláasil yéetel ya'abil miaatsilil yéetel u bixil u kuxtal máak way Meejikoe' xuulul ku yiliko'ob je'ex jump'éeel yajil yéetel jump'éeel ba'al ku k'aalbesik u jóok'ol táanil yéetel u keetkunsal le u kajnáalilo'ob meejikoo'. Letene'; le jump'éeelkunsajilo', wa u ts'o'oksa'al le máasewalo'obo', xuulul u tuukulil u meyajtiko'ob le miaatsililo', le ka'ansajo' yéetel u ts'atáanta'al le kaaj tumen le méek'tankaajil u k'iinil le ba'ate'ilo'.

Kex beyo', le túumben méek'tankaajilo' tu ejéentaj, kex wa chéen tu t'aanil le jméek'tankaajilo'obo', le pikil ju'uno'obil k'ajláayo', u nonoj boonil pak'o'ob je'ex Diego Rivera yéetel le e'esajilo'ob ba'alo'ob jats'utstak u meentmaj le úuchben ch'i'ibalo'obo', ba'axo'ob u sijmaj ti' miaatsilil le máasewalo'ob ti' le noj lu'umilo' yéetel tu kaxtaj u t'esbail tuláakal u kajnáalilo'ob meejiko tyo'olal le jach k'a'a'na'an ba'alo'obil k'úuchben ch'i'ibalo'obo', ba'ax ts'o'ok u káajal u beeta'al kitak u méek'tankaajil Porfirio Díaz. Le túumben méek'tankaajilo' tu beetaj u sijil túun le jach k'aas ka'axa'ayil tuukul yaan tu kaajil meejiko ku beetik u tukulta'al le "kimen máasewalo'", unaj u jak' óolta'al yéetel u chíimpolta'al, yéetel le "kuxa'an máasewalo'", ku p'a'atal paachil, ku ts'áaik yaj óol yéetel unaj u ts'a'abal ti' u máatan yéetel áantaj.

Ichil u ja'abilo'ob 30 yéetel 40 ti' le siiglo XXo' le méek'tankaajil beeta'ab tu k'iinil ba'ate'ilo' tu beetaj le tuukulil u yu'uba'al máasewalo'ob ku kaxtik u meyajbe'enkunsal le ka'anal xooko', le u ts'atáanta'al le kaajo' yéetel le xooko' utia'al u jump'éeelkunsal le máasewalo'ob yéetel le noj lu'umilo'. U k'áat u beet le jump'éeelkunsaj xma' ba'ate'ilo', yéetel ma' yéetel u tse'elel u ba'alo'ob je'ex beeta'ab tu siigloil XIXo', yéetel xan u tsikbalta'al, ma' yéetel muuk'i'. Le meyaj tuukula' jaajkunsal yéetel u je'ebel INI yéetel meyajnaj u xaanil 3 múuch' lajun ja'abo'ob. Je'ex ts'o'ok k' ilike', jo'op' u chíinil tu ja'abilo'ob 70 yéetel bejla'e' ts'o'ok u tu'ubsa'al tumen le méek'tankaajilo'.

¹¹ Arturo Warman, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, 2003.

Uláak' ba'al xane', le méek'tankaajilo' tu yoksaj le máasewal kaajalo'ob tu wíinkilil u méek'tankaajilo'obo'. Ti' jayp'éel tu'uxe' tu chíinjo'oltaj u nojochilo'ob suuka'ane' chéen ba'ale' chéen wa tya'ano'ob tu tséel le méek'tankaaj yéel u mola'ayil u taalo'ob ti' yéeyaje', uláak' tu'uxo'obe' tu ts'áaj túumben nojochil le kaajo'obo' utia'al u yantalo'ob tu tséel. Bey xane' tu yáantaj u yantal taticho'ob: le je'elo'oba' máako'ob yaan u muuk'ó'ob ma' tu chíinjo'oltiko'ob a'almaj t'aano'ob, yéetel yaan téene' ku beetiko'ob u chíinjo'olta'alo'ob yéetel ya'akach muuk'il. Bey xane', tu yoksaj le máasewal kaajalo'ob ti' le mola'ayilo'ob jmejil k'áaxo'obil le u mola'ayilo'ob utia'al u yéeya'alo'obo' yéetel tu já'abilo'ob 70e' tu meentaj Máasewal Mola'ayo'ob ku tukulta'al utia'al u yantalo'ob tyo'olal le jejeláas kaajalo'obil le noj lu'umila'. Beya', le máasewalo'obo' jmáano'ob u beeto'ob junxóot' ti' le u wíinkilil le méek'tankaajil k noj lu'umilo', kex wa tu yáanal le uláak'ó'obo' yéetel xma' ya'ab u páajtalilo'ob je'ex u ya'alik le a'almaj t'aano'obo'.

Yéetel le meyaj tuukulil ku taal ti' jméek'tankaajilo'obo', u jach yaantal u ayik'alil le Meejiko tu máan u k'iinilo'ob siiglo XXe' ma' jáawi' yéetel tu séebkuntaj u yantal máako'ob xa'ak'a'an u miaatsilo'ob, ko'ox a'alike', u k'expajal le kaajo'ob yéetel le máako'ob ti' máasewalo'ob tak ka'ap'éel u miaatsililo'ob. U bin u nojochtal le kaajo'obo' tu meentaj ya'akach máako'ob ma' úuch kajlako'ob ti' le noj kaajo'obo' ka u p'at u t'ano'ob u máasewal t'aano'ob ka túun tu k'exajo'ob bix u búukino'ob yéetel xan jo'op' u kuxtalo'ob je'ex máako'ob ka'ap'éel u miaatsilo'ob kaja'ano'ob te' noj kaajo'obo'. Ichil mejil k'áaxo'obe', ti' ya'akach mejen kaajalo'ob jáaw u t'a'anal le máasewal t'aano'obo' ka túun jo'op' u t'aniko'ob káastlan, yaan téene' yéetel u yáantaj le kúuchil xooko'obo' yéetel xan tyo'olal le INIO'.

Le u bin u ka'ap'éeltal u miaatsilil máako' bey ts'ó'ok u jelpajal ti' le ts'ook 30 já'abo'obo'. Le túumben múuch' máako'ob bino'ob te' noj kaajo'ob wa utia'al u meyajo'ob ti' u tséenta'al ba'alche'ob ti' uláak' kaajilo'obil Meejiko yéetel Estados Unidose', ma' u jáawso'ob u t'aniko'ob u máasewal t'aano'obi' je'ex u meentiko'ob le máako'ob ka'acho', mix u p'ato'ob jumpuli' u kaajalo'ob tu'ux u taalo'obi'. U jaajile', le máaxo'ob binja'ano'ob ti' u kaajalo'obo' ts'ó'ok u jelbesiko'ob yéetel u mu'uk'a'antiko'ob u yéet bixil máasewalo'ob.

Yaan k'alik le u nojochtal u ayik'alil Meejiko ti' u ka'ap'éel táanchumukil le siiglo XXo' ma' tu yáantaj le máasewalo'ob je'ex tu yáantaj le uláak' múuch' máako'obil u kajnáalilo'ob meejikoo'. Tyo'olal náach aniko'obe', u meyajtiko'ob le pak'alo', jump'éel ti' le meyajo'ob ma' k'a'ana'ankunsa'an tumen le bixil u nojbe'enkunsa'al le kaajo'ob ti' le k'iino'obo', yéetel xan tyo'olal ma' u jáawal u yantal tuukulo'ob p'ekkunajbe'en yéetel ku

Meejikoe' jump'éel noj lu'um jejeláas u miaatsilil yéetel u bixil u kuxtal u kajnáalilo'ob, je'ex anchaja'an kitak ya'akach u ja'abilo'obile'. Le u ya'abil u jela'anilo' ... jump'éel ba'al jaajil kuxa'an yéetel ku k'expajal je'ex u bin u yantal k'expajalilo'ob ti' le k noj lu'umila'.

paachilkunsiko'ob le kaajalo'ob tu'ux kaja'ano'obo', le máasewal kaajalo'obo' ma' k'uch ti'ob ba'axo'ob je'ex u ma'alobkinta'al u bix u jóok'olo'ob tu kaajalo'obi', le ka'ansajo', le toj óolalo' yéetel u ma'alobil u kuxtalo'ob. Lela' tu tiip'ilkunsaj le jela'anilo'ob yaan ka'ach kitak le u k'iinilo'ob colonia ichil le jejeláas múuch' kajnáalilo'ob k noj lu'umila' yéetel le suuka'an u p'a'atal paachil le máasewal kaajalo'obo'.

Le yaaj u yantal le máasewalo'obo' ts'o'ok u bin u tíip'il k'astal ti' le ts'ook ka'ap'éel múuch lajun ja'abilo'oba' tyo'olal le u méek'tankaajil meejikoo' ts'o'ok u xúump'atik le tuukulil u meyajta'al le k'áaxo'ob je'ex a'ala'ab ka jts'o'ok le k'iinil ba'ate'ilo' yéetel jts'o'ok yéetel le u t'óoxol le k'áaxo'obo', je'ex bey xan ts'o'ok u tselik le áantaj ku ts'a'a'bal ka'ach ti' le máaxo'ob ku meyajtiko'ob le k'áaxo'ob ti' le kaajo'obo' kex wáa máasewal wa ka'ap'éel u miaatsililo'. Le je'ela' ts'o'ok u taasik jump'éel noj yajil ichil le suuka'an u pa'ak'al le k'áaxo'ob ti' le kaajalo'obo'. Bejla'e' ma' tu p'atik taak'in u pa'ak'al ixí'im je'ex suuk u beetik ka'ach le máasewal kaajo'ob je'ex ka'ansa'ab ti'ob tumen u ch'i'ibalo'ob úuchile'. Je'ex k bin il ti' le uláak' jaatso'obil le ts'íiba', lela' ts'o'ok u beetik u yantal k'expajalo'ob jach jela'antak ti' le bix u kuxtal le máasewal kaajo'obo'.

Wa k mulkínsik tuláakale', tu káajbal siiglo XXIe', Meejikoe' jump'éel noj lu'umil ya'akach u miaatsilil yéetel u bixil u kuxtal u kajnáalilo'ob, je'ex anchaja'an kitak sen úuchile'. Le ya'akach u jejeláasilo', ma' jump'éel aal ba'al yaan k kuchiki' wa jump'éel kimen siibal k ch'i'ibalo'obi' bejla'e' jump'éel ba'al jaajil kuxa'an yéetel ku k'expajal je'ex u bin u yantal k'expajalilo'ob ti' le k noj lu'umila'. U k'aasile', Meejiko xane' jump'éel noj luumil tu'ux ya'akach u jela'anil, je'ex anchaja'an kitak úuchile', yéetel xan le jela'anila' ku meentik u yantal ba'ate'il yéetel u loobita'al máak.

Le máasewal kaajalo'oba' ku kaxtik u kuxtalo'ob ti' le ka'axa'ayil yéetel péeka'an jaajilila', táan u kaxtik u yantalo'ob yéetel le ba'alo'ob bejla'ilo'oba' yéetel xan ti' ba'ax bin úuchuk ti' le k noj lu'umila', je'ex bey xan anchajo'ob ti' u k'ajláayile'.



Huaves.
San Francisco del Mar, Oaxaca.
Jóo'saj oochel: Miguel Bracho, 2006.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Máasewal kaajo'ob yéetel u kuxtal méek'tankaajil yéetel u múul kajtalil



U KUXTALIL MÁASEWAL KAAJO'OB TU LU'UMIL MEEJIKOE' KU CH'A'IK BEJ TU KUXTALIL U KAAJALO'OB, JE'EL BIX LE KAAJ TU'UX SÍJO'OBO' BEYXAN U CH'ILÁANKABILO'OBO' TU'UX SUUK U KAXANTIKO'OB U YATANO'OB WA U YIICHAMO'OB. U kaajo'obe' jump'éel kúuchil tu'ux suuk u beeta'al u cha'anil yéetel tu'ux ku payalchi'itik u k'ujil le kaajo'. Beyxan u kúuchil tu'ux ya'abkach máake' ku meyajtiko'ob le k'áaxo' tumen leti'ob ku taasik u kuxtalo'ob kex bejla'e' ya'ab máako'ob ku beetiko'ob jejeláas ba'alo'ob. Letene', je'el tak u béeytal u ba'ate'eltiko'ob u lu'umilo'obe' yéetel le kúuchil tu'ux kaja'ano'obo' tumen le je'ela' jump'éel kúuchil tu'ux ku kaxantiko'ob u kuxtalo'ob yéetel u yéet kaajilo'ob, te' kaaj ku tukultiko'ob ba'ax unaj u beeto'obo' yéetel te' ku yilik bix kun kuxtalo'obo'.

Yo'olal túun tuláakal le je'ela', kaajo'obe' u chúumukil u kuxtalil máasewal máako'ob way te' noj lu'umila' le beetik ku ya'alikubao'obe', yáaxile', u kajnáalilo'ob jump'éel kaaj le beetike' k'as jela'antako'ob ti' máaxo'ob kaja'ano'ob naats'il ti'obe' kex ka t'aano'ob keetile' beyxan ka yanak u miaatsil óol bix leti'obo'.

Tak bejla'e', kex ya'abkach máasewalo'ob u p'atmaj u kaajale', kex wa jayp'éel ja'ab wa u p'atmaj jumpuli' u kaajale', ti' u kuxtalo'ob ti' náachtak kaaj tu'ux ma' síija'ano'obe', u kaajil tu'uxilo'obe' leti' ku máan tu tuukulo'obo' ichil u kuxtalo'obo': ku ts'o'okole' ku yiliko'ob bix u ka' suuto'ob le k'iino'ob u máank'inalo', yan máaxe' láayli' te' ku kaxantik máak utia'al u

Ti' máasewalo'ob jok'a'ano'ob kuxtal ti' uláak' kaajo'obe', le kaaj tu'ux síijo'obo' láayli' jump'éeel kúuchil ku bisiko'ob tu kuxtalilo'obe'.

ts'o'okol u beelo', le máax ku béeytale', ku túuxtik taak'in ti' u yáantikubao'ob u láak'tsilo'ob, utia'al u yúuchul u máank'inalill wa utia'al ba'ax unaj u beeta'al tu kaajal, beyan kex náach yano'obe' ku táakpajalo'ob ti' k'iino'ob kéen yéeya'ak máax kun u beetuba ja'alachil le kaajo'.

Juntúul máak mixeil ka'anal u tuukul yéetel ma'alob político ku k'aaba'atik Floriberto Díaz Gómez tu ya'alaj ka k'aaba'ata'ak *comunalidad* utia'al u ya'alal ti' le ba'alo'ob jach mu'uk'a'an ti' jump'éeel máasewal kaaje'. U tuukul leti'e', jump'éeel kaaje' ma' jump'éeel chan múuch máako'ob kaja'ano'ob ti' jump'éeel kúuchili'.

Ma' unaj u tukulta'al jump'éeel máasewal kaaj je'el bix junmúuch najo'ob yéetel u yuumilo'obe', máako'ob yaan u yúuchben, bejla' wa sáamal ka'abej k'ajláayil, ma' chéen a'abil je'el bixake', yaan xan u tukulta'al bix u tuukul yéetel u kuxtal yéetel tuláakal le ba'axo'ob beetik u kuxtalo'.¹¹

Ja'alibe' máasewal kaajo'obe' ts'o'ok u kuxtalo'ob máanal trescientos ja'abo'ob le ka k'ucho'ob le káastlan wíiniko'obo', beyxan óol doscientos ja'abo'ob yéetel jump'éeel talam beyxan k'aasa'an jalá'acho'ob tu yo'olal le ba'axo'ob mukult'antiko'ob le máaxo'ob jo'olintik u tuukulo'ob, u kuxtalo'ob yéetel u pixano'obo'.¹²

Bey u na'atik Díaz Gómez yo'olal *comunalidad* ba'ale' ku jatsik ti' jo'op'éeel ma'alob tuukul.

- Lu'ume', je'el bix juntúul na'e', yéetel bey junxóot nuxi' lu'um.
- Tu'ux ku much'tal máako'ob utia'al u ch'a'iko'ob noj tuukulo'ob.
- u meyajil xma' bo'oilil, je'el bix unaj u meyaj juntúul jo'olpóope'.

¹² Tuukul ch'a'an ti' Floriberto Díaz Gómez, "Derechos humanos y derechos fundamentales de los pueblos indígenas", en *La Jornada Semanal*, 31 de noviembre de 2001.

Juntúul máak mixeíl ka'anal u tuukul yéetel ma'alob político ku k'aaba'atik Floriberto Díaz Gómez tu ya'alaj ka k'aaba'atak *comunalidad* utia'al u ya'alal ti' le ba'alo'ob jach mu'uk'a'an ti' jump'éeel máasewal kaajo' tumen ya'ab ba'al u ts'áaik oojéeltbil ti' u k'ajláayil, yéetel le ba'alo'ob ku taalo' beyxan yéetel tuláakal le ba'alo'ob ku bak'pachtiko'obo'.

- U múul meyajil, je'el bix jump'éeel ba'al suuka'an u beeta'ale'.
- U payalchi'ob yéetel u suuka'anilo'obe' je'el bix u ki'imak óolil le kaajo'.

Ti' le jaats je'ela' yaan k tuukul yo'olal le yáax kaamp'éeel ba'alo'oba' beyxan yaan k ilik bix ku ts'a'ikubao'ob oojéeltbil ti' u jejeláasil máasewal kaajo'ob, ti' uláak' jaatso' yaan k tuukul yo'olal le jo'op'éeelo' kéen t'aanak yo'olal u k'ujo'ob le máasewalo'obo'.

U LU'UMKABIL YÉETEL LE LU'UMO'.

U kuxtalil máasewal kaajo'obe' ma' táan u ja'atsal lu'um yéetel lu'umkabil. Yáaxile' máasewal kaajo'ob mesoamericailo'obe' kajakbalo'ob yéetel u meyajil kool ka'ach úuch ja'abo'ob le beetike' le lu'umo'ob ku pa'ak'alo'obo' jump'éeel u bixil u kuxtal yéetel ma' u tu'ubsa'al kaajo'ob. Jkolnáalo'ob mesoamericailo'obe' suuk u pak'iko'ob ixí'im, bu'ul, k'úum, iik yéetel uláak' ba'alo'ob yaan tu kaajo'ob, ba'ale' ma' jach úuch u káajs u meyajto'ob yéetel xóolte', xlóob, utia'al u joliko'ob tu'ux ku pak'iko'ob le ixí'imo' u bixil u meyajta'al kool, tóok yéetel kool yo'olal le je'el ken k tsikbalt xan te' meyaj je'ela'. Le meyaj je'ela' yéetel u tséenta'al ba'alche'ob je'el bix ts'o'ob, kaaxo'ob, tamano'ob chéen yéetel le je'elo'oba' ku kaxantiko'ob u kuxtalo'ob le beetike' ku ya'ala'al u meyajil kuxtal, kex maanal jump'éeel siiglo ts'o'ok u bin u xu'ulsa'al ti' kaajo'ob. Le beetik túune' máasewalo'obe' ku jóok'olo'ob u kaxanto'ob meyaj ti' táanxel kaajo'ob, ku ts'o'okole' ya'abkach jkolnáalo'obe' tu káajsajo'ob u meyajtiko'ob ba'alo'ob utia'al kombil je'el bix káapej, cacao wa u jeel pak'alo'ob.¹³

¹³ Tuukul ch'a'an ti': Arturo Warman, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, 2003.



Wiiniko'ob popolocao'ob táan u meyajo'ob, San Juan Zacabasco, Puebla. Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2004. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Yo'olal túun u noj tuukulil le kool ichil u kuxtal máasewal kaajo'obo', u k'ajláayil kaajo'obe' ma' táan u béeytal u ja'atsal yéetel u kaláantik u lu'umilo'ob, u ba'ate'etal ti' méek'tankaajil wa a'almaj t'aanil yéetel xan le ba'ate'il úuch ti' kaajo'ob ku k'a'ajsiko'ob u kajnáalil kaajo'obo' le je'el túuna' ku meyaj ti'ob yo'olal u ba'ate'ilo'ob bejla'e' wa sáamalka'abej.

Jach unaj u ts'a'abal oojéeltbile' u kaláanta'al u lu'umil kaajo'obo' ku bin táanil ti' le ku meyajta'al ti' pak'alo'obo' ti' le je'ela' ku táakpajal k'áaxo'ob, wiitso'ob yéetel lu'umo'ob ma' pak'a'ano'ob yaan tu bak'pacho'ob le ku ya'ala'al chéen k'áaxo'obo' beyxan le tu'ux ku síijil ja' ku meyajta'al utia'al u jóoyabta'alo'. Jump'éel bixil tukulta'an bejla' utia'al u ts'a'abal oojéeltbil ya'abkach máasewal kaajo'obe', leti'e' ku ya'alal *lu'umkabilo'* ti' le je'ela' ku láaj táakpajal le lu'umo'obo', le ba'alo'ob yaan yáanal lu'umo', beyxan le chéen lu'umo'ob suuk u ya'ala'al chéen yéetel kúuchilo'ob tu'ux ku yúuchul pak'alo'.

K'áaxe' u muuk'il u kuxtal máasewal kaajo'ob. U meyajta'al kool, tóok yéetel koole' ya'ab máak beetik tak bejla'e', yáaxile' ku páakta'al junxóot k'áax, ku ts'o'okole' ku

U k'ajóolta'al u ba'alche'il yéetel u xiiwil k'áaxo'obe' jump'éeel ba'al mu'uk'a'an ti' u kajnáalil jump'éeel kaaj, beyxan yaan máaxo'ob jach u k'ajóol ya'abkach k'áax, je'el bix le máako'ob ku ts'aako'ob yéetel xiiwo'.

tóoka'al, ku p'a'atal u máan ichil jump'éeel wa jo'op'éeel ja'ab utia'al u pa'ak'al ixí'im wa uláak' ba'alo'ob, kéen máanak túun le ja'abo'oba' ku p'a'atal le lu'umo utia'al u ka' ch'a'ik muuk' tu ka'atéen, ba'ale' le jkolnáalo'obo' ku kaxantiko'ob uláak' xóot lu'um u pak'o'ob. Le je'ela' ku ya'alik túune' kéen il'a'ak junxóot kool pak'a'ane' yaan uláako'ob táan u meyajta'al, u jaajile' jump'éeel bix u kaláanta'al le lu'umo'.

Ti' Mesoamericae, ba'ale' tu xamanil u lu'umil Meejiko, kaajo'ob je'el bix tarahumara'o'ob, pima'o'ob yéetel pápago'ob tu'ux ma' jach suuka'an u k'áaxal cháaki' ku beetik u jach mina'antal ba'al u jaant le kaajo' tumen ma' ya'ab u meyajta'al le lu'umo', k'áaxe' jump'éeel kúuchil tu'ux kuxa'an ba'alche'ob, xiiwo'ob yéetel pak'alo'ob suuk u jaanta'al, ba'alche'ob utia'al u kinsa'al beyxan mejen iik'elo'ob suuk u jaanta'alo'ob tumen yaan u ma'alobil ku ts'áaik ti' u kuxtalil máak. Le ba'alo'ob ku jaanta'ala' ku chúukbesik yéetel ku ya'abkuntik le ba'alo'ob ku jaanta'al yéetel ixí'im beyxan ti' xiiwo'ob ku pak'iko'obo' ku beetikuba u jeel bix u kuxtal máak kéen mina'anchajak jooch. Beyxan le si' ku jóok'esa'al ti' k'áaxo'obe' suuk u meyajta'al utia'al u t'a'abal u k'áak'il k'óoben tumen le je'ela' suuk u yantal ti' u yotocho'ob le máasewalo'obo'. Beyxan te' k'áaxo' ku ch'a'abal xiiwo'ob ku meyajta'al utia'al ts'aak yéetel uláak'o'ob ku mejayta'al utia'al payalchi' wa pul ya'aj. U k'ajóolta'al u ba'alche'il yéetel u xiiwil k'áaxo'obe' jump'éeel ba'al mu'uk'a'an ti' u kajnáalil jump'éeel kaaj, beyxan yaan máaxo'ob jach u k'ajóol ya'abkach k'áax, je'el bix le máako'ob ku ts'aako'ob yéetel xiiw ku ya'ala'ale' yerberos.¹⁴

Kaajo'ob yano'ob ti' jáal k'áa'nabe' je'el huaveo'ob yéetel serio'obe' ku táakbesiko'ob le k'áa'nab ichil u lu'umilo'obo' tumen te' ku meyajtiko'ob le chuk kayo'.

Bejlae' suuk u jach chíimpolta'al tumen láayli' u kuxa'an ya'abkach k'áaxo'obe', u jejeláasil ba'alche'ob wa xiiwo'ob kuxa'antak way t lu'umile', máaxo'ob ku xokiko'ob je'el

¹⁴ Tuukul ch'a'an ti': Ana Paula Pintado Cortina, *Tarahumaras*, 2004.

U lu'umil máasewalo'obe' ku xo'okolo'ob ichil le yaan jach ya'ab u jejeláasil ba'alche'ob wa k'áaxo'ob kuxa'antak way t lu'umile'.

bix biologo'ob wa ecoologo'ob ku ya'aliko'obe' u lu'umil máasewalo'obe' jach yaan ya'ab bix u bin u kuxtalo'ob. Le je'ela' ma' jump'éeel ba'al chéen bey yaniko', máasewal kaaje' u yojel u kaláant u k'áaxo'ob yo'olal u jejeláas ba'alche'ob wa xiiwo'ob kuxa'an ichilo'ob. Beyxan leti'ob ilik bix u bin u kaláantiko'ob tumen suuk u k'exiko'ob xiiwo'ob yéetel táanxel kaajo'ob, beyo' ku beetik u yantal uláak' jejeláas xiiw suuk u meyajta'al tu kaajal. Le beetike' ku ya'alale' u kuxtalil k'áaxe' ma' chéen jump'éeel kaláantbil yóok'kabile'' jump'éeel miaatsil siibajil t'i máasewal kaajo'ob.



Tojolabal. Las Margaritas, Chiapas. Jóo'saj oochel: Víctor Fernández Martínez, 2005. Utia'al

Kúuchilo'ob tu'ux ku jóok'esa'al ja'e' jump'éel kúuchil xan jach unaj u Mu'uk'anta'al tumen te' ku ch'a'abal ja' utia'al u yuk' tuláakal le máako'ob kaja'ano'ob ti' jump'éel chan kaajo' beyxan ku meyaj ti' u jóoya'abtiko'ob tu'ux je'el u beytale' yéetel u kaláanta'al le k'áaxo'. Ichil k'ajláayile' u kanáanta'al le ja' tumen mejen kaajo'obo' je'el bix u kanáanta'al le lu'umo' jump'éel ba'al ku chíimpolta'al tumen le kan p'áat mina'an ja'o' ku ts'áaik sajbe'entsil ti' u kaajo'ob je'el bix ti' u Valle ti' Meejiko, Toluca yéetel Puebla.

U bixil bix u yuumilta'al jump'éel lu'um ti' máasewal kaajo'obo' leti' ku ya'alal utia'al tuláakal kajnáalilo'ob wa chéen utia'al le máaxo'ob yaan le páajtalil ti'obo'. U k'áat túun u ya'ale' tuláakal le kaajo' u yuumil le lu'umo'ob yéetel le k'áaxo'obo' ba'ale' ku jatsik mejen xóot'o'ob ti' kuchkalo'ob ti' u meyajto'ob. Le kúuchkalo'oba' je'el u béeytal u kanántik le xóot' lu'um ikil u máan ya'abkach ja'abo'ob, juntúul yuume' je'el u béeytal u p'atik ti' u paale' ba'ale' ma' táan u béeytal u koniko'ob mix ka u chéen p'ato'ob. U ja'atsal utia'al u yuumilta'al le lu'umo' jump'éel bix u kuxtal máasewal kaajo'ob bey ti' jump'éel kolnáal kaaj sijnáal ti' jump'éel máasewal kaaj le je'ela úuch káajak u meyajta'al beyo' le beetike' uts u bisikubao'ob yéetel ku muuk'intiko'ob u yéet kajtalilo' tumen bey u ba'ate'eltiko'ob ka'ach le lu'umo' le beetik taka'an u bin u kuxtalil yéetel u kaajo'ob.¹⁵

Beyxan ku yantal u ba'ate'il ichil máasewal kaajo'obe' yo'olal u t'oxol le lu'umo'. Ichil le ja'abo'ob ts'oka'an u máana', ikil u bin u ya'abtal kajnáalo'obe' beyxan u mina'antal lu'um tu'ux ku yúuchul le pak'alo', le beetike' ya'abkach máako'obe' ma' táan u béeytal u meyajtiko'ob le beetike' ku k'uchul u k'iinil u yantal u ba'ate'il beyxan u jóok'sa'al máako'ob tu kaajalo'ob. Le beetik xane', yaan máasewal kaajo'obe' ts'o'ok u k'exiko'ob u bixil u tia'alinta'al le lu'umo'.

Le lu'umkabilo' ku táakpajal yéetel u jejeláas bixil ichil u kuxtalil kaajo'ob. Tuláakal kaaje' ku tsikbaltik bix úuchik u káajsa'al u kuxtal le kaajo', yane' chéen ku tukultiko'ob u p'áatalo'ob ti' jump'éel kúuchil, je'el bix u yúuchul ti' nahuao'ob tu noj lu'umil Guerrero, wa te' chíikpaj u k'ujil u kaajo' ka tu tukultajo'ob u p'áatalo'ob te' kúuchilo', bey u tsikbaltiko'ob le kajnáalo'obo'. Le tsikbalo'oba' ku beetik u yantal jump'éel bixil úuchik u káajsa'al le noj lu'uma' u kajláayil yéetel u kuxtalil jump'éel kaaj.

Yaan kaajo'ob, je'el bix tzotzilob'obil Chiapase', ku tukultiko'obe' u ch'i'ibalo'obe' kaja'ano'ob te' wiits'o'ob ku bak'pachtik u kaajo'obo', tu'ux ku yilik yéetel ku kaláantik le

¹⁵ Tuukul ch'a'an ti': Federico Navarrete Linares, *Las relaciones interétnicas en México*, 2004.

Le lu'umo', ti' máasewalo'obe', jump'éel u kuxtalil ichil u k'ajláayil, u yéet kuxtalo'ob, beyxan ti' u kuxtalil, jump'éel bix u kuxtal yéetel mixtáan u béeytal u k'exik tu kaajal.

ba'ax ku beetiko'obo'. Uláak' kaajo'obe' ku tukultiko'obe' u lu'ume' jp'a'at ti'ob tumen u ch'i'ibalo'ob tumen tu ba'ate'elto'ob yéetel yaan xan u kaláantiko'ob utia'al u p'atiko'ob ti' u paalal ku bin u nojochtalo'obo'. U noj lu'umil jump'éel kaaje' ya'ab u kajlayil yéetel u tuukulil tu'ux ku táakpajal u najil k'uj, u lu'umil, u k'áaxil, u beelil ja' u wits'o'ob yéetel u kajnáalilo'ob, u piixano'ob yéetel le máax kuxa'antako'obo', beyxan yéetel tuláakal u k'ujo'ob.

Le beetike', u lu'umkabilo'obe' jach u yaabiltmo'ob. Ikil u máan jump'éel ja'abe' ya'abkach máako'obe' ku beetiko'ob payalchi'ob ti' jejeláas kúuchilo'ob beyxan ku síiko'ob ba'alo'ob ti' u k'ujo'ob kaja'ano'ob wa kuxa'ano'ob te'elo' tumen leti'ob p'atik u yantal kuxtal ti'ob yéetel le máax kaja'ano'obo'. Wa ki'imak u yóol le yuumtsilo'ob je'el bix u k'aaba'atiko'ob ya'abkach kaajo'obo', ku k'áaxal ja', ku nuuktal le koolo'obo'. Yaan u yantal ba'alche'ob utia'al u ts'ono'ob beyxan xiwo'ob u kaxanto'ob, wa k'ux ool u yuumtsile' ma' táan u k'áaxal ja' yéetel ku mina'antal ba'al u jaanto'ob.

Yéetel tuláakal le je'ela', ti' máasewal kaajo'obe' junxóot' lu'ume' ma' jump'éel kúuchil tu'ux chéen kuxa'ano'ob wa ku meyajo'obi', mix jump'éel kúuchil k'abéet u k'exiko'ob wa kaláantiko'ob, mix xan jump'éel ba'al ku ko'onol wa ku ma'anali', jump'éel u kuxtalil ichil u k'ajáayil, u yéet kuxtalo'ob, beyxan ti' u kuxtalil, jump'éel bix u kuxtal yéetel ma' táan u béeytal u k'exik tu kaajal.

U jela'anile' bix u bisikuba máasewal kaaj yéetel u lu'umile' ma' jach paatali'. Ikil u máan múuch' lajun ja'abo'obe', u bin u ya'abtal u kajnáalil jump'éel máasewal kaaje' ku beetik u jela'antal yéetel u k'astal le k'áaxo'obo', yaan tu'uxe' ku bin u xu'upul yéetel u k'astal le ba'alo'obil yóok'kabilo'. Beyxan, ikil u máan le siiglo'obo' u ma'alobil le k'áaxo', *biológica* yéetel *mineral* ti' u lu'umil máasewal kaajo'obe' ku beetik u taal ya'abkach máak yéetel empresaob ti' táanxel kaajo'ob te' lu'uma', le beetike' ku jóok'esiko'ob wa ku beetiko'ob u jóok'olo'ob wa u bin le máasewal kaajo'ob ti' kúuchilo'ob tu'ux ma' jach uts u lu'umili' yéetel mina'an ba'al u jaanto'obe' le beetik ku yóotsiltalo'ob.

U JEJELÁASIL MÉEK'TANKAJIL, JUMP'ÉEL TALAM K'AJLÁAYIL.

Óoxp'éel tuukul yo'olal máasewal ti'il kajtalil comunalidade' ku ya'alik Floriberto Díaz Gómez yo'olal bix u yilik bix u jejeláasil u jala'ach yéetel le ba'alo'ob unaj u beetik u jo'olpóopo'ob yéetel u kajnálilo'ob.

U suukile', tuláakal máasewal kaaje' yaan u jo'olpóopil yéeya'an je'el bix suuka'anile' tumen leti'ob iliko'ob bix kun u yutskíinto'ob jump'éel ba'ate'il ku ts'o'okole' leti' ku ts'áaik u yoojéelt ti' jala'acho'ob. Ba'ale', máasewal kaajo'obe' ma' p'ata'ano'ob tu juunalo'obi', leti'obe' táakpaja'ano'ob ti' bix u meyajta'al jump'éel talamil, yéetel bix u bin tsolikubao'ob.

U kaajilo'ob mesoamericae' yaan ka'ach u jo'olpóopil síija'an ti'ob tumen u yéet jo'olpóopilo'ob, le je'elo'oba' ku taalo'ob ti' ayik'al kuchkabalo'ob. Ichil u k'iino'ob le colonia' le máaxo'ob ku beetikubao'ob jo'olpóopilo' luk'esa'ab u muuk'o'ob ichil le kaajo'ob yaan tu Noj lu'umil Meejiko óol xu'ulsa'ak ti'ob ku ts'o'okole' yanchaj u jeel máasewal jala'acho'ob yéeyabo'ob tumen le sak wíiniko'obo', ba'ale' tu' lu'umil Oaxaca, Chiapas yéetel Yucatane' le úuchben jala'acho'obo' láayli' jp'áato'obe' kex k'aséemsa' ojéeltbil le sak wíiniko'obo' je'el bix le ku ya'ala'al cabildos, *mayordomos* yéetel le ku ya'ala'al jala'ach bejla'é'. Ichil ja'abo'ob 1800 yéetel 1900 u jala'achil méek'tankajil jáalk'abile' tu ya'alaj yaan u yantal méek'tankaajo'ob tu'ux kun yantal u jo'olpóopil, no'oj k'abil, u jkalanil kaaj, u j-ántajil le méek'tankaajo', ichil u ja'abil 1900 u noj a'almaj t'aanil k'áaxe' tu táakbeso'ob yéetel le ejidoo' juntúul u jo'olpóopil yéetel u junmúuch *ejidalo'ob* Máasewal kaajo'obe' tu kanajo'ob le bix u meyajta'alo' yéetel tu táakbeso'ob ichil le suuk u beetiko'ob ka'acho'.

Le ba'ax tu kaxanto'ob yéetel le chowak k'ajláayil tu yilo'oba' leti' u jo'olbesiko'ob jump'éel ba'al talam ku k'aaba'atiko'ob *sistemas de cargos* tu'ux ku táakbesiko'ob u jejeláasil máaxo'ob ku meyajtiko'ob u najil k'ujo'obo' yéetel máako'ob ku taalo'ob ti' kaajo'ob mesoamericana'ob. Tu ka'analil le bix u meyajta'al le je'ela' ti' táakpaja'an u múuch'k'abil máako'ob ch'ija'antako'ob tumen le je'elo'oba' leti'ob u jo'olpóopil le kaajo'obo'. Uláak' ba'al ku bin u ch'aik u muuk'e' letie' ku ya'ala'al *asambleas comunitarias* wa u much'tal le kaajalilo'obo' tu'ux ku much'tal tuláakal u xiibil le kaajo' beyxan ku tsikbaltiko'ob yo'olal ba'alo'ob tu'ux ku táakpajal tuláakal le kaajo', yaan tu'ux ts'o'ok u táakbesiko'ob ko'olelo'ob te' much'talo'.

Ti' le máaxo'ob jo'olintik uláak' meyajjo'obo' tu'ux yaan u yiliko'ob u jejeláas ba'alo'ob yéetel u noj jala'achil k lu'umile' yaan u jeel bix u táakpajal te' kaajo'obo': yaan tu'uxe'

Ku ya'ala'al "U suukil u ts'a'abal kuucho'ob" leti' le' tu'ux yaan u ka'analil tuukul yo'olal k'ulintaj wa méek'tankaajil tu'ux yaan u jach ma'alob u yu'ubikubao'ob, je'el bix *topil* wa alguacil, tak le jach u t'esmajubao'ob je'el bix *mayordomo*, jala'an o u jo'olpóopil jump'éeel méek'tankaj.

ku máan yóok'ol le máax jo'olintik le kaajo' ba'ale' yaan tu'uxe' ku múul meyajtiko'ob yéetel u jo'olpóopil le kaajo'. Uláak' ba'al xane', yaan ya'ab máasewal kaajo'ob ma' páajchajak u much'ikubao'ob je'ex méek'tankaajo'obe' yéetel xan méek'tankajta'an tumen u jala'achilo'ob uláak' kaajo'ob wa noj kaajo'ob u maas ya'abil u téenele' ma' máasewalo'obi'. Ti' le je'elo'oba', u yúuchben jo'olpóopilo'obe' ma' tu táakbesikubao'ob yéetel le túumben jala'achilo'ob le méek'tankaajo'obo'.

Ichil le kaajo'ob yano'ob tu xamanil k noj lu'uma' u k'ajláayile' jela'an, tumen te'elo' mina'an u jala'achil je'el bix yaan ka'ach ti' Mesoamerica' tumen ichil u bix u tsolmajubao'obe' mina'an jump'éeel máax jach yaan u muuk'ili'. Leti'ob le misionero'ob yéetel le sak wíiniko'ob tu ya'alaj i'ob bix unaj u tsolik u jala'achilo' le beetike' te kaajo'ob je'elo' jach ku chíikpajal bix yanik u tsoolil le colonia' je'el bix yéetel le yaquío'obo'. Uláak' kaajo'ob je'el bix le tarahumara'obo' láayli' yaan máax jo'olintiko'obe' ba'ale' ma' jach yaan u muuk'ili' beyxan láayli' ku táakpajal ti' much'talo'ob te' kaajo'.

U SUUKIL U TS'A'ABAL KUUCHO'OB

Ku ya'ala'al "U suukil u ts'a'abal kuucho'ob" leti' le tu'ux yaan u ka'analil tuukul yo'olal k'ulintaj wa méek'tankaajil tu'ux yaan u jach ma'alob u yu'ubikubao'ob, je'el bix *topil* wa alguacil, tak le jach u t'esmajubao'ob je'el bix *mayordomo*, jela'an u jo'olpóopil jump'éeel méek'tankaj. Ikil u máan le kuxtala', u kajnáalil kaaje' (ka'ache' chéen xiibo'ob ba'ale' bejla'e' tak ko'olelo'ob) ku bin u ka'analtal u tuukul tumen ku ts'a'abal ma'alob meyaj'ob tu'ux ku ts'áaik u kajóoltubao'ob. Tu ts'ook túune' wa ku k'uchulo'ob jach ka'anale' ku táakpajalo'ob ti' ma'alob much'talo'ob wa ti' u múuch'il ch'ija'an máako'ob.

Le beetike', "u suukil u ts'a'abal kuucho'obe' ku ya'ala'al jump'éeel bixil tu'ux ku bin u na'akal jujump'iitil máak tak ken k'uchuk tu ts'ook. Utia'al u bin u na'akal juntúul máake' k'abéet u ye'esik máake' jach taka'an ti' le meyaj'ob yéetel ka u ts'áa u yóol xani' beyxan



Suukil máank'inalil "curi-curi".
San Antonio Necua,
Ensenada, Baja California.
Jóo'saj oochel: Víctor Fernández
Martínez, 2005. Utia'al.

k'abéet u meyaj kex ma' tu bo'ota'al yo'olal u beetik tuláakal le meyajo' yéetel yaan u ts'áaik taak'in ti' beeta'al le cha'ano', jaanaloo'ob utia'al tuláakal le kaajo', beyxan yaan u manik siibalo'ob ti' le k'ujo'ob ku kanáantiko'obo'. Tuláakal le buka'aj ku xupiko'obo' ku bin u ya'abtal ikil u ka'analtal u bin u k'uchul le *kuuch* ku meyajtiko'obo'.

Utia'al ma' u bo'ota'al le *kuucho'obo'* beyxan le máax meyajtiko' yaan u ts'áaik yéetel u taak'in tuláakal le ba'ax ku beetiko', le je'ela' jump'éeel ba'al jach unaj u beeta'al ti' máasewal kaajo'obo' je'el bix u ya'alik Díaz Gómez. U k'áat u ya'ale' juntúul jala'ache' yéeya'ab utia'al u meyaj yo'olal le kaajo' ma' utia'al u ayik'altal tu juunali'. Le je'ela' ku ts'áaik na'atpajale' le jala'acho'obo' k'abéet u "tus beel u'uyaj t'aan" u k'áat ya'ale' k'a'ana'an u meyajo'ob tu yo'olalo'ob yéetel uláak' máaxo'ob yaan tu kaajalo'. Le beetike', wa ya'ab u meyaj, beyxan u ts'áa óol yéetel ba'ax yaan ti'e' ku ts'o'okole' wa ti' yaan tu tuukul u ts'áaik tuláakal ti' le kaajo' ya'ab u chíimpol'taal tumen u kajnaálilo'ob le kaajo'.

Yaan téene', le kuucho' ku meyajta'al utia'al u mina'antal ba'ate'il yo'olal taak'in ichil u kajnáalil le kaajo' tumen le máax yaan taak'in ti'o' ku xupik ya'abkach yo'olal u béeytal u k'amik u jo'olpóopil le kaajo' bey túun u ke'etel yéetel le mina'an ti'obo', yéetel túun le je'elo' ku chíimpol'taal tumen u yéet kajnaálilo'ob. Uláak' téenelo'ob xane', le kajnaálilo'ob jach óotsiltako'obo' yaan u p'axikubao'ob utia'al u bo'otiko'ob u xuupil jump'éeel kuuch, le túun je'elo' ku maas óotsilkunsiko'ob. Bey xane', ti' le ts'ook ja'abo'oba', ti' kaajo'ob je'ex te' Mixtecao' le máaxo'ob ma' kaja'ano'ob tu kaajo' ku ts'áaiko'ob le taak'in ku náajaltiko'ob tu meyajo'obo' yo'olal u táakpajlo'ob ti' u kuuchil le kaajo' yéetel xan ma' u

U bixil u bin u meyajta'al le suukil u ts'a'abal u kuucho'obo' ku taal ti' ya'abkach ba'alo'ob k'abéet u yila'al ti' jump'éeel kaaj, yéetel bix u ts'áaik u k'ajóoltuba ti' le noj lu'uma'.

tu'ubsa'alo'ob te' kaajo'. Ya'ab u téenele' le kuucho'obo' ku meenta'al tyo'olal u yatano'ob, u bin u sa'atal túun le úuchben tuukul chéen u meyaj xiibo'obo'.

Le meyaj ku ya'ala'al u suukil u ts'a'abal kuucho' yaan xan u talamil. Le máaxo'ob jxak'an xookil bix u bin u kuxtal máako' ts'o'ok u yiliko'obe' le buka'aj ku xupiko'ob le máaxo'ob jo'olintik jump'éeel máasewal kaajo' je'el u béeytal u beetik u xupik tuláakal u taak'in yéetel le ba'ax yaan ti'o'. Úuch ti' u kaajilo'ob tzotzil ti' Zinacatán tu lu'umil Chiapas ichil u ja'abil 1960, juntúul ayik'al máake' ichil jump'éeel ja'ab meyajé' ku xupik le ku náajaltik maanal 10 ja'abil meyajó'. Le beetike' utia'al u béeytal u yáantikubae' ku k'áatik áantaj ti' u láak'tsilo'ob yéetel ti' le máaxo'ob kaja'ano'ob tu tséel u yotocho' ku ts'o'okole' u seten p'axmajuba' kéen jóok'ok. U k'áat ya'ale' le máaxo'ob ayik'alo'obo' je'el u béeytal u jo'olinkintik jump'éeel kaaje' bey túun u ts'áaik ojéeltbil u ayik'alilo', u muuk' yéetel u chiimpolta'al, ma' bey le chan óotsil máako'obo' mix táan u táakpajalo'ob ti' le meyajó'ob beyo'.¹⁶

Ti' uláak kaajo'ob je'el bix San Juan Chamula, le ayik'alo'ob, le jach yaan u taak'ino'obo' ku ts'áaik taak'in u p'axo'ob, ba'ale' kéen u suto'obe' jach ya'ab u bo'otiko'ob u iinteresil ti' máaxo'ob taak u jo'olintik jump'éeel jo'olpóopil, beyxan ku ko'onol ti'ob ba'al utia'al u káaltal kéen úuchuk u máank'inalil le kaajo'. Beytúun u beetiko'obo' ku meyajó'ob yéetel u taak'ino'obe', bey u ya'abkuntiko'obo' yéetel bey u óotsilkuntik le máax ku táakpajalo'.

U jaajile' k'as talam u tsikbalta'al bix u bin u meyajta'al le "suukil u ts'a'abal u kuucho'" tumen ku taal ti' ya'abkach ba'alo'ob k'abéet u yila'al ti' jump'éeel kaaj, yéetel bix u ts'áaik u k'ajóoltuba ti' le noj lu'uma'. Le ba'ax je'el u béeytal u ya'ala'al jaajile', le kéen táakpajak máak ti' le meyajó'ob beya' ku ts'áaik u yojéeltuba máax tu kaajal yéetel u meyaj yo'olal, beyxan ku ts'áaik wa ku pulik taak'in tu yo'olal.

¹⁶ Tuukul ch'a'an ti': Frank Cancian, *Economía y prestigio en una comunidad maya. El sistema religioso de cargos en Zinacatán*, 1989.



Santa María Ocotán,
Mezquital, Durango.
Jóosaj oochel: Fernando Rosales,
2006. Kúuchil oochelo'ob Nacho
López, CDI.

U MUCH'TALIL CH'IJA'AN MÁAKO'OB

Tí' ya'abkach kaajo'obe' u much'talil ch'ija'an máako'obe' yaan máax jo'olintik. Chéen xiibo'ob táakpaja'ani', máaxo'ob ts'o'ok u jo'olintik meyajo'ob tí' le u suukil u ts'a'abal kuucho' le beetike' ch'ija'an máako'ob, ku ts'o'okole' jach k'ájoola'an te' kaajo'. Yaan k'iine' juntúul xi'ipale' je'el u béeytal u táakpajal tí' le much'talil je'ela', ba'ale' ku ya'ala'al nukuch máak máak kex ma' yanak u ja'abil tí'í.

Yo'olal le máaxo'ob táakpaja'ano'obo' le máako'oba' ma' taak u k'exiko'ob mixba'al tu kaajalo', suuk u ba'ate'ilo'ob yo'olal le ba'alo'ob suuk u beeta'al tu kaajalo' ma' uts tu yicho'ob le ba'alo'ob túumbentak ku taasa'al tí' uláak tu'uxo'.

U MUCH'TALIL JUMP'ÉEL KAAJ

Le u suukil u ts'a'abal kuucho'ob yéetel u much'talil ch'ija'an máako'obe' ma' chéen leti'ob jo'olintik jump'éel kaaji' k'abéet u múul meyajo'ob yéetel jump'éel u much'talil le kaajo' le je'elo'oba' táan u bin u ch'a'iko'ob muuk' tí' ya'abkach kaajo'ob ichil le ja'abo'ob ku máana' tu'ux ku tsikbalta'al yéetel ch'a'achi'ita'al le ba'alo'ob unaj u beeta'al te' kaajo'. Jump'éel múul meyaj tu'ux ku táakpajal ya'abkach kajnáalil jump'éel kaaj yéetel le ba'axo'ob ku ch'a'achi'itiko'obo' tuláakalo'ob k'amiko'ob.

Ichil ya'abkach much'talile' táakpaja'ano'ob nukuch máako'ob, yaan k'iine' ku k'a'amalo'ob wa ts'oka'an u beelo'ob, le beetike' ya'abkach máak ma' táan u béeytal u táakpajalo'obi', je'el bix ko'olelo'ob wa xi'ipalal.

Uláak' ba'ale' ma' tuláakal máak yaan u muuk' u t'aan te' much'talilo'. U suukile' u t'aan le máaxo'ob jo'olintik wa le ch'ija'ano'obo' leti' le ku yu'uba'alo' yéetel ku chíimpolta'alo' le beetik túune' yaan u muuk' u t'aano'ob yo'olal le ba'ax ku ch'a'achi'ita'al te' kaajo'. Ma' jach úuche' ku chan chíimpolta'al u t'aan le máaxo'ob yaan u taak'ino' wa le máax u xokmaj wa ba'axo', tumen le je'elo'oba' u kanmajo'ob tsikbal yéetel máaxo'ob ku taalo'ob ti' táanxel kaajo'ob, ichil le je'elo'oba' ti' yaan le jka'ansajo'obo'.

Le máako'ob túuna' yéetel le much'talo'ob u kanmaj waba'axo' je'el u béeytal u pets'kúuntik yéetel u tuukulo'obo' u yéet much'talilo'obo' ichil le ba'alo'ob ku tsikbaltiko'obo' beyxan je'el u béeytal u jóok'esiko'ob te' much'talilo' le máaxo'ob ma' táan u k'amik u tuukulo'ob beyo'.¹⁷

Yéetel le u suukil u ts'a'abal kuucho'obo', u much'talil kaajo'obe' ts'o'ok u bin u k'exik u bixil u kuxtal ya'abkach máasewal kaajo'ob. Yaan kaajo'obe', ko'olele' ku jach k'áatiko'ob yéetel ku ba'ate'eltiko'ob táakpajal ti' le much'talilo', yaan tu'uxe' ku kaxantiko'ob bix u meyajtiko'ob yéetel tuláakal máak u ch'a'achi'obo'.

LE MÚUL MOKT'AANO'

Díaz Gómez tu jach e'esaj ba'axten unaj u yantal jump'éeel tsikbal ti' jump'éeel kaaj. U much'talil ch'ija'an máako'obe' yéetel le múul mokt'aano'obo' ku kaxantiko'ob jump'éeel bix u ch'a'achi'itiko'ob tuláakal le máax táakpaja'ano'obo' utia'al u ch'a'ajo'oltiko'ob jump'éeel tuukul. Yéetel le je'ela' ku kaxantiko'ob bix u bisikubao'ob ma'alob u kajnáalil jump'éeel kaaj yo'olal ma' u yantal ba'ate'il ichilo'ob wa yo'olal ma' u bin u sa'atal ichil uláak' kaajo'ob. Le mokt'aano' jump'éeel ba'al jach k'abéet ti' tuláakal máak táakpaja'an ti' múuch' meyajjo'ob yéetel xan u táakpajal tu kuxtalil beyxan u payalchi'il u kaajal: u beetik tuláakal le je'ela' ku ts'áaik u páajtalil utia'al u yu'ubal ba'ax ku ya'alik kéen ch'a'achi'ita'ak tuukulo'ob.

Ba'ale' yaan k'iine' ku yúuchul ma' táan u ch'a'achi'ita'al jump'éeel ba'al ichil jejeláas máako'ob ti' jump'éeel kaaj. Utia'al u k'uchul máak ti' jump'éeel tsikbale' ku bisik ya'abkach

¹⁷ Tuukul ch'a'an ti': Arturo Warman, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, 2003.

U tsikbalile' jump'éeel ba'al jach k'abéet ti' jump'éeel kaaj, u much'talil ch'ija'an máako'obe' yéetel le múul mokt'aano'obo' ku kaxantiko'ob jump'éeel bix u ch'a'achi'itiko'ob tuláakal le máax táakpaja'ano'obo' utia'al u ch'a'ajo'oltiko'ob jump'éeel tuukul.

k'iin yéetel u ts'a'abal muuk' utia'al u ki'imakkúunta'al yóol le máaxo'ob ma' taak u k'amiko'ob le ch'a'achi'o'. Yaan k'iine' talam u kaxanta'al bixi', ku ts'o'okole' le kaajo' ku p'áatal ma' táan u béeytal u jóok'esik tu beel u ba'ate'ilo'. Leti' túun beetik u jach ts'íikil máake' ku ts'o'okole' ku kaxantiko'ob bix u ba'ate'ilo'ob wa u jóok'esiko'ob le máaxo'ob ma' táan u k'amik le ba'ax ku ya'ala'alo'.

KAJ YÉETEL TÁANXELIL

U bixil u jóok'esmajo'ob u jala'achil jump'éeel máasewal kaaje' ku múul meyajo'ob, ku tsikballo'ob yaan k'iine' ku ba'ate'ilo'ob yéetel u jo'olpóopil méek'tankaajil, yéetel u jala'achil u peten lu'umil beyxan yéetel le noj jala'achil le noj lu'uma', tumen u muuk' le kaajo'oba' ma' chéen tu kaajal yani'. Jejeláas máasewal kaajo'obe' yaan u jela'anil bix u múul meyajo'ob yéetel le jala'acho'ob yaan tu bak'paachilo', tumen ku táakpajal u k'ajláayil yéetel uláak' jala'acho'ob yéetel u bixil u kuxtalo'ob. Bix je'el u béeytal k tsikbaltik tuláakalo'obe', chéen wa jayp'éeel ken k tsolej.

Ya'abkach kaajo'ob tu lu'umil Oaxaca yéetel u Ka'anal Lu'umilo'ob Chiapase' ts'o'ok u beetiko'ob méek'tankaajo'ob, yane' ma' káajak u ja'abil 1900, le beetike' ts'o'ok u béeytal u táakpajalo'ob ma'alob ti' u bixil u meyajta'al le noj lu'umila'. Ichil le je'elo'oba' u jo'olpóopil méek'tankaajo'obe', le ku ya'ala'al ku meyajo'ob yéetel le noj a'almaj t'aano' ku ts'o'okole' táakpaja'an xan ti' u jala'achil u peten lu'umilo'ob yéetel u noj lu'umilo'ob, láayli' leti' le kaaj yéeyiko' beyxan le máaxo'ob jo'olintik ku meyajtiko'.

Tu kaajil San Juan Chamula, Chiapase' táan u meentik u noj jala'achil k noj lu'umil Yuun Lázaro Cardenase' tsikbalnaj ichil u ja'abil 1930 yéetel máasewal jo'olpóopo'obo' ka tu p'ato'ob u meyajtiko'ob u jo'olpóopil le méek'tankaajo'. Le beetike' le máaxo'ob táakpaja'ano'ob meyaj ichil u suukil u ts'a'abal kuucho'obo' leti'ob xan ku yéeya'alo'ob utia'al le jala'achil méek'tankaajilo'. Ba'ale' u jo'olpóopil peten lu'umile' ku jóok'esik

jump'éeel "j-áataj méek'tankaajil" ba'ale' ma' máasewali' ku meyajtik tuláakal le ba'ax unaj u beetik u jala'achil le méek'tankaajo, le beeetik xane' yaan u muuk'il ichil le kaajo'.¹⁸

Kitak u ja'abil 1992e', u jala'achil u peten lu'umil Oaxacae' tu Ts'áaj le páajtalil yaan ti' le máasewal kaajo'obo' utia'al u yéeyik u jala'achil u kaajo'ob yéetel u meyajil je'el bix suuke' ma' unaj u táakpajal múuch'o'obil yéeyaji' je'el u yúuchul ti' kaajo'ob ma' máasewalo'obi'. Tak bejlae' 418 méek'tankaajo'obe' yaan te' peten lu'umo' láayli' ku yéeyiko'ob je'el bix suuka'anile'; ma' bey 152 ku yéeyiko'ob ti' múuch'o'obil yéeyaji'. Yaan uláak' kaajo'obe' láayli' u yéeyiko'ob je'el bix suuka'anile', ba'ale' je'el bix u beeta'al tu lu'umil Oaxaca ka'ache', le máax ku jo'olintiko' ts'o'okole' ku táakbesa'alo'ob ti' jump'éeel múuch'il yéeyajil yo'olal u báaxaltiko'ob le noj yéeyilo'.

U k'aat túun u ya'ale' táan u ch'a'ik muuk' le suukil u ts'a'abal kuucho'obo' yéetel le much'tal kaaj ti' máasewal kaajo'obo'; kex, je'el bin k ile' yaan tu'uxe', ko'olelo'obe' ku yiliko'ob bix u táakpajalo'ob jujump'iitili'. Chéen ba'ale', ma' tuláakal u máasewal kaajil Oaxacae', yéetel uláak' peten lu'umilo'ob, ku k'abéetkunsiko'ob le suukil u ts'a'abal kuucho'obo'. Zapoteco'ob, mixe'ob, yéetel huave'ob tu lu'umil Istmo de Tehuantepeke' suuk u meyajtiko'ob yéetel múuch' yéeyajil ba'ale' ya'abe' ku yáanta'alo'ob tumen jump'éeel múuch' yéeyajil yaan tu kaajal ku k'aaba'atik COCEI (Coalición Obrera Campesina Estudiantil del Istmo), yaan uláak'e' ku meyajjo'ob yéetel Partido Revolucionario Institucional (PRI) wa yéetel Partido de la Revolución Democrática (PRD). U táakpajal le múuch'il yéeyajilo'obe' ma' u jach pets'kúunmaj u kuxtalil máasewal ichil le kaajo'oba' beyxan le suukil u ts'a'abal kuucho'obo' láayli kuxa'an kéen beeta'ak meyajjo'ob tu kili'icho'ob tumen le ayik'al máako'obo' láayli' yaan u muuk'o'ob ichil le kaajo'.

Ikil u máan le ja'abo'oba' jejeláas kaajo'ob te' Noj K'áaxil Lacandona tu lu'umil Chiapas' ku yáantiko'ob le Ejército Zapatista de Liberación Nacional (EZLN) ku meyajjo'ob ti' méek'tankaajo'ob tu juunalo'ob kex ma' jach kajóola'ano'ob tumen le noj a'alma'j t'aano' ku kaxantiko'ob bix u jala'achtikubao'ob tu juunalo'ob yéetel u tuukulo'ob beyxan u tuukul le kaajo'. Beyxan ku kaxantiko'ob jump'éeel ch'a' tuukul yo'olal u meyajil máasewal, le méek'tankaajo'oba' ku kaxantiko'ob bix u p'atiko'ob paachil le xúump'at ts'aba'an ti'ob tumen u méek'tankaajilo'obo' ku cha'ik u meyajta'alo'ob tumen u jeel máako'ob.

¹⁸ Tuukul ch'a'an ti': Jan Rus, "La comunidad revolucionaria institucional: La subversión del gobierno indígena en los Altos de Chiapas, 1936-1968", en *Chiapas, los rumbos de otra historia*, Pedro Viqueira y Mario Humberto Ruz, eds., 1995, pp. 251-278.

Le beetike' tu beetajo'ob u najil xooko'ob, beyxan ku yáanta'alo'ob tumen u jejeláas múuch'o'ob éet lu'umilo'ob yéetel táanxel lu'umilo'ob, utia'al u meyajtiko'ob ya'abkach ba'alo'ob je'el bix kúuchilo'ob ts'aak beyxan utia'al u ma'alobkíintiko'ob u kuxtalo'ob. Beya' tu xaxantanjo'ob jump'éel u bix u kuxtalo'ob tu kaajalo'ob.

Ya'abkach máasewal kaajo'obe' ma' jatsa'ano'ob ti' méektankaajo'obi' le beetike' ku jo'olinta'al tumen máako'ob ma' máasewalo'obi'. Ichil le je'elo'oba' u delegadoil wa u agenteil le méek'tankaajo', yaan k'iine' xa'ak'an miaatsil máako'ob, leti'ob yaan u muuk'o'ob ichil le kaajo'. Yaan kaajo'obe' u jo'olpóopil suuka'anile' ku máan u beetuba'ob u jo'olpóopil le *ejidoo'* le beetike' ku jach k'ájoolta'al tu beelil. Le beetike', le máasewal kaajo'oba' ma' jach ya'ab u muuk'o'obi' ku ts'o'okole' ma' jach kanáanta'an je'el bix le kaajo'ob páajchaj u jatsikuba'ob ti' méek'tan kaajilo'obo'.

Ichil u kaajilo'ob otomio'obe' tu lu'umil Estado de Méxicoe' tu'ux yaan ya'abkach nojoch kaajo'ob je'el bix Toluca yéetel Atlamulco, le jo'olpóopo'ob suuka'anili'obo' táan u bin u xu'ulsa'al; chéen ba'ale' lesuuka'an kuucho'ob ich k'ulantajilo' je'el bix le mayordomia'obo' táan u bin u ch'a'ik u muuk'o'ob.¹⁹

Ti' uláak' tséele', ti' yaan le Tarahumara'o'obil Chihuahua'o' tumen yo'olal jach náach kaja'ano'obe', tumen kaja'ano'ob ti' úuchben k'áaxo'ob yéetel tu xuul le noj lu'uma', láayli' u meyajtiko'ob u suuka'anil u jo'olpóopile' je'el bix suuka'an ti'obe', kex kaja'ano'ob ti' méek'tankaajilo'ob ma' táan u meyajjo'ob yo'olalo'ob. U noj jo'olpóopile' ku beetikuba *siriame*, le je'ela' yéeya'an ichil le máako'ob ch'ija'antako'obo' tumen jach k'ájoolta'an, ma'alob u tuukul, yéetel je'el u béeytal u beetik u ki'imaktal u yóol le máaxo'ob kaja'an tu kaajo'; ku yáanta'al tumen uláak máako'ob, le tuukulo'ob jach muk'a'antako' ku tsikbalta'al ti' jump'éel much'tal tu'ux táakpaja'an chéen xiibo'obi'.

Uláak' jo'olpóopil yaan ti' jejeláas kaajo'obe' leti' le ku ya'ala'al ti'ob "báatabo'ob" u k'áat ya'ale' máako'ob máasewalo'ob wa xa'ak'an miaatsil máako'ob, le je'elo'oba' yaan u muuk'o'ob yóok'ol le kaajo' yéetel u jejeláas ba'alo'ob ma' unaj u meyajta'ali', tumen ku meyajjo'ob yéetel múuch' máako'ob yaan u ts'oono'ob wa tumen yaan tio'ob ya'abkach kúuchilo'ob tu'ux ku yúuchul koonolo'ob wa ya'abkach kis buuts'o'ob beyxan wa ku jo'olintiko'ob much'táambalo'ob. Ya'ab báatabo'obe' tu yáax meyajto'ob jump'éel jo'olpóopil ti' jump'éel kaaj wa ti' u jala'achil méek'tankaajil ku ts'o'okol u jóok'olo'obe' tu

¹⁹ Guadalupe Barrientos López, *Otomies del Estado de México*, 2004.



Tlapa de Comonfort, Guerrero. Jóo'saj oochel: Héctor Vázquez Valdivia, 2003.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

kanajo'ob u kanáant u muuk'il yanti'obo' tumen je'el u béeytal u t'aano'ob yo'olal le ba'ax ku tukulta'al ti' jump'éel kaaj wa ti' jejeláas kaajo'ob, beyxan ku ts'aaik meyaj le máaxo'ob jach pa'ate' u máan yéetelo'. Báatabo'obe' suuk u loobiltik máak yo'olal u yila'al láayli' yaan u muuk'e' beyxan ku k'uchul u kíins máaxo'ob ku t'aano'ob k'aasil tu yo'olal. Ichil mixeo'obe' yéetel uláak' kaajo'obe' anchaj u báatabilo'ob suuk u k'a'ajsa'alo'ob yo'olal u k'asa'anilo'ob kex ts'o'ok u máan ya'abkach ja'abo'ob kíimiko'ob.

Beyxan jach yaan u muuk'o'ob ti' máasewal kaajo'ob le máaxo'ob ku meyaj'o'ob yéetel u jala'achil peten lu'umil yéetel noj lu'umil tumen leti'ob ilik u meyajta'al le áantaj ku túuxtik le noj jala'acho' tumen le je'elo'oba' ku meyajta'al yéetel máaxo'ob ku meyaj'o'ob ti' INI le ku ya'alal bejla' CDI tak le ku meyaj'o'ob ti' u Mola'ayil u Nojbesa'al Kaajo'ob (Secretaría de Desarrollo Social) wa ti' toj óolal (Salud), jka'ansajo'ob yéetel le ku meyaj'o'ob ti' u Mola'ayil Ka'ansaj (Secretaría de Educación Pública), beyxan le máax jo'olintik PEMEX. U jo'olpóopil le máasewalo'obo' k'abéet u tsikbalo'ob yéetel le máako'oba' yo'olal u kaláantiko'ob le ba'alo'ob unaj u ts'a'abal tu kaajalo'obo' yaan k'iine' utia'alo'obo'. Yaan k'iine' talam u yila'al

le tsikbalo'oba' ku yaya'che'etal le máasewalo'ob tumen le máaxo'ob ku meyajo'ob ti' le jala'acho' wa ma'e' ku k'áatiko'ob ka u beeto'ob ba'ax ku ya'ala'al ti'ob kéen k'uchuk u k'iinil u yéeya'al u jala'achilo', beyo' je'el u béeytal u ts'a'abal le áantaj wa le taak'in ku túuxta'al ts'aabil te kaajo'.²⁰

LE MÚUL MEYAJO'

Uláak' ba'ax jach k'a'ana'an ti' jump'éel máasewal kaaje' ku ya'alik Díaz Gómez, leti' u táakpajal tuláakal u kajnáalil le kaaj ti' le meyajo'ob k'abéet u múul beeta'alo'. Le je'ela' jach k'a'ana'an u beeta'al tumen yéetel le je'ela' u beelil a k'a'amal yéetel toj óolal te' kaajo'.

U jeel bix u táakpajal máake' leti' le u múul meyaj ku beetik xiibo'ob tu yo'olal le kaajo' je'el bix u je'ebel bejo'ob, u liik'esa'al najo'ob, u beelil ja', kúuchil ts'aak, najil k'uj, ba'ale' yaan u tsoolil ba'ax k'iin u meyajtik. Le meyaj je'ela' ku ya'ala'al tequio, suut k'ab, gozona, k'uben meyaj, yéetel jejeláas bix u ya'ala'al ti' ya'abkach t'aano'ob, ba'ale' xma' bo'olil ku ts'o'okole' jach k'abéet u beeta'al.²¹

U péetsilil ya'abkach máak ti' jump'éel kaaje' ku béeytal u beetik ya'abkach meyajilo'ob séeba'an ku ts'o'okole' ma' jach ko'oj u jóok'ol u tojoli'. Uláak' ba'ale' te' ku ke'etel le máax yaan taak'in yéetel le mina'an ti'o', bey xan ku muuk'intik u tuukulil jump'éelilkunta'al le kaajo' beyxan u kexikuba'obo' u k'áat ya'ale' láayli' yéetel ku meyajo'obe'. Jump'éel ba'al ku chímpoltik le máaxo'ob ti' le kaajo' beyxan le máako'ob jach ka'anal u na'ato'obo' tumen chéen ti' mejen kaajo'ob ku yúuchul tumen le je'ela' ku ya'alike' ma' tu juunal yano'obi' ku ts'o'okole' ma' táan u ts'iikilo'ob je'ex le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo'.

Ba'ale', le meyaj je'ela' je'el u taasik k'uxil ti' ya'abkach máake'. Ya'ab máaxe' ma' táan u beetiko'ob tumen ma' u k'áato'obi' wa tumen kaja'ano'ob náach tu kaajal. Utia'al u beetiko'obe' je'el u béeytal u bo'otiko'ob juntúul máak utia'al u beeto'ob le k'iin ken ts'a'abak le meyaj ti'o'. Kex ka u meyajto'ob, le je'elo'oba' ku beetik u sa'atal le múul meyajo'.

²⁰ Juan Luis Sariago Rodríguez, *El indigenismo en la Tarahumara: identidad, comunidad, relaciones interétnicas y desarrollo en la Sierra de Chihuahua*, 2002.

²¹ Carlos Zolla y Emiliano Zolla Márquez, *Los pueblos indígenas de México. 100 preguntas*, 2004.

Yaan xane' jach jumpuli' ma' u k'áat u beetiko'ob le meyajo'oba', mix ka u bo'oto'ob u meyajto'ob, chéen tumen ma' u k'áato'obi' tumen ku tukultiko'obe' jump'éeel ba'al ma' paatali'. Ti' ya'abkach kaajo'obe' le máaxo'ob táakpaja'ano'ob ti' much'talo'ob ku t'aano'ob tu yo'olal tuláakal ba'axo' leti'ob ma' taak u k'amiko'ob le meyaj je'ela' tumen ku táakpajalo'ob ti' much'talo'ob najil k'uj yaan te' kaajo'. Uláak' ba'axe' ya'abkach xa'ak'an miaatsil wíiniko'obe' ku tukultiko'ob le tequioo' jump'éeel meyaj jach unaj u beeta'al ba'ale' ma' k'abéet u yantal way te' túumben lu'umil Mejikoila'

Yaan tu'uxe' suuk u tso'olol u xikin le máaxo'ob ma' u k'áat múul meyajo'obo', ku beeta'al u bo'olo'ob wa yaan xane' ku luk'esa'al u koolo'ob ti'ob wa ku jóok'salo'ob te' kaaj xano'. Yaan máaxo'ob beeta'an le bey ti'o' ku bino'ob takpool ti' mola'ayilo'ob ku ts'o'okole' ku ba'ate'tiko'ob u páajtalilo'ob yaan ti'ob te' kaajo'obo'. Le ba'ate'ilo'oba' ma'alobtak tumen te' ku yila'al ma' táan u béeytal u ki'imakkúuntik u yóol le kajnaalilo'obo' yéetel le túumben tuukul ku ts'a'abal ojéeltbilo' je'el bix ti' k'uj, taak'in, yéetel méek'tankaajil ku beetik u p'a'atal jujuntúulil máak'.

LE JELA'ANTAK A'ALMAJ T'AANO'OBO'

Uláak' ba'ax jach k'a'ana'an ti' u kuxtalil máasewal kaajo'obe' leti' le bix u ts'áaiko'ob a'almaj t'aano' wa je'ex u ya'aliko'obo' u beetiko'ob justiciae' tumen ku beetik u bisik yéetel utsil u ba'ate'ilo'ob yéete u láak'tsilo'ob. U bixil u beetiko'ob justiciae' ma' je'ex u beetik *justicia* le noj lu'uma' jela'an u meyajtiko'ob tumen yaan jump'éeel bix u tuukulo'ob yéetel jela'an bix u yiliko'ob tumen leti'obe' yaan jump'éeel bix u kaxtiko'ob u yutskiinta'al le si'ipilo'.

Le máasewal a'almaj t'aano'ob wa le ba'alo'ob suuka'ano'obo', ku beetik u bisik yéetel utsil u ba'ate'ilo'ob yéetel u láak'tsilo'ob, yaan jump'éeel bix u tuukulo'ob, u beelil u meyajo'ob yéetel jela'an u bo'otik u si'ipilo'ob kéet te' noj lu'uma', ku ya'aliko'obe' le a'almaj t'aano' jump'éeel ba'al sajbe'entsil ti' le kaajo', yo'olal ma' u jelbeskúunsik u tuukulo'obe', leti'obe' ku kaxantik u yutskiinta'al le loobilo' ma' ka k'a'alak le máax beeto'.

U bixil túun u beetiko'ob le justicao' ma' ts'íibta'an mix tu'uxi' ku ya'alale' jump'éeel bix "suuk u beeta'al" ba'ale' ku meyajtiko'ob utia'al u yutskiintiko'ob chéen ti' wa máaxe' ku ya'ala'ale' jump'éeel "sistema consuetudinario" wa tuukulil ba'ax suuka'an. Le je'elo'ob túuna' ma' nu'uka'an u bin yéetel le páajtalil ts'íibta'ano', tumen le je'ela' tukulta'an ti' u meyajta'al ti' tuláakal máax kaja'an te' noj lu'uma', ku k'aaba'ata'al tojbe'en páajtalil wa *derecho positivo*.

Yaan k a'alik xane', le máasewal oksa'ano'ob ti' u bo'oyil le a'almaj t'aano'obo' yéetel ti' le kúuchil u ts'a'abal a'almaj t'aano'ob wa tribunal'ob te' noj lu'uma' tumen u jo'olpópilo'obe' ku múul meyaj'ob yéetel méek'tankaaj, peten lu'umil yéetel noj lu'umil. U k'áat u ya'ale' u bixil túun u meyajta'al le u ts'a'abal a'almaj t'aano'ob te' máasewal kaajo'obo' ma' jach chúuka'ani', tumen suuk u meyajtiko'ob yéetel le ba'ate'ilo'ob wa takpoolo'ob yaan yéetel u yéet kaajnáalilo'obo', yéetel túun le loobilo'ob je'el bix u kíinsa'al máax wa u koniko'ob xíiwo'ob wa ba'alo'ob ma' unaji' ku máansa'al wa ku túuxta'alo'ob ti' kúuchil u ts'a'abal a'almaj t'aan peten lu'umilo'ob wa noj lu'umilo'ob.

Kéen yanak ba'ate'ilo'ob ti' jump'éeel naje', ba'ate'ilo'ob yo'olal lu'ume', jela'an tuukulo'ob yóok'ol u meenta'al wa ma' le ba'alo'ob suuka'ano'ob je'ex tequioe'' wa ba'ax ba'ate'ilo'obe' ku táan óolta'al tumen u jo'olpóopil le kaajo' yo'olal yilik u bisikuba yéetel utsil tuláakal le kaajo'.

U jo'opóopil le kaajo'obo' leti'ob ku jo'olintik u bisa'al yéetel utsil le ba'ate'ilo', je'el bix yéetel tarahumara'obe', ku áanta'alo'ob tumen u much'talil le kaajo' tumen ku ts'áaik muuk' ti' le ba'ax ken u ya'al máax jo'olintiko'.

Ti' le u meyajta'al máasewal a'almaj t'aano'ob le máax jo'olintiko' ma' chéen leti' a'alik ba'ax kun beetbili' ku táakpajal tuláakal le máaxo'ob ku meyaj'ob yéetelo'. U meyajile' u yilik u ki'imaktal yóol le máaxo'ob ku ba'ate'ilo'obo' yo'olal u k'uchulo'ob ti' jump'éeel

U mejay le máax táan óoltik jump'éeel ba'ate'il ti' máasewal kaajo'obe', u yilik bix u ki'imaktal yóol le máaxo'ob ku ba'ate'ilo'obo' yo'olal túun u k'uchulo'ob ti' jump'éeel nu'ukbesaj t'aan, yaan k'iine' ku mejaj u tuukulil le múul makt'aano' tumen jump'éeel ba'al ma'alob ichil u kuxtalo'ob.

nu'ukbesaj t'aan. Te' túuna' ku ts'áaik muuk' ti' u meyajil u tuukulil le makt'aano' tumen jump'éeel ba'al ma'alob ichil u kuxtalo'ob: ba'ate'il yéetel p'eeekil ichil le kajnáalo'obo' jump'éeel ba'al sajbe'entsil utia'al u múul kuxtalo'obo' beyxan ku tukultiko'ob sajbe'entsil ti' bix suuka'an u tuukulo'ob, tumen máasewal kaajo'obe' ma' jats'an u kuxtalo'ob yéetel le lu'umkaba'. Le beetike' yo'olal ma' u yantal jump'éeel loobile', máax kaxantik le ki'imak óolo' ku jach kaxantik bix u k'uchulo'ob ti' le nu'ukbesaj t'aano'. Yaan k'iine' ku k'uchul u k'aliko'ob juntúul wa tu ka'atúulil le máaxo'ob ku ba'ate'ilo', yo'olal u pa'atiko'ob u ki'imaktal u yóolo'ob wa u ka' bisikubao'ob tu ka'aten yéetel u p'atik u aktáan ba'ate'elo'ob.²²

U bixil u beetik justicia máasewalo'obe' ku kaxantiko'ob u ka' utskiinta'al le ba'ax beeta'abo' kéet u k'aliko'ob le máax loobilnajo'. Le beetike', u suukile': le máax ookolnaj wa tu beetaj loobil ti' uláak máaxe', ku ts'a'abal u beetik meyajo'ob ti' le máax tu beetaj k'aas wa tu okoltajo'. Bey xane' yaan kaajo'obe' le máax ku beetik u yantal yéetel muuk' juntúul ko'olel yéetele' ku beeta'al u ts'o'okol u beel yéetel.

Yaan tu'uxe' ku ja'ats'alo'ob, ku k'alalo'ob wa ku k'axalo'ob yéetel jump'éeel che',²³ je'el bix ti': kala'ano'ob ku jach chi'ichnakkúutik u yóol máak. Ba'ale', ti' ya'abkach kaaje' táan u bin u xu'ulsa'al tumen ma' keetel u bin yéetel le a'almaj t'aano'ob beeta'ano'.

U suukil u k'abéetkunsiko'ob a'almaj t'aan le máasewal kaajo'obo' chéen yéetel t'aan ku ts'o'okole' jujump'éeelil u bin u meyajta'al, le beetike' ma' jach ma'alobi' tumen mina'an jump'éeel ts'iib ku béeytal u ya'alik bix unaj u beeta'alo'. Jach k'a'ana'an u yoojéelta'al le je'ela' tumen bejla'e' ya'abkach kaajo'obe' táan u jo'op'ol u ts'iibtiko'ob u a'almaj t'aano'ob yéetel bix suuk u meyajtiko'ob le a'almaj t'aano', je'el bix le jxak'al xookil u kuxtal máako' ku tukultiko'ob jump'éeel bey úuchik u káajal u meyajta'al u a'almaj t'aanil le noj lu'uma' u jela'anil ti' le máasewal kaajo'obo' leti'obo' ma' jach talamtaki' ku ts'o'okole' je'el u meyaj ti' túumben ba'alo'ob ku beeta'ale'. U jeele', u much'talil ko'olelo'ob ti' ya'abkach máasewal kaajo'obe' k'as sajak'o'ob u ts'iibto'ob u t'aano'ob yéetel le ba'ax suuk u beetiko'obo' tumen ku ja'ats'alo'ob yéetel ku pets'kúunta'al u páajtalilo'ob, tumen le je'ela' ku ts'áaik muuk' ti' le ba'alo'ob suuk u beetiko'obo' ku ts'o'okole' ku beetik u chan talamtal.

²² Tuukul ch'a'an ti: María Teresa Sierra, "Derecho indígena: herencias, construcciones y rupturas", en *La antropología sociocultural en el México del milenio. Búsquedas, encuentros y transiciones*, Guillermo de la Peña y Luis Vázquez León, coords., 2002, pp. 247-294.

²³ Tuukul ch'a'an ti': *Un instrumento de madera que inmoviliza a las personas, generalmente rodeando su cuello y sus brazos.*

K'EXPAJALO'OB ICHIL U KUXTAL MÉEKTANKAAJILIL

Je'el bix ts'o'ok xokike', máasewal kaajo'obe' ma' chéen jump'éel bixili' mix jach xan láayli' bix u kuxtalo'obe'. Ichilo'obe' yaan jejeláas bix u kuxtalo'obi' jela'an u tuukul xiib yéetel ch'uup, ch'ija'an máak ti' xi'ipalalo'ob, le ku meyajo'ob ti' u suukil u ts'a'abal kuucho'obe' yéetel le ma' táan u táakpajalo', le máax yaan u koolo' yéetel le mina'an ti'o', le ku bino'ob táanxel najil k'ujó' jela'an ti' le ma' u suukil te' kaajo', le máax chan ka'anal u xooko' yéetel le ma' u yoojelo'obo', beyxan le jok'a'ano'ob kajtal ti' táanxel kaajo'obo'.

Ichil u máan le much' lajun ja'abo'oba', kaajo'obe' ts'o'ok u yiliko'ob bix u bin u k'expajal u kuxtalil le éet lu'umila'. Yo'olal u bin u yantal ya'ab máak, ts'o'ok u yiliko'obe' táan u bin u ya'abtal máako'ob ka káaj u ja'abil 1970 tak bejla'e', le je'ela' u k'áat u ya'ale', le lu'uma' ma' táan u yantal tia'al tuláakalo'on, ba'ale' le máax yaan ti'ob le lu'umo' ts'o'ok u yiliko'obe' u meyajil le koolo' ma' jach paatal u bini' tumen ma' tu yantal mix tia'al jaantbili'. Beyxan mina'an meyaj ti' tuláakal máak te' kaajo', ku ts'o'okole' ya'ab máake' mix táan u béeytal u táakpajalo'ob ti' u meyajil le u suukil u ts'a'abal kuucho'obo', bey túuno' ku p'áatalo'ob ma' táan u yantal ti'ob le ba'axo'ob ku taasik le meyajila', wa ku kaxantiko'ob u yantal ti'ob uláak' bixil le kuucho'ob ti' le kóots kaaj tu'ux kaja'ano'obo' wa tu bak'pach u kaajalo'obo'.

Ko'olelo'obe' ts'o'ok u k'expajal u tuukulo'ob te' kaajo'. Ya'ab xiibo'obe' ts'o'ok u p'atiko'ob u kaajalo'ob yo'olal u bino'ob meyaj ti' uláak' k'áaxo'ob wa ti' noj kaajo'ob, ko'olelo'ob ku beetiko'ob le meyajo'ob ku beetiko'ob ka'ach chéen xiibo'ob, ku beetiko'ob u koolo'ob beyxan ku táakpajal u meyajto'ob le kuucho'obo' yéetel le ku táakpajalo'ob ti' le múuch' máako'ob ku beeta'al te' kaajo'. Le je'ela' ku beetik u taal tu poolo'ob u k'áato'ob ba'axten ka'ache' ma' táan u cha'abal u beetiko'ob beyxan ku ba'ate'eltiko'ob u k'ajóolta'al u meyajo'ob te' kaajo'obo'.

Ko'olelo'obe' ts'o'ok u k'expajal u tuukulo'ob te' kaajo', leti'ob beetik le meyajo'ob ku beetiko'ob ka'ach chéen xiibo'obo', ku beetiko'ob u koolo'ob beyxan ku táakpajalo'ob u meyajto'ob le kuucho'obo' yéetel le ku táakpajalo'ob ti' le múuch' máako'ob ku beeta'al te' kaajo'.



Otomí ko'olelo'ob tu meyajtiko'ob le lu'umo'. Amealco de Bonfil, Querétaro, Jóosaj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Jump'éeel bix u ts'áaik jach ojéeltbil u k'uuxil ko'olel yo'olal u ja'atsalo'ob ka'ach ti' u meyajil le kaajo'obo' ku k'exikuba'ob ti' uláak' najil k'ujo'ob. Je'el bix ken k il ti' uláak' jaats xooko', le máaxo'ob tu k'exikubao'ob ti' u jeel najil k'ujo' ku ch'éenel u táakpajalo'ob ti' le suukil kuucho'obo' tumen le je'ela' táakpaja'ano'ob ti' le ba'alo'ob suuk u beeta'al te' tu najil k'uj le kaajo', le beetik mix tu k'amik le muuk' yaan te' máaxo'ob ku meyajo'ob yo'olal le kaajo'. Jach ok'om ólal u yila'ale' kéen k'expajak máak ti' u jeel najil k'uje' ku yantal ba'ate'il ichil le kaajo'obo', ba'ale' ku ts'áaik ojéeltbile' máaxo'ob u jatsmajubao'ob yéetel ku ba'ate'ilo'ob ka'achi'.

Ichil le ts'ook múuch' lajun ja'abo'oba' táan u bin u jóok'olo'ob ya'abkach much'talil yéeyajbail máasewalo'ob ku k'uuxilo'ob ti' le ts'uulo'obo', tumen ku ba'ate'tiko'ob ka'anal páajtalil ti' ko'olelo'ob wa ku k'aatchi'ob yo'olal u jejeláas ba'al ti' méek'tankaajil, u kuxtalil kaaj, yéetel ku ba'ate'etiko'ob túumben bix u kuxtaló'ob yéetel túumben meyajil jala'achil.

Le je'ela' ma' jump'éeel ba'al jela'an ti' le ba'axo'ob ku yúuchul ti' tuláakal u lu'umil le noj lu'uma', ya'abkach túumben múuch'ilo'obe' yéetel mola'ayil yéeybale' jela'an u tuukulo'obe', ku ba'ate'ilo'ob yo'olal u jump'éeelilkúunta'al u tuukulil le lu'uma'.

Le úuchben meyajil yéeybail meyajnaj tu lu'umil Mejikoe' ichil u ja'abil 1900 tak 2000 tu jo'olbesaj jump'éeel meyaj tu'ux yaan chéen jump'éeel tuukul, ba'ale' táakbesa'ab xan máasewal kaajo'obi'. U jala'achilo'ob Noj Lu'umil yéetel Peten Lu'umile' ku ts'aaik u muuk'o'ob le ayik'al máako'obo' beyxan ku p'atiko'ob u meyajto'ob yéetel tuláakal u muuk'il, ba'ale' u kaláanto'ob u mina'antal ba'ate'il te' kaajo' yéetel ka u ts'a u peets'ilo'ob wa u joronts'íbtiko'ob le mola'ayil jo'olintik tuláakalo'. Yaan tu'uxe' ku k'ajóolta'al u muuk' le máax jo'olintik jump'éeel kaajo' beyxan le ba'ax suuk u beeta'al te' kaajo', ba'ale' u k'eexile' u táakpajalo'ob ti' u yéeya'al tuka'atéen ti' le mola'ayil jo'olintik uláak'o'obo'. Bey túuno' le jump'éeelil tuukul yaan ti' le noj lu'uma' ku máansa'al ti' le máasewal kaajo'obo'. Bey túun úuchik ti' tuláakal le noj lu'uma', le muuk'tsilo'ob yaan te' máasewal kaajo'obo' ma' táan u k'amiko'ob le ba'ax ku ya'ala'al ti'ob tumen le túumben péektsilo'ob te' mola'ayo'obo'. Ti' wa jayp'éeel kaajo'ob tu Ka'anal Lu'umilo'ob Chiapase' u k'uuxil jo'olpóopo'obe' ku beetik u yantal ba'ate'ilo'ob yéetel u jóok'sa'alo'ob te' kaajo', tumen ku tukultiko'obe' kéen u sutubao'ob ti' u jeel múuch'ile' jump'éeel sajbe'entsil ti' u kuxtalil le kaajo'. Ti' uláak' tu'uxe', kaajo'obe' ts'o'ok u kaxantiko'ob bix u béeytal u bisikubao'ob ma'alob yéetel u k'amiko'ob ba'ax ku ts'a'abal oojéeltbil ti'ob, bey túun u bin u k'expajal u kuxtalil ti' yéeybail beyxan ts'o'ok u k'exiko'ob u tuukul yéetel u kuxtalo'ob.

Jump'éeel bix u yila'al ti' kaajo'ob síija'an tu Noj K'áaxo'obil Lacandona tu lu'umil Chiapase' le máaxo'ob jok'a'ano'ob kajtal ti' ka'anal lu'umo'ob tu lu'umil Chiapas. Te'elo' le much'táambalo'obo' jach mu'uk'a'antsilo'ob tumen tak ko'olelo'ob táakpaja'ano'obi' ku ts'o'okole' leti'obe' suuk u meyajto'ob te kuucho'obo'. Beyxan ku tsi'ikil u tuukulil yo'olal u k'ujo'ob, tumen le máax kaja'ano'ob te'elo' leti' le máako'ob jóok'sa'ano'ob wa chéen jóok'o'ob te' kaajo'ob tu'ux yaan jump'éeel suuktsilo' ti' najil k'ujo'. Beyxan suuk u t'aniko'ob jejeláas máasewal t'aano'ob je'el bix tzeltal, tzotzil, tojolabal, yéetel chol, le je'el túuna' ku bisik u kaxanta'al jump'éeel túumben kuxtal ichil le máasewal kaajo'obo' yéetel ku bin u nojochkiinta'al beyxan u bin u ya'abtal.²⁴

Je'el bix u beetiko'ob jejeláas kaajo'ob tu noj lu'umil Meejikoe', máasewal kaajo'obe' ku bin u kaxantiko'ob túumben bixil u táakpajalo'ob ti' yéeybail utia'al u táakbeso'ob le

²⁴ Jan de Vos, *Una tierra para sembrar sueños. Historia reciente de la Selva Lacandona, 1950-2000*, 2002.

**Je'el bix u beetiko'ob jejeláas kaajo'ob tu noj lu'umil Meejikoe',
máasewal kaajo'obe' ku bin u kaxantiko'ob túumben bixil u
táakpajalo'ob ti' yéeybail.**

múuch'o'ob jatsa'ano'ob yo'olal u suukil u meyajo'obo'. Ti mix jump'éeel tu ka'ap'éeelile' k'as talam u yila'al tumen ti' u ka'ap'éeelile' ku yantal u ba'ate'il yéetel u loobil. Ba'ale' yaan tu'uxe je'el u béeytal u k'expaja'alo'obe'. Uláak'e' ma' unaj u tu'ubsa'al le péektsil máasewalo'obo', tumen leti'ob beetik u yantal le kexpajal ichil tuláakal le kuxtal way tu lu'umil Meejiko'. Le beetike' je'el máakalmáak meyajil tyo'olal kaaje' k'abéet u táakpajal le máasewalo'obo' beyxan u kaajalo'obo' utia'al u ts'a'abal u muuk'tsil utia'al u k'exiko'ob u bixil u múul kajtalo'ob.

Le jaajilil máasewal miaatsililo'ob



TI' LE JAATS JE'ELA' YAAN K ILIK ÓOXP'ÉEL K'A'ANA'AN BA'ALO'OB TI' LE MIAATSILIL LE MÁASEWAL KAAJO'OBIL MEEJIKOO': LE T'AANO'OB KU T'ANIKO'OB YÉETEL BIXO'OBÍ; BIX U YILIKO'OB LE YÓOK'OL kaabo' yéetel bix u k'ajóolilo'ob; yéetel u k'ulintajo'ob. Je'ex k bin ile', le miaatsililo' jump'éeel jaats jach k'a'ana'an ti' u múul kuxtal yéetel ti' u méek'tankaajil le kaajalilo'obo' yéetel xan bix u yu'ubikuba máak u kajnáalil jump'éeel kaaj t ilaj le jaats máano'. Chéen ba'ale', je'ex tuláakal u ba'alil le máasewal kaajalo'obo', le miaatsililo' láayli' xan táan u k'expajale' yéetel tu jelbesikuba utia'al u ketikuba ti' le túumben jaajilil ku yantal ti'o'.

LE MÁASEWAL T'AANO'OB BEJLA'E'

U t'aniko'ob jump'éeel máasewal t'aane' jump'éeel jach k'a'ana'an ba'al ti' u kuxtal yéetel ti' u bixil u kuxtal le wayil kaajalo'obil k noj lu'umila', yéetel xan leti' u tuukulil yéetel le ku nu'upul yéetel ku yila'al le máasewal kaajo'ob tumen le méek'tankaajil Meejiko yéetel le u kajnáalilo'ob Meejikoo'. Je'ex u ya'almaj jmáasewal tuukulo'obe' yéetel jxak'al xookil u kuxtal máake', le t'aano' jump'éeel ba'al maanal ti' jump'éeel u bixil tsikbal, tumen xan ku ye'esik u tuukulil yóok'ol kaab yaan ti' máak yéetel xan ku ya'alik u k'a'ana'anil le kaajalil ku t'aniko'. Letene', le t'aano' ma' tu páajtal u ja'atsal ti' le miaatsililo'.

U t'aniko'ob jump'éeel máasewal t'aane' jump'éeel jach k'a'ana'an ba'al tu kuxtal yéetel tu bixil u kuxtal le wayil kaajalo'obil k noj lu'umila', yéetel xan leti' u tuukulil yéetel le ku nu'upul yéetel ku yila'al le máasewal kaajo'ob tumen le méek'tankaajil Meejiko yéetel le u kajnáalilo'ob Meejikoo'.

Yáax ba'al ku yila'al ti' le máasewal t'aano'obil Meejikoo' u jejeláasil. U méek'tankaajil Meejikoe' ku ya'alik yaan 62 jejeláas t'aano'ob, ba'ale' yaan jxak'al xooko'obil t'aane' ku ya'aliko'ob yaan maanal ti' 100. Le jela'anila' ku yantal tumen táan u tsikbalta'al wa t'aano'ob je'ex zapoteco wa mixtecoe', unaj u ja'atsalo'ob ich jejeláasil wa ku ya'ala'al chéen jump'éeelili'e', tumen u jaajile' yaan ya'akach jela'anil ichil u jejeláasil wa jáajats t'aano'ob.

Kitak le méek'tankaajil yéetel kitak le kajnáalilo'ob Meejiko ka'apéel u bixilo'obo' ku nu'upul le máasewalo'obo' tyo'olal le t'aan ku t'aniko'obo'. Beyo', k a'alik tzotzilo'obil Chiapas, maayao'obil Yucatán wa yóok'ol nahuas. Chéen ba'ale', je'ex ts'o'ok k iliko', utia'al le máasewalo'obo' u k'a'ana'anile' u bixilo'ob je'ex jump'éeel kaajale', beyo' le ku t'aniko'ob náhuatl Milpa Altao' ku yu'ubikubao'ob jela'anil ti' le ku t'aniko'ob le t'aan je'ela' te' Durango wa Guerrero wa Veracruzó, tumen xan talam u na'atikubao'ob, tyo'olal ku t'aniko'ob jela'antak u jejeláasil le t'aana'. U jaajile', ya'akach ti' le ku t'aniko'ob náhuatl te' noj lu'umila' ku ya'alik u t'aniko'ob meejicano, ma' jump'éeel máasewal t'aani'. Letene', ku páajtal u ya'ala'ale' le t'aano' ma' tu ya'alik ba'ax máasewalil kaajil juntúul máak, kex wa ku páajtal u ya'ala'ale' le jejeláas kaajo'ob ku t'aniko'ob jump'éeel t'aano', kex wa ku ya'alo'ob jela'antako'obe', yaan ba'axo'ob ti' u miaatsililo'ob ku múul k'abéetkunsiko'ob. Le e'esajo'oba' ku ya'aliko'ob bix anik le u nu'upul le máasewal t'aano'ob yéetel le éet bixililo'ob yéetel miaatsililo'.

Uláak' ba'al xane', yaan ya'akach jela'anil ichil u chowakil u chukik u yantal jump'éeel máasewal t'aan yéetel xan jaytúul máak ku t'anik. Jaytúule', je'ex le motozintleco, le chocholteco wa le serio', ku t'a'anal ti' mejen kaajalo'ob wa chan peten lu'umilo'ob jach ma' talam u yojéeta'al tu'uxi', kalikil uláak'o'obe' ku yantalo'ob ti' peten lu'umilo'ob maas kóochtak, je'ex le mixteco, le zapoteco wa le maayao'; bey xane', le otomi, yéetel xan le

náhuatlo', ku t'a'anal ti' jejeláas peten lu'umilo'ob ma' tak'a'antaki' yéetel ku t'oxikuba ti' ya'ab u kóots lu'umilo'ob le noj lu'umila'.

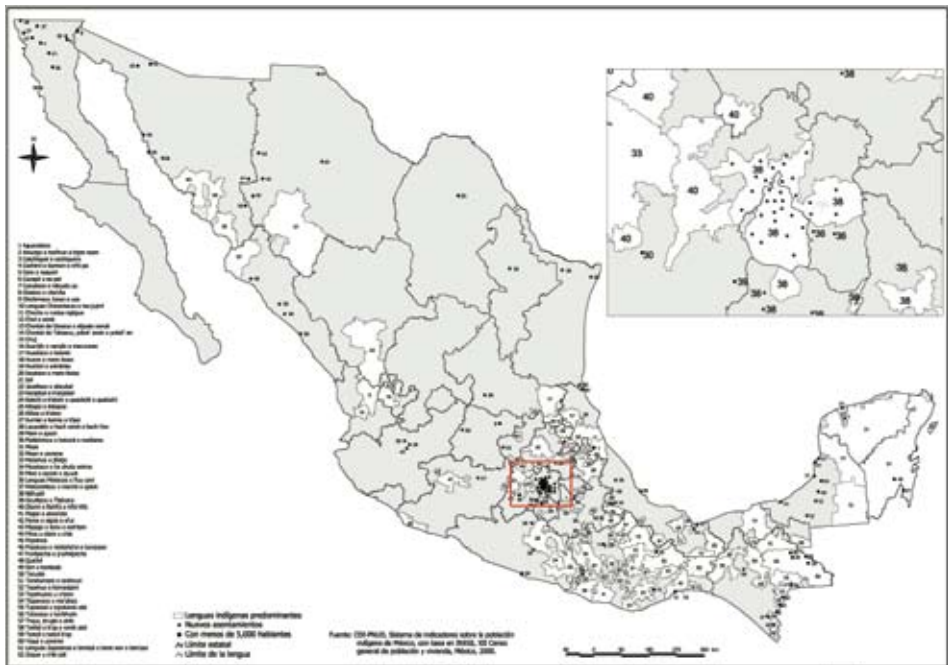
Le u yantalo'ob beya' yaan u yil yéetel u k'ajláayil le kaajalo'ob ku t'aniko'ob junjump'éelil ti' le t'aano'oba': kitak ya'akach ja'abo'obe', le nahuaso', yéetel ma' jach ya'abe', le otomio'obo' ts'o'ok u sen máano'ob ti' ya'akach u jáatsal u lu'umil Meejiko tu bisiko'ob u t'aano'ob (náhuatle' ku t'a'anal bejla', yéetel ku t'a'anal xan ma' taalak le káastlan máako'obo', tak te' Salvador yéetel Nicaragua'). Le u yantalo'ob ti' ya'akach kúuchilo'obo' ku ye'esik xan le jela'anil u yila'alo'ob tumen méek'tankaajilo'obo': kalikil le náhuatl ku meyaj ti' le noj kaajil mexicana yéetel t'a'an ti' tuláakal Mesoamericae', je'ebix xan le maya, le zapoteco yéetel le mixtecoo' ku meyaj'ob utia'al u meenta'al u k'eexil wa u ma'anal ba'alo'obe' wa utia'al u bisik u miaatsilo'ob ti' ya'akach kaajalo'obe', uláak' t'aano'obe' ku t'a'anal'ob ka'ach tyo'olal mejen múuch' máako'ob yéetel ma' mu'uk'antak u t'aano'obi' leten unaj u tokiko'ob utia'al ma' u sa'atal u bixilo'ob yéetel u ye'esiko'ob u jela'anilo'ob ti' le maas yaan u muuk'o'obo'.

Letene' bejla'e' yaan t'aano'ob ma' tu chukik mix 1 000 máako'ob ku t'anik, yaan xan mix 100 u jt'aanilo'ob, je'ex motozintleco, kiliwa wa paipai, kalikil yaan uláak'o'ob, je'ex maaya, zapoteco yéetel mixteco, yaan sieentos u milesil máax t'anik wa, je'ex náhuatl maanal ti' jump'éel millon máako'ob ku t'anik. Le jela'anila' ku taal ti' le ba'alo'ob ts'o'ok k tsoliko' yéetel xan ti' jejeláas ba'alo'ob ti' u k'ajláayilo'ob. Je'ex e'esajile', ya'akach t'aano'obil aridoamericae' ku t'a'anal tumen jump'íit máako'ob tumen kitak úuchile' le kaajo'oba' ma' ya'ab u kajnáalilo'obi', tumen ma' tu meyajtiko'ob le lu'umo'. Uláak' t'aano'ob xane', máaxo'ob t'anike' ku tojolch'íinta'alo'ob ka'achij wa ku kíinsa'alo'ob tyo'olal le máako'ob ka'ap'éel u bixilo'obo', yaan téeno'ob xane' tyo'olal uláak' máako'ob wa uláak' máasewal kaajo'ob. Beya', tu xuul lu'umil yéetel Guatemalae' le méek'tankaajil Meejikoo' tu meentaj u xu'ulul le maam yéetel uláak' maaya t'aano'ob ku t'a'anal xan te' uláak' noj lu'umilo'. Bey xane', Guerreroe' yaan kaajalo'ob ku t'aniko'ob ka'ach Amuzgo wa uláak' t'aano'ob tu k'exajo'ob yéetel náhuatl jump'íit táanil ti', wa ka ts'o'ok le pets'ankil tyo'olal le káastlan máako'obo'.

Yaan k'alik túune', u yantal jump'íit u t'aano'obil jump'éel t'aane' ma' u k'áat u ya'al táan u sa'atali'. Jump'éel t'aan ma'alob u moots ichil u kajnáalilo'obe' yéetel ka u yilo'ob je'ex jump'éel k'ána'an ba'al ichil u bixil yéetel ka anak u yóol yéetel u páajtalil u tokiko'obe' ku páajtal u kuxtal, kex wa ku t'a'anal tumen jump'íit sieentos wa miilesil máako'ob. Ma' bey le náhuatlo', le t'aan maas ya'ab u t'aanilo'ob way t noj lu'umila' leti'

Bejla'e' yaan t'aano'ob ma' tu chukik mix 1 000 máako'ob ku t'anik, yaan xan mix 100 u jt'aanilo'ob, je'ex motozintleco, kiliwa wa paipai, kalikil yaan uláak'o'ob, je'ex maaya, zapoteco yéetel mixteco, yaan sientos u milesil máax t'anik wa, je'ex náhuatl maanal tí' jump'éeel millon máako'ob ku t'anik.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 1. MÁASEWAL T'AANO'OBIL MEEJIKO, 2000



le maas ts'óok u séeb mina'antal u jt'aano'ob ti' jayp'éel kúuchil, je'ex Valle de México', tu'ux jach bey jump'íit u bin utia'al u sa'atale', tumen u bin u nojochtal u noj kaajil meejikoe' ts'óok u yáantik u t'aanal káastlan. Chéen ba'ale', ti' le ts'ook ja'abilo'obo' le t'aan je'ela' ts'óok u chukik jump'éel ka'anal k'a'ana'anil u miaatsil, tyo'olal u nu'upul yéetel le mexicaso' yéetel xan le nonoj ba'alo'ob tu meentaj le úuchben kajnaalilo'ob meejiko jach abilta'an tyo'olal le ku kaxtiko'ob u jump'éelilal le noj lu'umila', yéetel táan u bin u ka'a t'aanal tumen máaxo'ob t'anik ka'ach te' kúuchilo'oba' yéetel xan tumen máaxo'ob ka'ap'éel u bixilo'ob yéetel táanxel máako'ob u k'áat u kano'ob.²⁵

Yéetel le ts'óok k a'alika', ku páajtal u yila'al le máasewal t'aano'obo' ku taalo'ob ti' jump'éel chowak yéetel talam k'ajláayil yéetel bix aniko'ob bejla' yéetel ba'ax kun úuchul yéetelo'obe' ma' tu páajtal u ja'atsal ti' le bix u meenta'al méek'tankajjilo', u yantal taak'in ti'ob yéetel ba'ax ku yúuchul ti' le ko'olelo'ob, le xiibo'ob yéetel le paalalo'ob ku t'aniko'ob ti' u kaajalo'obo'.

T'AMBIL YÉETEL TS'ÍIBTIL T'AANO'OB

Maasab ti' le jela'anilo'oba', tuláakal le máasewal t'aano'obil k noj lu'umila' ku t'a'analó'ob, u ya'abilo'obe' chéen t'ambil u beeta'alo'ob, yéetel jayp'éel ti' leti'obe' chéen táan u káajal u ts'íibta'alo'obi'.

U jaajile' tuláakal u t'aano'obil yóok'ol kaabe' yáaxe' t'ambil u beeta'al: tuláakalo'on k kanik táanil k u'uyej yéetel k t'anej ts'óokole' k ts'íibtik. Chéen ba'ale', ti' t'aano'ob je'ex káastlane', le u ts'íibta'alo' jach yaan u k'a'ana'anil yéetel ichil u kajnaalilo'ob meejiko, je'ex ichil tuláakal túumben kaajalilo'obe', ku ya'ala'al jach yaan ba'ax u yil yéetel ka'anal k'ajóolalil yéetel u yantal ba'alo'ob ti' máak' ku beetik u yantal u muuk'. Letene', ma' u yantal u ts'íibil le máasewal t'aano'obo' ku yila'al je'ex jump'éel ba'al ku binetik ti'obe' le beetik túun ku ya'ala'al "dialectos", jump'éel t'aan p'ekkunajbe'en yéetel ma' jaaji' ku kaxtik u ye'esik jela'an ti' jump'éel "jaaj t'aan" wa "kaambesa'an" je'ex le káastlano'.

²⁵ CDIE' u xak'al xokmaj bix anik óoxp'éel máasewal t'aano'ob táan u bin u sa'atalo'ob: seri, kiliwa yéetel pápago. Le meyajo'oba' ku páajtal u yila'al ti' le bejilo'ob Interneta':
http://www.cdi.gob.mx/lenguas_riesgo/seris_lenguas_riesgo_cdi.pdf
http://www.cdi.gob.mx/lenguas_riesgo/kiliwas_lenguas_riesgo_cdi.pdf
http://www.cdi.gob.mx/lenguas_riesgo/papagos_lenguas_riesgo_cdi.pdf



Máasewal chan xch'úupalal chatinao'ob.
Santa Cruz Zenzontepec, Oaxaca.
Jóosaj oochel: Teúl Moyrón, 2005.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Jayp'éel máasewal t'aano'obe', je'ex náhuatl, mixteco yéetel maayae', yaan ka'ach u ts'íibilo'ob úuchij, le je'elo'oba' tu'ubsa'abo'ob ichil u k'iinilo'ob colonia. Bey túuno', le jk'iino'obil k'ulintaj máaxo'ob tu kaxtiko'ob ka'ach u yoksaj óoltiko'ob le máasewalo'obo' tu meentajo'ob u nu'ukulil u ts'íibta'al le t'aano'oba'; ba'ale' chéen jaytúul máasewal tu kanaj u ts'íibtej, je'ex le máaxo'ob ku poolintiko'ob le kaajalo'obo', ba'ale' ma' k'uch ti' tuláakal le kajnáalilo'obo'. Ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abilo'oba' le jxak'al xookil t'aano'obo' ts'óok u meentiko'ob u nu'ukulil u ts'íibta'al óolí' tuláakal le máasewal t'aano'ob ku meyajta'al ti' ka'ap'éel t'aan ku ts'a'abal ti' le kúuchilo'ob xooko', ba'ale' ma' tuláakal kajnáalilo'ob ku k'abéetkunsiki'.

Ma' u k'áat u ya'al, je'e bixake', maanal u yóotsilil wa ma' ma'alob je'ex jump'éel t'aan ku ts'íibta'ale'. Jump'éel tsoolol t'aano'ob ich tzotzil, je'ex e'esajile', tu tsolaj maanal ti' 20 000 t'aano'ob ti' le t'aano', lelo' maanal ti' le suuk u k'abéetkunsal ich káastlano'. Ma' xan u k'áat u ya'al mina'an u bixil u tso'olol le t'aano'obo' wa u jeets'el u t'a'anali', tumen

Le máasewal t'aano'obo' yaan ti'ob jump'éeel ayik'al yéetel kuxa'an ojéelil t'ambil jump'éeel k'a'ana'an jaats ti' le u miaatsil le kaajo'oba'. Ichil le tuukulo'oba' yaan k'aayi', k'ayt'aani', payalchi', tsikbalob, chowak tsikbalob, úuchben tsikbalob yéetel k'ajláayo'ob.

tuláakal máasewal t'aano'ob yaan ti'ob u tsoolol yéetel u jeets'el bix u k'abéetkunsal, yaan téene' jach talamo'ob. Ma' xan u k'áat u ya'al ma' jach nojbe'enkunsa'an ba'axo'ob ku ya'ala'al ti' le t'aano'oba'. Je'ex máaxo'ob ku t'aniko'ob káastlane', máaxo'ob ku t'aniko'ob le máasewal t'aano'obo' u yojelo'ob u k'abéetkunso'ob báaxal t'aan, chéen t'aan wa u t'aanil saansamal yéetel le jats'uts t'aano' wa le nojbe'en t'aan ku k'abéetkunsal ti' le k'ulintajo', ti' le muchtáambal yéetel méek'tankaajilo'obo' yéetel xan ti' le muchtáambalo'ob yéetel kaajo'.²⁶

Uláak' ba'al xane', le máasewal t'aano'obo' yaan ti'ob jump'éeel ayik'al yéetel kuxa'an ojéelil ti' le tsikbalob'ob' lela' jump'éeel k'a'ana'an jaats ti' le u miaatsilil le kaajo'oba'. Ichil le tuukulo'oba' yaan k'aayi', k'ayt'aani', payalchi', tsikbalob, chowak tsikbalob, úuchben tsikbalob yéetel k'ajláayo'ob. Junjump'éeelilobe' ku ye'esik u jela'anil tyo'olal ba'ax ku tsikbaltik, bix u tsikbaltik, tu'ux yaan jats'uts t'aano'obi', yéetel ku k'expajal ba'ax u k'áat u ya'alo'ob tyo'olal yéetel ba'ax t'aanilo'ob ku k'abéetkunsal jump'éeel t'aan.

Ti' uláak' ba'ale', ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abo'oba' ts'ook u yantal múuch'obil máasewal jts'iibo'ob ku ts'iibtiko'ob chowak tsikbalob, k'ajláay yéetel k'ayt'aan ichil u t'aano'ob, tu'ux ku ye'esiko'ob u páajtalil u t'aano'ob yéetel u na'ato'ob, yéetel xan tu ye'esiko'ob u ayik'alil u suukil u miaatsilo'ob.

Ichil le máasewal kaajalo'obo' u ma'alob k'abéetkunsal jump'éeel t'aane' jach k'a'ana'an tumen leti' ku beetik ka anak jump'éeel ma'alob mokt'aan ichil máaxo'ob yano'ob ti' u nojochilo'ob wa ti' u múuch'kabil jump'éeel kaaj. Letene' le méek'tankaajilo'obo' k'abéet u t'aano'ob jach ma'alob tumen u muuk' le t'aano' jump'éeel k'a'ana'an jaats ti' u muuk'o'ob xan.

²⁶ Gary Gossen, *Los chamulas en el mundo del Sol. Tiempo y espacio en una tradición oral maya*, 1989.

MÁASEWAL T'AANO'OB YÉETEL KÁASTLAN

Yóok'ol u ya'abilo'obe', tuláakal le máasewal t'aano'obil Meejikoo' yaan tí'ob jump'éel bisbail ma' keet yéetel le t'aan maas ku t'a'anal te' noj lu'umila': le káastlano'. Kitak óoli' 200 ja'abo'obe', le méek'tankaajilo'ob jáalk'abilo'obil le noj lu'umila' u ts'ámajob tu tuukulo'ob le t'aana' chéen leti' unaj u t'a'anal Meejiko tumen chéen leti' miaatsilil yéetel túumben t'aan. Letene', tuláakal a'almaj t'aano'ob ts'íibta'an yéetel le t'aana', le ka'ansajo' ku ts'a'abal yéetel tak ma' jach úuchi', yéetel tuláakal ba'al yaan u yil yéetel méek'tankaajil, yéetel le jach ayik'alo'ob yéetel yaan u muuk'o'ob tí' le kaajalo', ts'íibta'ano'ob óoli' tuláakal yéetel le t'aano'. Le je'ela' ku beetik túun utia'al u kaláantik u páajtalilo'ob aktáan tí' méek'tankaajile', utia'al u koonol, utia'al u kaxtik meyaj táanxel tí' u kaajalo'obe' yéetel utia'al u kaambalo'ob yéetel utia'al u ma'alobtalo'obe', le máasewalo'obo' ku yantal u kaniko'ob káastlan. Letene', tu k'iinilo'ob le ka'ap'éel siiglo'obo' ts'o'ok u ya'abtal le máasewalo'ob ka'ap'éel u t'aano'obo', ku t'aniko'ob káastlan yéetel u máasewal t'aano'ob, leten bejla'e' u maasilo'ob.

Le u t'a'anal ka'ap'éel t'aano', uts tumen ku beetik u páajtal u tsikbal le máasewalo'ob yéetel le uláak' u kajnáalilo'ob le noj lu'umila', ichilo'obe' le ku t'aniko'ob uláak' máasewal t'aano'obo'. Chéen ba'ale', ku bisik jump'éel yayaj jela'anil ichil le t'aan mu'uk'a'ano', le káastlan ku k'abéetkunsal tí' jach k'a'ana'an súutuko'ob, yéetel le máasewal t'aano', ku p'áatal chéen utia'al tsikbal ichil u kaajal wa u yotoch máak. Letene' jach jump'íit máako'ob ku t'aniko'ob káastlan ku t'aniko'ob xan jump'éel máasewal t'aan. Le beetik túun, u t'a'anal ka'ap'éel t'aane'

Paalalo'ob tzeltalo'ob. Nuevo Montes Azules, Ocosingo, Chiapas.
Jóosaj oochel: Teúl Moyrón, 2005.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.



Le u t'a'anal ka'ap'éel t'aano' ya'akach téene' u bejil utia'al u jáawal u t'a'anal máasewal t'aano'ob: ya'ab u téenele' le taatatsilo'ob ku t'aniko'ob ka'ap'éel t'aano' ma' tu ka'ansiko'ob u máasewal t'aano'ob ti' u paalalo'ob yéetel ku t'aano'ob tu yéetelo'ob chéen ich káastlan... chéen ba'ale', jump'éel ba'al xan uts tumen ku meentik u páajtal u t'aano'ob yéetel uláak' u kajnáalilo'ob Meejikoo'.

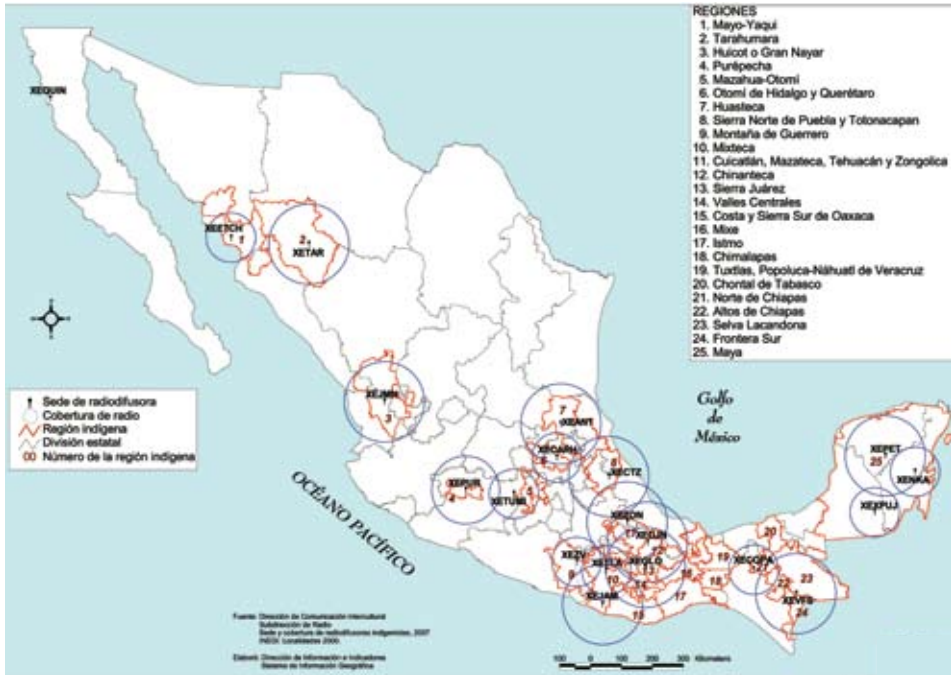
jump'éel u bejil u sa'atal le máasewal t'aano'obo': ya'ab u téenele' le taatatsilo'ob ku t'aniko'ob ka'ap'éel t'aano' ma' tu ka'ansiko'ob u máasewal t'aano'ob ti' u paalalo'ob yéetel ku t'aano'ob tu yéetelo'ob chéen ich káastlan, tumen ku tukliko'obe' beyo' je'el u je'epajal ti'ob uláak' bejo'ob utia'al u chíimpolta'alo'ob yéetel yaan u tselik le chíikul u máasewalil ti' jump'éel p'ekkunajbe'en kaajal je'ex le k tia'ala'.

Le u p'ekkunsa'al le máasewal t'aano'obo' toojche'eta'an kitak le kúuchil ka'ansajo'obo'. Tak ma' jach úuche', ti' le kúuchil xooko'obo' ku we'et'el, yéetel xan yaan téene' ku to'opol máax ku t'anik máasewal t'aan. Kex wa bejla' le ka'ansajo' ku beeta'al ich ka'ap'éel t'aane' yéetel xan le paalalo'obo' ku kaniko'ob xook yéetel ts'íib ti' u t'aano'obe', le jach k'a'ana'an ba'alo'obo' ku ka'ansa'al ich káastlan t'aan yéetel xan yaan téene' ku yantal jump'éel p'ekkunajil tu yóok'ol le máasewal t'aano'.

Ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abo'obo' le u nu'ukulil u yu'uba'al paax yéetel le nu'ukulil cha'ano' ts'o'ok u ts'áaiko'ob u muuk' le káastlano': u maasil u nu'ukulil paax ti' k noj lu'umile' chéen jump'éel t'aan u yu'uba'alí' yéetel ma' tu p'atiko'ob u yu'uba'al uláak' t'aano'ob ku t'a'analoo'ob Meejiko. Chéen ba'ale', yaan jump'éel múuch' nu'ukulil u máans'al t'aan, ku aktáanta'alo'ob tyo'olal CDI, tu'ux ku k'abéetkunsa'al le máasewal t'aano'obo' yéetel ku meyajo'ob je'ex jump'éel nu'ukulil k'a'ana'an meyaj utia'al u múul tsikbaloo'ob ichil u jt'anilo'ob.

Le ba'alo'oba' ku yéensik u muuk' le máasewal t'aano'obo' yéetel ku yajkunsik u kuxtalo'ob. Kalikil le u kajnáalilo'ob Meejiko ku t'aniko'ob káastlan ma' u chíinjo'olto'ob u ayik'alil yéetel u k'a'ana'anil le t'aano', yéetel u ts'áao'ob ti' jump'éel nonoj kúuchil ti' le kaajalo', ka u ejéento'ob u k'abéetkunsa'al tu kúuchilil méek'tankaajil yéetel ti' le kúuchilo'ob u ts'a'abal k'ajóoltbil wa ba'axo', je'ebix xan ka u yóot u kano'obe', le máasewal t'aano'obil k noj lu'umilo' yaan u kíimilo'ob.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 2. TU'UX YAAN U NU'UKULIL MÁANSAJ T'AAN ICH MÁASEWAL
MIAATSILIL, MEEJIKO, 2006



Nombre de la radio	Siglas	Cobertura (en km)	Sede
La Voz del Valle	XEQIN	130	San Quintín, Baja California
La Voz del Corazón de la Selva	XEXPUJ	80	Xpujil, Campeche
La Voz de los Vientos	XECOPA	80	Copainalá, Chiapas
La Voz de la Frontera Sur	XEVFS	130	Las Margaritas, Chiapas
La Voz de la Sierra Tarahumara	XETAR	130	Guachochi, Chihuahua
La Voz de la Montaña	XEZV	80	Tlapa de Comonfort, Guerrero
La Voz del Pueblo Ñha-ñhu	XECARH	80	Cardonal, Hidalgo
La Voz de los Purépechas	XEPUR	110	Cherán, Michoacán
La Voz Mazahua Otomí	XETUMI	80	Tuxpan, Michoacán
La Voz de los Cuatro Pueblos	XEJMN	130	Jesús María, Nayarit
La Voz de la Sierra Juárez	XEGLO	130	Guelatao de Juárez, Oaxaca
La Voz de la Chinantla	XEOJN	130	San Lucas Ojitlán, Oaxaca
La Voz de la Mixteca	XETLA	80	Tlaxiaco, Oaxaca
La Voz de la Costa Chica	XEJAM	130	Santiago Jamiltepec, Oaxaca
La Voz de la Sierra Norte	XECTZ	130	Cuetzalan, Puebla
La Voz del Gran Pueblo	XENKA	80	Felipe Carrillo Puerto, Quintana Roo
La Voz de las Huastecas	XEANT	130	Tancanhuitz de Santos, S.L.P.
La Voz de los Tres Ríos	XEETCH	80	Etchojoa, Sonora
La Voz de la Sierra Zongolica	XEZON	130	Zongolica, Veracruz
La Voz de los Mayas	XEPET	130	Peto, Yucatán

U TUUKUL MÁASEWALO'OB TYO'OLAL YÓOK'OL KAAB

Uláak' ba'al jach k'a'ana'an ti' le máasewal miaatsilo'obo' leti' le bix u yiliko'ob le yóok'ol kaabo', ko'ox a'alike', u tuukulilo'ob yóok'ol bix menta'anik le yóok'ol kaabo', le k'áaxo'ob, le k'áak'nabo'ob yéetel le lu'umo', yumtsilo'obo', bix u kuxtal le wiinko'ob yéetel ba'ax u meyajo'ob ti' le yóok'ol kaabo'. Le tuukulo'oba' k'ájóola'an tumen le jxak'al xookil u kuxtal máako'obo' je'ex "cosmovisión", ko'ox a'alike', u yilajil ba'axo'ob ku ba'apachtiko'on wa u yilajil yóok'ol kaab. Bix u tuukultik le yóok'ol kaab le máasewal kaajo'obo' jach k'a'ana'an utia'al u tsoliko'ob u bixil u kuxtalo'ob, tumen yaan ba'ax u yil bix u na'ata'al le ba'alo'ob ku yúuchulo' yéetel ba'ax yaan u yil le ba'alo'ob ku ba'apachtiko'obo', bix u tsolik u kuxtalo'ob ichil le kaajo' yéetel ti' u k'ulintajo'ob yéetel xan bix u kuxtalo'ob te' yóok'ol kaaba' yéetel bix u bisikubao'ob yéetel le k'ujo'ob yéetel uláak' yumtsilo'ob yaan way yóok'ol kaabe'.

Kex junjump'éelil ti' le máasewal kaajo'ob yaan ti'ob jump'éel u tuukulil yóok'ol kaabe', yaan ba'ax u yil yéetel u t'aan, u k'ajláay yéetel xan yéetel le ba'alo'ob ku ba'apachtiko'ob tu'ux kuxa'ano'obo', le jejeláas máasewal ilajil yóok'ol kaabo' yaan ba'axo'ob keetel ichilo'obi'. Je'ex e'esajile', óoli' tuláakal le kaajo'obo' ku tukultiko'ob le u kajnáalilo'ob le yóok'ol kaaba' yaan ti'ob ba'alo'ob wa muuk'o'ob, chokojtak wa sístak. Le ba'alo'ob chokojtako' ku nupiko'ob yéetel k'iin, le ka'ano', yéetel le xiibo'obo', yéetel u ma'alob tsoolil ba'alo'ob, yéetel saasilil, yéetel kuxtal; le síis ba'alo'obo' ku nu'upul yéetel le ujo', le lu'umo'. Le ko'olelo'obo', yéetel u xak'pajalil ba'alo'ob, le ée'joch'e'enilo' yéetel le kíimilo'. Kex wa ku tukulta'al le chokoj ba'alo'ob maas yaan u muuk'o'ob yóok'ol le síis ba'alo'obo', ma' u k'áat u ya'al utstak yéetel le uláak'o'obo' k'aastako'obi', tumen tu ka'ap'éelal k'a'ana'an utia'al le kuxtalo'. U yantal u yich le che'obo' ma' tu páajtal

Le u tuukulil wa ilajil le yóok'ol kaab yaan ti' le máasewal miaatsilo'obo', yaan ba'ax u yil yéetel bix u na'ata'al le ba'alo'ob ku yúuchulo' yéetel ba'ax yaan u yil le ba'alo'ob ku ba'apachtiko'obo', bix u tsolik u kuxtalo'ob ichil le kaajo' yéetel ti' u k'ulintajo'obo' yéetel xan bix u kuxtalo'ob te' yóok'ol kaaba' yéetel bix u bisikubao'ob yéetel le k'ujo'ob yéetel uláak' yumtsilo'obo'...

wa mina'an u chokojil k'iin, ba'ale' k'abéet xan u síis muuk'o'obil kiimil yéetel utia'al le lu'umo'. Kex wa yaan u ya'abil chokoj ba'alo'ob ti' le xiibo'obo', ba'ale' k'abéet xan ti'ob le síis ba'alo'ob utia'al u toj óolilo'obo'; le ko'olelo'ob xano' k'abéet ti'ob chokoj ba'alo'ob. Ba'ax k'abéete', je'ex ku ya'alik u tuukul le máasewal kaajo'obo', u yantal toj ets'tal ichil le muuk'o'ob tu wiinikil máako', utia'al u yantal toj óolil ti'; ichil kaaje' utia'al ma' u yantal ba'ate'ilo'ob; yéetel ich k'áaxe', utia'al u nojochtal le che'obo' utia'al ma' u xu' ulul le kuxtalo'.²⁷

Ichil tuláakale', u tuukulil toj ets'tale' jach k'a'ana'an utia'al le máasewal ilajil yóok'ol kaabo' ku tukultiko'ob le yóok'ol kaabo' jump'éeel ba'al jaajil táan u péek yéetel ku bin u k'expajal. U meyaj máako'obe' u yiliko'ob ma' u je'elel yéetel ka anak toj ets'tal utia'al ma' u k'aspajal yéetel ma' u yúuchul k'aasil ba'alo'ob. Letene', wa yaan jump'éeel ba'ate'il ichil kaaje', le u nojchilo'ob le kaajo' ku kaxtiko'ob ka anak junket óol, tumen wa ma' tu jáawal u ba'ate'obe', wa u ts'a'abal juntúul yóok'ol uláak'e' ku páajtal u xak'besik ma' chéen u kuxtalil kaaji' je'el xan u xak'besik u toj ets'tal le yóok'ol kaabo'.

Uláak' bix u yantal toj ets'tale' u k'ulinta'al le yumtsilo'obo', tu'ux yaan le yumtsilo'ob yéetel le kilí'icho'ob catolico'obo' yéetel le úuchben máasewal yumtsilo'obo', je'ex Yum Cháake' yéetel u yuunilo'ob k'áax yéetel le ba'alche'obo'. U biskubao'ob yéetel le yumtsilo'obo' láayli' je'ex u bisikubao'ob yéetel le u kajnáalilo'ob u kaajo'obo' tu'ux ku yaan múul áantajba: yaan u ts'a'abal wa ba'ax utia'al u k'a'amal wa ba'ax yéetel ma'atech u p'áatal xma' u ts'a'abal u dios bo'otikil yo'olal ba'ax ku k'amik máak. Wa ma' tu k'amiko'ob siibalo'ob yéetel ba'ax ku k'u'ubul ti' le yumtsilo'obo', ku jáawal u ts'áaiko'ob xan u siibalo'ob yéetel ku jáawal u yantal kuxtal.

Uláak' ba'al xane', le máasewal ilajil yóok'ol kaabo' ku ya'alik le yóok'ol kaabo' kajkuna'an tumen iik'o'ob kuxa'ano'ob ichil le wiiniko'obo' yéetel xan ti' le yumtsilo'obo',

U tuukulil toj ets'tale' jach k'a'ana'an utia'al le máasewal ilajil yóok'ol kaabo' ku tukultiko'ob le yóok'ol kaabo' jump'éeel ba'al jaajil táan u péek yéetel ku bin u k'expajal. U meyaj máako'obe' u yiliko'ob ma' u je'elel yéetel ka anak toj ets'tal utia'al ma' u k'aspajal yéetel ma' u yúuchul k'aasil ba'alo'ob.

²⁷ *Cuerpo humano e ideología. Las concepciones de los antiguos nahuas*, Alfredo López Austin, 1980. <http://www.cdi.gob.mx>

le ba'alche'obo', je'ex xan ichil ba'alo'ob, je'ex le wiitso'obo' wa le tuunicho'obo'. Bey túuno', juntúul máak yéetel juntúul ba'alche'e' ku páajtal u múul yantal tí'ob juntúul pixan tumen keetel u k'iinil u síijilo'ob letene' u kuxtaló'obe' chéen tí' jump'éeel beel u bin. Le tuukulil yaan juntúul ba'alche' u yéet bin le wíiniko'obo' ku nupik le wíiniko'ob yéetel le yóok' kabilo'. Beyxane' yaan máako'ob ku páajtal u sutikubao'ob tí' le ba'alche'ob u yéet bino'obo', wa tí' u jaats' cháak wa uláak' ba'alo'obil yóok' kaabil. Le jela'antak ba'alo'oba', k'aba'ata'an je'ex nagualo'obe', ku páajtal u k'abéetkunsiko'ob u muuk'ó'ob utia'al u yáantiko'ob kaaj wa utia'al u beetiko'ob k'aasil.

Tí' le máasewal tuukulil yóok'ol kaabo' jach k'a'ana'an le úuchben tsikbalo'obo', le tsikbalo'ob ku ya'aliko'ob bix káajik yóok'ol kaab yéetel le máaxo'ob ku kajkunsiko'obo', je'ex le yumtsilo'obo', le wíiniko'obo', le ba'alche'obo', le che'obo', yéetel k'a'ana'an ba'alo'ob ku ba'apachtiko'ob le yóok' kaabilo' yéetel xan le kaajalo'obo'. Le k'ajláayo'oba', ku taalo'ob tí' le jach k'a'ana'an tsikbalo'obil le máasewal kaajalo'obo', ya'akach téene' ku



K'ulintaj cora tu kaajil Jesús María. El Nayar, Nayarit. Jó'saj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

tsikbalta'al ti' le máank'inalo'obo' yéetel ti' le k'ulintaj ku beeta'alo'obo'. Kex ku t'aano'ob yo'olal le ba'alo'ob úuch máanako'obo', u káajal yóok'ol kaabe', yaan ba'axo'ob bejla'ilo'ob ichilo'obe', tumen yéetel le je'elo' le máasewalo'obo' ku na'atiko'ob yéetel ku tsoliko'ob u kuxtalo'ob, ku yiliko'ob bixo'ob leti'ob yéetel le uláak' kaajo'ob u k'ajóolo'obo', le ba'alche'obo', le che'obo' yéetel xan le yumtsilo'obo'. Letene', le úuchben tsikbalo'obo' jump'éeel ba'al ma' tu páajtal u tse'elet ti' le u tuukulil yóok'ol kaabo' yéetel xan jach k'a'ana'an utia'al le jxak'al xookil u kuxtal le máako'obo', máaxo'ob u ts'iibtmajob ya'akach meyajob yóok'ol le tsikbalobil óoli' tuláakal le máasewal kaajalo'obo'.

Le ba'alo'obil le máasewal tuukulo'obil yóok'ol kaabil le k'iino'oba' jach sáasil ku taalo'ob ti' le tuukulo'obil yóok'ol kaabil le úuchben kaajalo'obo'. Letene', le jxak'al xook úuchben ba'alo'ob Alfredo López Austino' u ya'almaj yaan ba'alo'ob jach k'a'ana'antak ichilo'ob kuxa'ano'ob kitak ya'akach ja'abo'ob úuchij, kex ts'o'ok u yantal ya'akach ba'alo'ob ts'o'ok u k'expajal ti' le máasewal kaajalo'oba', ti' le je'elo'oba' ku k'aaba'atik "chich ts'u'" (núcleo duro), tyo'olal ba'ax ku p'áatal yéetel u k'a'ana'anil. Chéen ba'ale', le chich ts'u'o', ma' jump'éeel siibal kimeni', mix jump'éeel ba'alil utia'al u ta'aka'ali', u jaajile' jump'éeel ba'al xuulul kuxa'an tumen láayli' ku meyaj utia'al u tso'olol le yóok'ol kaabo' yéetel utia'al u nupik le kaajal yéetel le yóok' kabilo'.²⁸

Uláak' ba'al xane', le máasewal tuukulilo'ob yóok'ol kaabo' ts'o'ok u yoksiko'ob ba'alo'ob ku taalo'ob Europa yéetel África, ichil u bin u túumbenkunsiko'ob u ba'alo'obil u kuxtal le kaajo'obil k noj lu'umila'. Bejla'e', je'ex e'esajile', ku yoksiko'ob tuukulo'ob, oochelo'ob yéetel ba'alo'ob ku ch'a'iko'ob ti' le nu'ukulo'obil u ts'a'abal ojéeltbil ba'alo'obo': bey túuno', ti' le óok'oto'obil semaana saantail le coras te' Nayarit yéetel Jaliscoo' le kisino'obo' ku ts'áaiko'ob u pix icho'ob yéetel u yichil le ba'alo'ob ku meentik u che'ej máak yéetel ku yiliko'ob te' nu'ukulil cha'ano'.

Utia'al le máasewal tuukulo'obilo' le yóok' kabilo' ma' jatsa'an ti' le kaajalo'obo'. Lela' u k'áat u ya'ale' ba'ax ku yúuchul ti' jump'éele' ku náakal ti' le uláak'o'; jump'éeel ba'ate'il te' kaajo' ku páajtal u meentik u k'astal yóok' kabil; wa ku ts'o'onol juntúul ba'alche' xma' u k'áata'al u páajtalil ti' u yuumil k'áaxe' ku páajtal u beetik loob ti' le máako'obo'; u ch'a'abal u ja'il jump'éeel sayab xma' u k'u'ubul jump'éeel siibal ti' u yuumile' ku páajtal u meentik u tikil.

²⁸ Alfredo López Austin, *Tamoanchán y Tlalocan*, 1994.

Le u nupa'anil yóok' kabil yéetel máasewal kaajalo' u meentmaj, ya'akach téenele', u yantal meyajo'ob ku kaláantiko'ob yóok' kabil ku kaláantiko'ob ma' u kiimil.

Le máasewal kaajalo'obo' u k'ajóolo'ob u yóok' kabilo'ob, u jach yojelo'ob u ayik'alilo'ob yéetel tu'ux mina'an u muuk'o'ob yéetel leti'ob táanil ku kaxtiko'ob ma' u xu'ulul, tumen je'ex ts'ook k ilik te' jaatsil jmáano', utia'al le kaajalo'obo' u lu'umilo'obe' ma' tu páajtal u tse'elel ti' u bixilo'ob yéetel u kuxtalo'ob, yéetel ma' tu yila'al je'ex jump'éel ba'al unaj u meyajta'al yéetel u k'onol. Le jach nupa'an u yantal yóok' kabil yéetel kaajalo' u meentmaj, bey u ya'alik le jxak'al xokil yóok' kabil yéetel le jxak'al xokil u kuxtal máako'obo', u yantal meyijil ti' le máasewalo'ob ku páajtal u beeta'al yéetel ku cha'iko'ob u kuxtal, yéetel xan u mu'uk'antal le tu'ux ma' jach yaan u muuk' le yóok' kabilo', je'ex le k'áaxil tu'ux sen yaan cháako', le kaabal k'áaxo'obo', le tikin lu'umo'obo', le jáal k'áak'nabo', etc.

Beya', le máasewal tuukulil yóok'ol kaabo' u chuun u yantal k'ajóolalil jach chúuka'an yéetel k'a'ana'an. Je'ex e'esajile', le máasewal jts'aako'obo' u k'ajóolo'ob ya'akach jejeláas che'ob yéetel ba'alche'ob ku meyaj ti'ob utia'al u ts'akiko'ob ya'akach k'oja'anilo'ob yéetel xan utia'al u meentiko'ob uláak' meyajo'ob je'ex pulya'ajile'. U k'abéetkunsiko'ob le che'obo' ku ye'esik bix u k'ajóolo'ob le k'áaxo', bey xan ikil u yiliko'ob ba'ax ku beetik ti' le máako'obo', yéetel xan ti' u tuukulo'obil yóok'ol kaab yaan ti'ob, tumen ku tukulta'ale' yaan chokojtaki' leten unaj u k'abéetkunsala' utia'al u ts'a'akal k'oja'anilo'ob ku tsa'ayal tumen ba'alo'ob síistak.

Jach k'a'ana'an u k'ajóolil le máasewalo'ob yóok'ol le che'ob yéetel le ba'alche'obo', leten le noj kúuchilo'ob xook yéetel le kúuchilo'ob tu'ux ku meenta'al ts'aako'ob yéetel ba'alo'ob utia'al kí'ichpanilo' ku bo'otiko'ob le jmáasewal ts'aako'ob utia'al u ka'ansiko'ob ti'ob ba'ax u yojelo'ob tyo'olal le che'ob yéetel ba'ax utia'al ku meyajo'obo'. Chéen ba'ale', le je'ela' ku k'aaba'ata'al "ookol-yóok' kabil" (*biopiratería*), tumen yéetel le u k'ajóolil le máasewalo'obo' yaan múuch' máako'ob ts'ook u meentiko'ob ts'aako'ob ku tá'aaik ti'ob ya'akach náajal ma' tu t'oxiko'ob yéetel u yuumil wa u yáax yojéelmajo'ob le k'ajóolila'.

Yaan uláak' ba'alo'ob ti' le máasewal k'ajóolil ku páajtal u yila'al ma' jaaj, wa jach ma' tu yokol tu pool le túumben k'ajóolil ku xo'okolo', je'e bix oksaj óol yóok'ol le wáayo'obo',



Ko'olel maaya yéetel jmeen. Hopelchén,
Campeche. Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2004.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

90

wa le tuukulo'ob yéetel ba'alo'ob ku meentik jaytúul máako'ob, ku k'aaba'ata'al "jbatil máako'ob" (graniceros) utia'al u kaxtikó'ob u meyajtikó'ob le k'iino'. Chéen ba'ale', táanil ti' u ya'ala'al ma' jaaj le tuukulo'ob yéetel ba'alo'ob ku meenta'alo', yaan u k'a'ajsa'al le je'elo'oba' ku jaajtal yéetel ku páajtal ichil u tuukulil le másewal ilajil yóok'ol kaabo' yéetel xan u ye'esajil le u ma'alob bisikuba le kaaj yéetel le yóok' kabilo'.²⁹

Jump'éeel kúuchil tu'ux ku jach ila'al u jela'anil u tuukul máasewalo'ob yéetel máaxo'ob u yojlo'ob le ba'alo'ob yo'olal u xokmajo'obo' leti' le toj óolil yéetel k'oja'anilo'. Utia'al le máasewalo'obo' le toj óolilo' ku yantal wa yaan toj ets'tal ichil síis yéetel chokojil tu wíinklil máak, yéetel xan u yantal ets' óolil ichil le jejeláas pixano'ob yaan ti' le máako'ob yéetel le táanxel muuk'o'ob yéetel ku múul kuxtalo'obo'. Leten yaan k'oja'anilo'ob je'ex le "jak' óolilo'" ku tsa'ayal wa juntúul ti' u pixano'obo' ku p'atik le wíinklil juntúul máako' lekéen ja'asak u yóol. Wa juntúul máak yaan ti' le k'oja'anil je'ela' ku bin u yil juntúul jts'ak yaje' mixba'al u beel ka u ya'al ti' mina'an le k'oja'anila' wa ma' jaaj le jak' óolilo', tumen le máaka' jaaj k'oja'an yéetel ku páajtal xan u kíimil yo'olal le yajila'.

²⁹ César Carrillo Trueba, *Pluriverso. Un ensayo sobre el conocimiento indígena contemporáneo*, 2006.

Ichil le máasewalo'obo' le toj óolilo' ku yantal wa yaan toj ets'tal ichil siis yéetel chokojil ti' u wiinklilo'ob, yéetel xan ka anak toj ets'tal ichil le jejeláas pixano'ob yaan ti' le máako'obo' yéetel le táanxel muuk'o'ob yéetel ku múul kuxtalo'obo'.

Letene', le máasewal ts'ak yajo'obo' jach k'ána'antak ti' le kaajalo'obo', tumen yaan ti'ob xan le ilajil yóok'ol kaab je'ex máaxo'ob ku ts'akiko' leten ku páajtal u kaxtik u ma'alob ts'aakil ya'akach k'oja'anilo'ob, yéetel xiiwo'ob, yéetel xan payal chi'ob, u máansiko'ob u k'ab yóok'ol le k'oja'ano' je'ebix xan na'atil na'ato'ob ku yáantik u yojéeltik, je'ex e'esajile', tu'ux yaan u saata'al pixan le k'oja'an tyo'ola jak' óolilo' utia'al u meent u suut ichil le wiinklilo'.

Lela' ma' u k'áat u ya'ale', ma' u bin le máasewalo'ob iknal le jts'ak yajo'obo' yéetel xan ma' u luk'iko'ob ts'aak, u ju'up'ulo'ob yéetel u k'amiko'ob uláak' ba'alo'ob ti' le túmben ts'aako'obo', kex wa jach ma' yaan u páajtalil ti'ob je'ex u chuuka'an u kajnáalilo'ob le noj lu'umila', tumen pachilkúunta'ano'ob, je'ebix ti' le jaats ku taalo'. Ba'ax u k'áat u ya'ale' yaan ti'ob jump'éel tuukulil jela'an yóok'ol u wiinklilo'ob, yéetel ba'ax u k'áat u ya'al wa toj óol wa k'oja'an máak, yéetel le tuukulo'oba' unaj u yojéeta'al utia'al u páajtal u ts'a'akalo'ob.

Yéetel u tuukulil le yóok'ol kaab yéetel ba'axo'ob u yojelo'obo', le máasewal kaajalo'obo' u kanmajo'ob bix unaj u yantal juntúul máak yéetel juntúul ko'olel ichil u bisikubao'ob yéetel uláak' máako'ob wa yéetel le yóok'ol kaabo'. Ichi tuláakale', le a'almaj t'aano'oba' ma' jach u jaaj mix tuláakal tu'ux ku chíimpolta'ali', je'ebix xan u páajtalilo'ob u a'almaj t'aano'obe', tumen ku k'abéetkunsal chéen tu'ux unaj u meyaj. Bey túuno', juntúul máak yaan u ka'anal kuuch ti' k'ulintaje' wa k'abéet u yantal yéetel juntúul kili'iche', je'ex u kili'ich yuumil le kaajalilo', unaj u kaláantikuba ma' u yantal yéetel u yatan jayp'éel k'iino'ob táanil ti' u yilik le kili'icho'; kex, ti' uláak' ba'alo'obe', ma' wet'a'ani'. Bey xane', ku tukulta'al k'abéet u yu'uk'ul ba'al ku kala'ankuntik máak ti' jayp'éel máank'inalo'ob, tumen le je'ela' ku beetik u chokojtal le wiinklilo' yéetel ku beetik ma' u loobita'al tyo'olal le yumtsilo'obo'; ti' uláak' ba'alo'ob xane', u jach chokojtal máak tyo'olal u ts'íikile' ku páajtal u loobiltik máak yéetel xan tuláakal le kaajalo'.

Bix unaj u máan máake' láayli' xan jela'an ichil xiibo'ob yéetel ko'olelo'obe'. Ichil le tzotzilo'obil chiapasó', le ko'olelo'obo' yaan u pixik u poolo'ob kéen jóok'oko'ob k'iin, tumen máanja'an u síisil u wíinklilo'ob letene' ku páajtal u loobita'alo'ob, le xiibo'obo' ma' tu páajtal u kutalo'ob yóok'ol lu'umi', tumen u táak'alo'ob yéetel le lu'umo' ku páajtal u síiskuntiko'ob yéetel ya'akach sajbé'entsilil.

Uláak' a'almaj t'aan yaan u yil yéetel le u tuukulil yóok'ol kaab yéetel u chich óolilo'ob le kaajalo', leti' le u t'oxik u ayik'alil máak yéetel le kaajalo' yéetel ti' u k'ulinta'al le yumtsilo'obo'. Ti' ya'akach máasewal kaajalo'obe' ku tukulta'ale' máaxo'ob ku ayik'altalo'ob tu juuno'obe' u meentmajo'ob jump'éel k'axt'aan yéetel kisin, tumen ma' tu chíinjo'oltiko'ob bix u tuukulil le kaajalo'.

Le je'ela' p'ata'an ti' jump'éel tsikbal ichil *chinantecos*, ku taal ti' jump'éel tsikbalil Europa, ku tsikbaltik le ch'och'limo' wí'ij tumen ts'o'ok u máansik ka'ach tuláakal le winalil maayo tu k'aay utia'al Jajal Dioso' leten tu yóotaj u man ixí'im ti' le síinik meyajnaj tuláakal le k'iinilo'oba' yéetel anchaj ya'ab u jooch. Chéen ba'ale' leti'e' ma' tu yóotaj u yáanti', tumen ku ya'alike' le ch'och'limo' chéen jooypel leten ma' meyajnaj je'ex leti'e'. Le ch'och'lim túuno' jbin iknal Jajal Dios, le je'el túuna' tu ya'alaj ti'e' le síiniko' jach ts'u'ut yéetel leti' túun kun u ts'áa ba'ax u jaantej. Kitak lelo' le ch'och'limo'obo' yaan ti'ob jump'éel chowak koj ku yáantik u chu'uch u ja'il le che'obo' leten ma' k'abéet u tukulyiko'ob ba'ax kun u jaanto'obi'.³⁰

Le tsikbala' ku walk'esik u xuul le yáax tsikbal utia'al Samaniego', tu'ux ku ya'ala'al le síiniko' uts, tumen meyajnaj ya'ab, yéetel le ch'ch'limo' k'asa'an, tumen chéen ja'alili' k'aay ku meentike'. Jela'an ti' le u yilajil le máasewalo', le ch'och'limo' tu meentaj ba'ax unaj u meentik ikil u k'ulintik Jajal Dios yéetel u k'aay yéetel le síiniko' tu meentaj k'aas ikil ma' u yóotik u ts'áaik ti' jump'íit ti' le tu jochajo'.

Beya', le ma'alob tuukulil máasewalo' ku kaxtik toj ets'tal ichil le wíiniko' yéetel xan ichil leti', u kaajal yéetel le yóok'ol kaabo'. Le toj ets'tala' ku bin u k'expajal yéetel unaj u yantal u jelbesa'al tyo'olal le jejeláas bixil u máan máako', je'ebix xan unaj u yoksaj óolta'al le a'almaj t'aanil u kuxtal máak ti' jump'éel kaajalo'. Máax u chíinjo'oltike', ku yantal ti' jump'éel jets' óolil kuxtal, yéetel u chíinjo'olil u kaajal, yéetel xan ku yantal ti' jump'éel kíimil xma' yajil. Ts'o'okole' ku páajtal u much'iba' yéetel le úuchben ch'i'ibalo'ob ku kaláantiko'ob le kaajal kitak u kúuchil le kimeno'obo'.

³⁰ Roberto Weitlaner, comp., *Relatos, mitos y leyendas de la Chinantla*, 1977.

Le k'ulintaj ku meentik le máasewal kaajo'obo' ma' tu páajtal u ja'atsal ti' bix u tukultiko'ob anik yóok'ol kaab, ku páajtal u ya'ala'ale' le k'ulintajo' ku ts'áaikl beetbil le tuukulo'ob yéetel ba'alo'ob yaan ti' le ilajil yóok'ol kaabo'.

MÁASEWAL K'ULINTAJO'OB

Le k'ulintaj ku meentik le máasewal kaajo'obo' ma' tu páajtal u ja'atsal ti' bix u tukultiko'ob anik yóok'ol kaab, ku páajtal u ya'ala'ale' lela' u ts'a'abal beetbil le tuukulo'ob yéetel ba'alo'ob yaan ti' le je'elo'obo'. Ti' le k'ulintaj ku meentiko'ob ti' u yúuchben yumtsilo'obo', le máasewalo'obo' ku kaxtiko'ob ka anak jump'éeel toj ets'talil tu yéetelo'ob ka u meent ka nojochchajak le che'obo', ka kuxlak le ba'alche'obo', ka ma'alobchajak le kaajalo', ka anak ki'imak óolil ti' le yumtsilo'obo' yéetel ma' u yúuchul k'aak'as loobilo'ob ti' mix jump'éeel ti' le je'elo'oba'.

Je'ex tuláakal u ba'alo'obil kuxtal yéetel miaatsil máasewalo'obe', le k'ulintajo' ku taal ti' le úuchben yéetel talam k'ajláayil le kaajo'oba'. Letene', yaan k'a'ana'an ba'alo'obil ma' talak le káastlan máako'obo', yaan úuchben k'ujo'obi', tak u meenta'al k'ulintajo'ob, ba'ax ku yoksaj óolta'al yéetel payal chí'ob. Yaan xan ti' k'a'ana'an ba'alo'obil catolicismo, le je'elo'oba' tu kanajo'ob tyo'olal le pets'ankil anchaj tumen le káastlan máako'ob tu siigloil xvio' yéetel ma'alob xan k'a'amik tumen ya'ab máasewalo'ob. Ti' ku taal u yantal u kili'ich yuumo'obil le kaajo'obo', u yoochel le cristo yéetel le utia'al le Ko'olebil Mariaio', yéetel xan le k'atab che'o', jach k'a'anantak ti' le k'ulintajo', le úuchben tsikballo'obo' yéetel le k'ulintaj máank'inalo'ob, ku k'iimbessa'alo'obo'. Le je'elo'oba' ts'o'ok u jeel tso'olol tumen le máasewalo'obo' je'ex u na'atiko'ob leti'obo'. Beya', Ki'ichkelem yuume' ku nu'upul yéetel k'iin, le tséel yóok'ol kaab chokojo' yéetel le xiiibo'obo', kalikil le Ko'olebilo' ku nu'upul yéetel uj, yéetel le siis tséelil yóok'ol kaabo' yéetel le ko'olelo'obo', letene' yaan téene' kuyila'alo'ob je'ex juntúul yumtsil ka'atúul u yila'ale', je'ex suku'uno'obe' wa je'ex íichantsilo'obe'. Bey xane', ichil le mayao'obil Quintana Roo', le K'atab che'o' ts'o'ok u chukik u yila'al je'ex juntúul yumtsile', nupa'an yéetel u tuukulil le úuchben che'obil le úuchben k'iino'obo'.

Je'ex k bin ile' le úuchben tuukulo'ob yéetel le jtaasa'ab yo'olal Ki'ichkelem Yuumo' ku múul antalo'ob yéetel ku múul k'abéetkunsalo'ob. Letene' le máasewal k'ulintajo'obo' ku



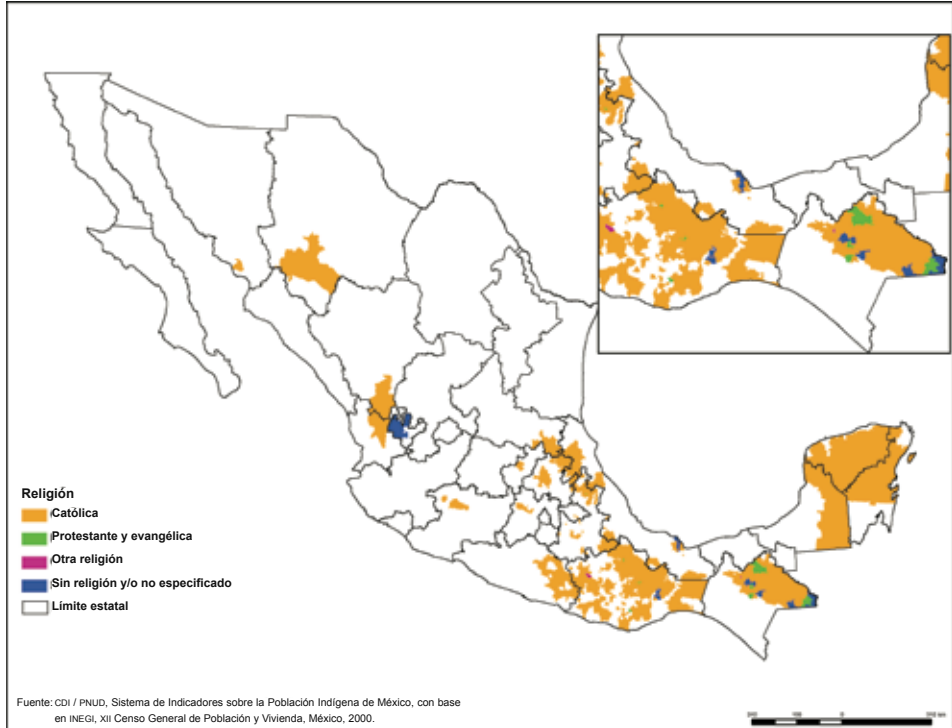
U táan najil k'u' mixteca.
Chigmecatitlán, Puebla.
Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2004.
Kúuchil oochelo'ob
Nacho López, CDI.

ku páajtal u ya'ala'al k'ulintajo'ob máasewal-criistoilo'ob ka'ap'éel u tuukulil. Ti ya'akach kaajalo'obe' le k'ulintajo'oba' k'ajóola'an je'ex "le suukilo'", tumen leti' le ba'alo'ob ku meenta'alo'ob mantats'o'.

Je'ex u ye'esik le xokbe'enil le u xo'okol máako'obo' u maasil le máasewal kajnáalilo'obo' ku ya'alikubao'ob je'ex catolico'ob, ba'ale' yaan jump'íit jach k'a'ana'an ma' bey u ya'alikubao'obi', je'ex tu'ux ma' xáanchaj u pe'ets'elo'ob yéetel u k'aaba' ki'ichkelem yuumi', je'ex le huicholo'ob yéetel le tarahumarao'obo'. Yaan xan uláak' jaats jela'an u k'ulintajo'ob, le je'elo' yaan k tsolik ti' uláak' jaats.

Le suukil k'ulintajo' jach yaan ba'ax u yil yéetel bix u yu'ubikuba le kaajalo'obo': junjump'éelile' yaan u kili'ichil yéetel u beeta'al u máank'inale' jach k'a'ana'an utia'al u mu'uk'inta'al bix u yu'ubikuba máak yéetel utia'al u ye'esiko'ob u jela'anilo'ob yéetel u kajnáalilo'ob uláak' kaajalo'ob. Le je'ela' ku jach ila'al ti' le nojoch máank'inalo'ob ku beeta'al tu k'iinil u k'aaba' le kili'icho', utia'al u beetchajal túune' k'abéet u beeta'al ya'akach meyaj yéetel xan k'abéet ya'ab taak'in ku ts'aaik le jkuucho'obo' yéetel uláak' máako'ob ku táakpajalo'obi'. Ti' le máank'inalo'oba' ya'akach téene' ku taal le máako'ob binja'ano'ob táanxel tu'uxilo'obo', utia'al u ye'esiko'ob xuulul ku yu'ubikubao'ob u kajnáalilo'ob le kaajo'. Le máank'inalo'oba' ku beeta'al tu najil ki'ichkelem yuum yéetel u k'íiwikil le kaajalo', ko'ox a'alike', tu puksi'ik'al, tu'ux yaan xan le kili'icho'. Yaan téen xane', ku bisa'al xíimbalkunsbil le kili'ich utia'al u xíimbaltik u bejilo'ob le kaajalo'.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 3. MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB JE'EX LE K'ULINTAJÓ'OB JACH YANO'OB TI' JEJELÁAS MÉEK'TANKAAJILO'OB, MEEJIKO, 2000



Le nojoch xuup ti' janalo', ba'ax utia'al uk'biló', nikte'ob, ba'alo'ob utia'al jats'utskinaj yéetel le ba'alo'ob ku t'a'abalo'ob yéetel ku wáak'alo' ku ye'esik utia'al le kajnáalilo'obo' jach k'a'ana'an u kaláantiko'ob ma' u sa'atal u bixilo'ob je'ex kajnáalilo'obe', u nupikubao'ob yéetel u kilí'icho'ob, yéetel le ba'alo'ob ku meentik u nupikubao'ob tu baatsilo'obo', tuláakal lela' ku ye'esik le taak'in ku náajaltiko'obo' utia'al u múl xupo'ob yéetel le kaaj yéetel le u kilí'icho'obo' yéetel ma' utia'al u ayik'altalo'obi'.

Letene', ya'akach jxak'al xookil u kuxtal máako'obo' u ya'almajo'ob le máasewal kaajo'obo' (yéetel xan ya'akach u kajnáalilo'ob meyjil k'áaxo'ob ka'ap'éel u miaatsilo'obe')

Le máasewal kaajalo'obo' yaan ka'ach ti'ob jump'éel ayik'alil k'ulintaj, ku ts'áaik u k'a'ana'anil le xuup ku meenta'al ti' le nojoch máank'inalo'ob yéetel ti' le ku ts'áaik le máako'ob utia'al u kuxtal le kaajo', yóok'ol ti' u yantal ba'alo'ob ti' máak ku ye'esik u ayik'alil yéetel u kaxtik u náajaltik taak'in.

yaan ti'ob jump'éel ayik'alil "k'ulintaj", ku ts'áaik maas k'a'ana'anil ti' le ku xu'upul ti' le máank'inalo'ob yéetel ti' le ku ts'áaik le máako'ob utia'al u ma'alobtal le kaajalo', tu yóok'ol le u yantal ya'ab ba'alo'ob ti'ob ku yila'al ti' uláak' u kajnáalilo'ob u noj lu'umil Meejikoo' tu'ux ku ts'a'abal maas k'a'ana'anil u ayik'altal máak yéetel u kaxtik u náajaltik taak'in.

Le ayik'alil k'ulintajo' ts'o'ok u suut jach k'a'ana'anil utia'al u bixil máasewalo'ob ti' le ts'ook 150 ja'abo'obo', tumen ti' le ja'abo'oba' ya'akach u kajnáalilo'ob le kaajo'oba' ts'o'ok u yantal u yokolo'ob ti' le bix u yantal taak'in ti' máak ti' le noj lu'umil meejikoo', je'ex mayjil k'áaxo'ob, jmeen najo'ob yéetel u yáantajo'ob, je'ex meyajil najilo'obe' yéetel uláak' meyajo'ob, utia'al u chúukbesiko'ob u náajalo'ob yéetel le ba'axo'ob jaantbil ku yantal ti'ob ti' le u pak'alo'obo'. Le meyajo'ob je'ela' páajchaj u bisik u p'áatalo'ob yéetel le bix u yantal taak'in ti' le uláak' jmeejikoilo'obo' yéetel u xúump'atiko'ob bix u beetik leti'ob wa ka u kaxt u ayik'altalo'ob. Chéen ba'ale', u p'atiko'ob láayli' u taak'inil utia'al le máank'inalo'ob yéetel le k'ulintajo'obil u kaajalo'obo', ko'ox a'alik utia'al le ayik'altalil k'ulintajo', ts'o'ok u ye'esik yéetel u mu'uk'ankunsik u tí'ilo'ob le kaajo'ob yéetel u bixil leti'obe'. Beya', le ayik'al k'ulintajo' ts'o'ok u meentik u yantal jump'éel k'a'ana'an e'esajil jela'an le ayik'altalil yéetel le u bixil le kajnáalilo'ob ti' le uláak' u kajnáalilo'ob Meejikoo', tu'ux yaan u a'alma'j t'aanilo'ob yéetel u chich óol, u meentmaj u t'íilil le kaajalo'ob je'ex múuch' máako'ob jela'antako'ob kex wa táan u múul meyajo'ob yéetel uláak' u kajnáalilo'ob le noj lu'uma'.³¹

Uláak' k'a'ana'an máank'inal k'ulintajo'obe' yaan ba'ax u yilo'ob yéetel u xookil k'iino'obil máank'inalil kili'icho'ob. Le kili'ich k'iino'ob (*semana santa*), je'ex e'esajile', yaan u k'a'ana'anil ichil ya'akach kaajalo'ob, ichil tarahumarao'ob te' xamano'ob yéetel

³¹ Arturo Warman, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, 2003.

KANTU'UK' 5. MÁASEWAL MEEJIKO. TU'UX KU MEYAJ LE MÁASEWALO'OBO', 2000*

Máasewal kajnáalilo'ob yaan u meyaj	3 298 342
Máasewal kajnáalilo'ob yaan u meyajob ti' yáax jaats	42.5%
Máasewal kajnáalilo'ob yaan u meyajob xma' náajalil	23.4%
Máasewal kajnáalilo'ob yaan u meyajob ma' tu k'amiko'ob mix ka'ap'éeel chan bo'olo'ob	53.5%

*Ma' ojéela'an utia'al 2005.

Ku taal ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena en México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000.

le cotoa'ob te' chik'ino' tak le tzotzilob te' nojolo'. Óoli' tuláakal tu'ux ku meenta'al u ye'esajile' jump'éeel ba'ate'el ichil u muuk'il k'iin yéetel chokoj utia'al Ki'ichkelem yuum, k'ájoola'an yéetel le kaajalo', yéetel le muuk'il lu'um yéetel síis utia'al le kisino', e'esa'an ya'akach u téenel tyo'olal le kajnáalilo'ob ka'ap'éeel u miaatsilob'ob' ku ba'apachtik yéetel ku kaxtik u mina'ankunsik. Beya', le máank'inalo'oba' ku mu'uk'antiko'ob u yéet bixilil le máasewalo'obo'. Bey xane' jach k'a'ana'an u máank'inalo'obil Kili'ich K'atab Che' (Santa Cruz), tu káajbalob'ob' u winalil maayo, ku nu'upul yéetel u k'uchul u k'iinilob'ob' ja'aja'alil yéetel u k'iinil pak'al.



Máasewal purépechao'ob. Michoacán. Jóo'saj oochel: anónimo. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Le u k'ulintajil máasewal kaajo'obo' ku núupul yéetel le kuxtal meyajilo', le méek'tankaajilo' yéetel le u kuxtal le kaajo'... tuláakalo'obe' jach k'a'ana'antak utia'al u ye'esa'al yéetel u kaláanta'al u bixil u miaatsilo'ob.

Tí' le k'ulintajo'oba', yéetel tuláakal le ku láak'intiko'ob u nojochtal yéetel u joochil le ixí'imo', jach ku táakbesa'al úchben yumtsilo'ob je'ex le u yuumilo'ob cháako' yéetel le k'áaxo' yéetel le iik'ilo'ob che'obo'. Ya'akach tí' le máank'inalo'obo' ku beeta'al náach tí' le kaajo', ichil koolo'ob wa ichil áaktuno'ob tu'ux ku tukulta'al ku kuxtal le yumtsilo'obo'. Letene' ichil maayao'obe', ku yila'al u jela'anil le ba'ax ku beeta'al tu najil kí'ichkelem yuumo' yéetel ich kaajo', yéetel le k'ulintajo'ob ku beeta'al ich kool yéetel ich k'áaxo'.

Uláak' k'a'ana'an máank'inalo'obe' leti' le óok'otilo'ob Moros yéetel Cristianos, wa tí' le Pets'kunaj, ku meenta'al tu k'iinilo'ob ooxolo', ichil u k'iinilo'ob Sanjuán yéetel Santiago. Le óok'oto'oba' káaj u meenta'al España yéetel ku k'iimbesiko'ob u lots'ik le jkáastlan máako'ob católico'ob le musulmano'ob kaja'ano'ob ka'ach te' Petenil España tí' le Edad Medio'. Le káastlano'obo' tu taasajo'ob way Meejikoe' tí' le siigloil xvlo' yéetel tu k'abéetkunsajo'ob utia'al u k'iimbesiko'ob u pets'ik le máasewalo'obo', yéetel máaxo'ob tu ketajo'ob le musulmano'obo'. Tak bejla'e' ya'akach máasewal kaajo'ob ku meentiko'ob yéetel ku yu'ubikubao'ob, jach k'a'ana'an k a'alike', yéetel le cristiano'ob tu pets'o'ob le u yéet ba'ate'ilo'obo', ku páajtal u tukulta'ale' leti' le úchben máasewalo'obo', uláak' máasewal kaajo'ob, le morosil Español', wa máaxo'ob ma' tu bisikubao'ob yéetel je'ex le franceso'obo'. Le je'ela' ku ye'esik le máasewalo'obo' ku ts'áaiko'ob tu bixilo'obe' túmben ba'alo'obku ch'a'iko'ob tí' le u bixil le káastlano'obo'.³²

Le máank'inalo'obil u xuul ja'abo' ku nu'upul yéetel le u yaantal kuucho'obo', tumen leti' ken k'e'exek u meyaj máaxo'ob ku táakpajalo'ob tí' le kaaj yéetel tí' le k'ulintajo'. Tí' le k'ulintajo'oba' le u nojochilo'obo' ku k'amiko'ob le xólte'il nojochilo', jump'éeel xólte' je'ex u chíikulil le ba'alo'ob k'ulintajil yéetel méek'tankaajil u kuucho'.

³² Arturo Warman, *La danza de Moros y Cristianos*, 1972.



U kúuchil muknal kiliwa . Ejiado Kiliwas, Ensenada, Baja California. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Tuláakal ja'ab xan ku meenta'al k'ulintajo'ob utia'al le saansamal kuxtalo': utia'al u yúuchul ts'aak, u na'ata'al na'ato'ob, etc. Ti' le je'elo'oba' ku t'a'anal le yumtsilo'obo', ku ts'a'abal siibalo'ob, ku k'abéetkunsal xiiwo'ob ku ts'aako'ob yéetel ba'alo'ob yaan u iik'il muuk'o'ob. Le meyajo'oba' ku múul k'abéetkunsiko'ob úuchben ba'alo'ob yan ma' k'uchuk le kaastlano'obo' yéetel ba'alo'ob u ch'a'amajo'ob ti' le catholicismoo' yéetel xan ti' le tuukulo'obil Europa yéetel africao'.

Le suuka'an k'ulintajo'ob máasewal-ki'ichkelem yuumilo' ku meentiko'ob chúuka'an tuukulo'ob ku nu'upul yéetel le meyaj kuxtalo', le méek'tankaajilo' yéetel le u kuxtal le kaajo' yéetel jach k'a'ana'antak utia'al u ye'esa'al yéetel u kaláanta'al u bixil u miaatsilo'ob. Letene', le máank'inalo'obil k'ulintajo' láayli' xan junxóot' ti' le kaajalo', je'ex tu ya'alaj Díaz Gómeze'.



Tepehuanos. San Antonio de Padua, Mezquital, Durango. Jóo'saj oochel: Lorenzo Armendáriz, 1991. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

LE TÚUMBEN K'ULINTAJO'OBO'

Ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abilo'obo' ya'akach máasewalo'obil u noj lu'umil Meejiko ts'o'ok u k'exkubao'ob ti' túumben k'ulintajo'ob, jela'antak ti' le suukil k'ulintajil u kaajalo'obo'. U maasil le k'ulintajo'oba' "protestantes" u ya'ala'al ti'ob yéetel ya'akach u jela'anilo'ob. Uláak' máasewalo'obe' ts'o'ok u k'amiko'ob túumben jejeláasil *catolicismo* ma' keetel yéetel le suukil u kaajalo'obo'.

Ba'ax o'olaj ku k'exikuba máake' ya'ab u jela'anil. Ichil u k'a'ana'anile' tya'an, u yantal jump'éeel jela'an tuukul yóok'ol bix unaj u meyajta'al méek'tankaajile' yéetel u kaxanil u yúuchul k'expajal ti' le tuukulo'. Je'ex ti' ya'abach kaajalo'ob le "suukilo'" ma' tu páajtal u ja'atsal ti' le kuucho'obo' yéetel bix u meyajta'ale', le máaxo'ob ma' ki'imak u yóolo'ob yéetel le tuukulo'oba' yaan téene' ku ye'esiko'ob u k'uuxilo'ob ikil u k'exikubao'ob ti' jump'éeel k'ulintaj protestante. Le k'expajal ti' k'ulintajo' ku beetik u yantal u jatsikuba

U k'expajal máak ti' k'ulintajo'ob jela'antak ti' le catolicao' yaan téene' ku beetik u jatsikuba máak ti' le méek'tankaajil le kaajo', tumen ku wet'ik u yantal ti' le suukil kuucho'obo' yéetel le meyaj utia'al le kaajalo'.

máak ti' le méek'tankaajil le kaajalo', tumen u ya'abil u téene' le protestanteso' ma' tu yiliko'ob ma'alobil u suukil le kaajalo'; ma' uts u yiliko'ob le kuucho'obo' tumen ma' ma'alob u yiliko'ob u meyaj máak utia'al le kaajalo' tumen ku nupikuba yéetel "le suukilo"; yéetel xan ma' tu táakpajalo'ob ti' le múul k'ulintajil le kili'ichil le kaajalo'.

Le je'ela' ku páajtal u beetik u yantal k'uuxil ichil le kaajalo' yéetel xan ts'ook u yúuchul yaan tu'uxe' ku beeta'al u jóok'ol le túumben protestanteo'ob ti' le kaajalo', tumen ku tukulta'ale' ma' táan u beetiko'ob ba'ax unaj u meentiko'ob je'ex u kajnáalilo'ob le kaajo'. Uláak' kaajalo'obe', je'ex jayp'éel otomio'obil Hidalgoe', ts'ook u yantal ti'ob k'axt'aano'ob ku p'atik u yaantal u kuuch le protestanteo'ob wa mina'an ba'ax u yil yéetel k'ulintaje' yéetel ka táakpajako'ob ti' le kuucho'ob utia'al u meyaj'ob utia'al le kaajalo', wa jela'antak ti' le kuucho'obil k'ulintajo'.

Yaan xane' leti' le ko'olelo'ob ku k'exiko'ob u k'ulintajo'ob utia'al u kaxtiko'ob jump'éel ma'alob kúuchil ti' le máasewal kaajalo'obo'. Je'ex ts'ook k ilike', le kuucho'obo' ku ts'a'abal ti' le xiibo'obo' leten ku meentiko'ob juntséelil, leten túun le túumben k'ulintajo'ob ku yu'ubiko'ob jats'utsil. Bey xane', ti' ya'akach kaajalo'obe', le k'ulintajo'obo' ku tukulta'al ku beetik u yu'uk'ul ba'al ku káalkunsik máak yéetel le je'ela' ku páajtal u meetik u ja'ats'al le ko'olelo'ob tumenle kala'an máako'obo', leten yaan téene' leti'ob ku kaxtiko'ob u láaj k'exikuba u ch'i'ibalilo'ob utia'al u jáawsik u káaltal u yíichamo'ob yéetel u ja'ats'alo'ob.³³

Le k'uuxilo'ob anchaja'an tyo'olal le u k'exikuba máak ti' le protestantismoo' ts'ook u beetik ya'akach jxak'al xooko'obe' u ya'aliko'ob le túumben k'ulintajo'oba' jump'éel yajil yóok'ol u kuxtal le máasewal kaajo'oba' yéetel u miaatsilo'ob. Bey xan ku ya'aliko'ob

³³ Le yajilo'ob yaan yéetel le káaltal ichil le máasewal kaajalo'obo' ts'ook u xak'al xo'okol tyo'ola le Mola'ayil Toj óolalo' yéetel ba'axo'ob jóok'e' ku páajtal u yila'al ti' u kúuchil Internet: *Retos para la atención del alcoholismo en pueblos indígenas* http://www.cdi.gob.mx/participacion/alcoholismo/retos_alcoholismo_pueblos_indigenas.pdf



Triquis. Oaxaca.
 Joo'saj oochel: José Luis Mallard,
 1979. Kúuchil oochelo'ob
 Nacho López, CDI.

k'aasil u yantal táanxel máako'ob ichil le kaajalo'obo', je'ex le meyjil ka'ansaj protestanismoo', ya'ab u téenele' táanxel máako'ob, táan u yoksikubao'ob tu kuxtalo'ob yéetel táan u meentiko'ob u yantal le k'uuxilo'oba'. Chéen ba'ale' yaan k tuklik xan yaan téene' le u k'exikuba máako' ku beeta'al tyo'olal yaan k'uuxilo'ob yéetel ba'ate'ilo'ob ichil le kaajalo'. Bey túuno' ku yantal k'uuxilo'ob mina'an ka'ach ti' le suukil kuxtalo' yéetel ku ye'esik le u bin u ya'abtal le jela'anil ichil le máasewal kaajo'obo'. Ti' uláak' ba'axe', k'abéet ma' k tu'ubsik le k'ulintajo'ob yéetel le miaatsil le máasewal kaajalo'obo' ts'o'ok u bin u k'expajal tu chowakil le k'ajláayo' yéetel ya'akach ti' le ba'alo'ob ku tukulta'al bejla' jach k'a'ana'an ti' u suukile', je'ex u k'ulinta'al kili'icho'obo', láayli' xan oksa'ab ti'ob tumen máako'ob táanxel u taalo'ob chéen ba'ale' tu paachil k'iine' jk'a'am tumen le máasewalo'obo' ka túun jna'ata'ab je'ex le tuukulil yóok'ol kaab yaan ti'obo'. Kex wa yáaxe' le k'ulintaj protestanteo'ob jach bey táan u jatsikubao'ob jumpuli' yéetel le suuka'an miaatsilil yéetel le méek'tankaajil kaajalo', yaan chíikulo'obil ikil u máan le k'iino' le ma' úuch u k'exubao'obo' ku bin u yoksiko'ob jayp'éeel ti' le je'elo'ob ti' u túumben oksaj óolilo' yéetel u jeel tukultiko'ob le je'elo'oba' yéetel u suukil leti'obe'. Beya', je'ex e'esajile', ku bin u yilo'ob le suuka'an jts'aako'ob wa jmeeno'obo' utia'al u ts'a'akalo'ob ti' u k'oja'anil jak' óolil.

Je'ex ts'o'ok k ilike' u k'exikuba máak ti' protestantismoe' jump'éeel ba'al ti' le ya'akach k'expajalo'ob ts'o'ok u yantal ichil le máasewal kaajalo'ob ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abo'oba' yéetel táan u meentiko'ob u yantal túumben bixilo'ob yéetel túumben tuukulil u máasewalil máak.

Bix anik yéetel bix u náajaltik u kuxtal máasewal máako'ob

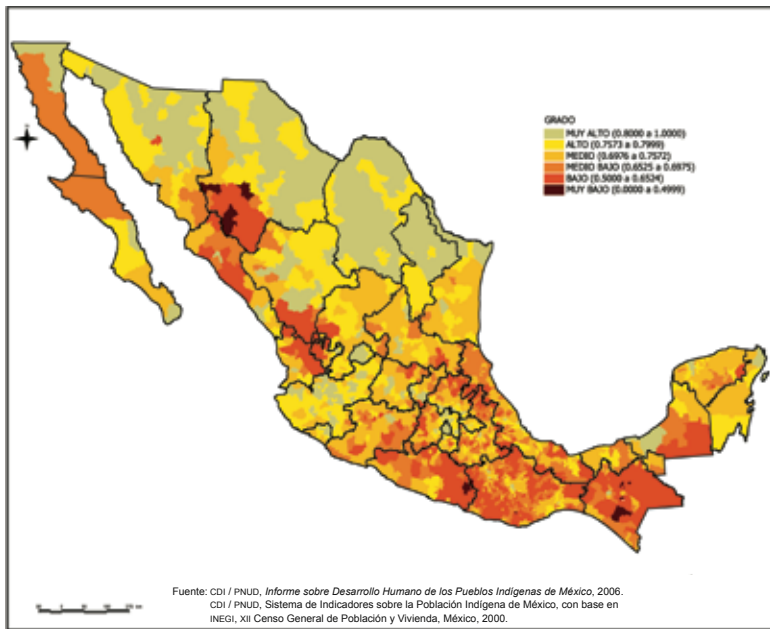


U KÚLPACHKUNTA'AL YÉETEL U YÓOTSIL KUXTAL U MÁASEWAL KAAJILÓ'OB MEEJIKOE', JUMP'ÉEL BA'AL JACH KU TS'ÁAIK YAJ ÓOLAL TUMEN MA' TA'AKBE'ENI'. Ts'o'ok u yila'ale' óoli' tuláakal le máasewal máako'obo' jach táaj óotsilo'ob keetul yi' u yalab le uláak' máako'ob kaja'ano'ob way Meejikoe', tumen le buka'aj taak'in ku náajaltiko'ob wa ku k'uchul u k'iinile' jach mina'an. Uláak' ba'al xane', ma' jach yaan u páajtalil ti'ob utia'al ka xi'iko'ob xook tu paalilo'ob je'el bix u yúuchul ti' yaanal kaajo'ob ma' máasewalo'obi', le beetike' ya'ab máasewal xiibo'ob yéetel máasewal xch'uupo'ob ma' u yojelo'ob xook mix ts'íibi', le o'olale' ma' jach oka'an tu poolo'ob ba'ax utsil ku taasik tuláakal ba'ax ku meyajta'al tumen u jala'achil kaajo'ob utia'al u ts'a'akal k'oja'anilo'ob wa yo'olal ma' u yantal. Bey xan jach táaj ya'ab u yotoch máasewalo'ob mina'an sáasil ti'ob ken áak'abchajak, mix ja' meyajta'an yéetel klooro ka k'uchuk ti'ob, mix xan jump'éel kúuchil yáanal lu'um tu'ux ka xi'ik tuláakal xtu' ja' yo'olal ma' u p'áatal yóo'kabil. Wa ka much'kiinsa'ak tuláakal ba'ax ts'o'ok u tso'olole', óoli' ti' tuláakal ba'ax unaj u yantal ti' je'el máaxak utia'al ka páajchajak u ma'alobkinsik u kuxtale' ³⁴

³⁴ Utia'al u p'i'isil u nojbe'enil le máako'obo' le Meyajil Múuch' Noj Lu'umilo'ob utia'al Nojbe'enilo' (Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo: PNUD), tu meentaj jump'éel tsoolil ba'alo'ob utia'al u p'i'isil bix anik juntúul máak ku yila'al kitak óoxp'éel ba'al: toj óolil, kaambesaj yéetel u náajalo'ob. U

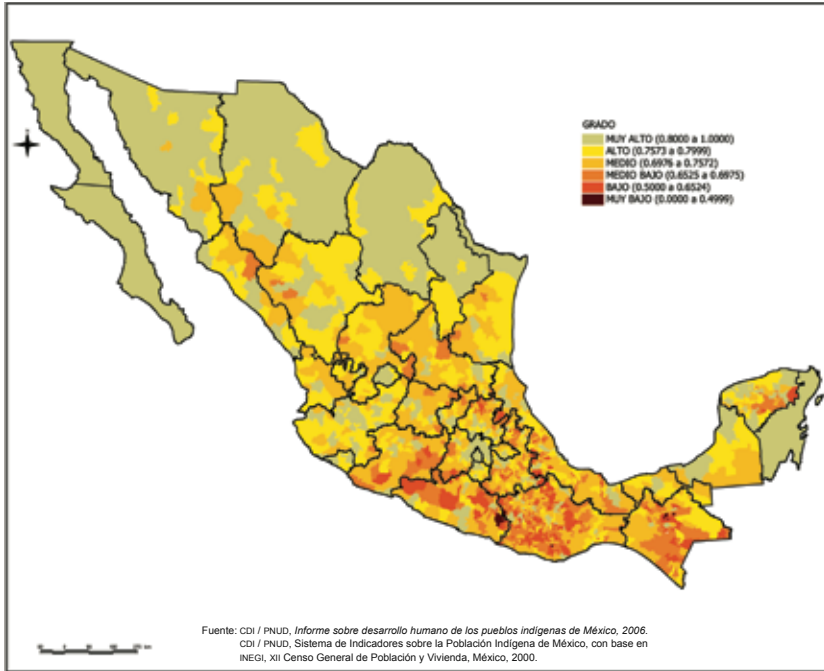
le máasewalo'obo' jach jump'íit wa mixba'al ti' le ba'axo'ob yaan ti'obo' wa ka ke'etek yéetel u yalab le máaxo'ob yano'ob way Meejikoe'. Le kúlpachkuunajil yéetel le óotsilila' yaan ba'axo'ob beetik u yúuchul ma' táan u páajtal u jáan séeb jáawsa'al, tumen yaan k'iine' le ba'aló'obo' ti' u taal ichil u tuukuilil máasewal kaajo'obe' beyxan paachil ti'ob, tu yo'olal u múul kuxtalo'ob yéetel u yalab u kajnálilo'ob Meejiko, ba'ale' jach chíika'an le toop yéetel le máako'ob ma' máasewalo'ob kajakbaló'ob tu'ux suuk u kuxtalo'obo'. Yaan k káajsik k xak'altik ba'ax ku yúuchul kitak paachil tak ichil.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 4. U YE'ESAJIL U NOJOCHTAL MÁAK MÁASEWAL, TYO'OLAL U JEJELÁASIL MÉEK'TANKAAJILÓ'OB, MEEJIKO, 2000



tuukuilil nojbe'enil, okesa'an tumen PNUDE', ku tsolik je'ex u meenta'al u yantal u páajtalil utia'al ka u chuk le máako'obo' bix u k'áato'ob kuxtalo'. Le tuukula' jach ku ts'áaik u k'a'ana'anil u yantal ba'alo'ob ti'ob, u yantal jáalk'abil ti'ob yéetel u bisikubao'ob yéetel uláak' máako'ob je'ex k'a'ana'an ba'alo'ob ku ye'esiko'ob u ma'alob antal jump'éeel kaaj, le túun ku bisik u yantal nojbe'enil. Le tsoolil Nojbe'enil Máako' (Índice de Desarrollo Humano, IDH) ku káajal ti' u tuukuilil yaan jayp'éeel ba'alo'ob ku páajtal u beetik máak yéetel yaan ti' tuláakal máak ti' tuláakal u k'iinilo'ob, jach k'a'ana'antak utia'al u yantal u jáalk'abil u yéeyiko'ob le kuxtal maas ma'alob u yiliko'obo'. Utia'al u yojéeta'al uláak' ba'alo'obe' ku páajtal u yila'al Informe sobre Desarrollo Humano de los Pueblos indígenas de México 2006, tu jóok'esaj CDI yétel PNUD.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 5. U YE'ESAJIL U NOJOCHTAL MÁAK MA' MÁASEWALI', TYO'OLAL U JEJELÁASIL MEEK'TANKAAJILO'OB, MEEJIKO, 2000



Ba'axo'ob jach beetik u kúlpachkunsá'al máasewalo'ob tumen táanxel máako'obe', láayli' leti' u p'ékta'alo'obo', u paalilsilta'alo'ob yéetel u xche' to'okol le jump'íit ba'ax yaan tí'obo'. Le ba'alo'ob je'ela' suukili' u beeta'al ka'ach úuche', tumen ma'ili' k'uchuk le sak wíiniko'obo', le múuch' máasewal kaajo'ob jach yaan u muuk'ó'ob ka'ache', leti'ob ku ts'ó'okol u t'aano'ob yóok'ol le ma' jach yaan u muuk'ó'obo', tumen ku beetiko'ob u meyajo'ob xma' bo'olil yéetel ku xche' tokiko'ob u ma'alobtakil le lu'um yaan ti' le uláak' máako'obo'. Ku ts'ó'okol u máan u ja'abilo'ob 1600e', tuláakal le kaajo'ob sijnáalo'ob way Meejikoe' much'kiinsa'abo'ob ka jpa'at u k'aaba'ob bey wi'it'ó'obe' wa máasewalo'ob, ku ts'ó'okole' ka xche' beeta'ab u meyajo'ob utia'al u ma'alob kuxtal sak wíiniko'ob beyxan ka u bo'oto'ob jump'éel taak'in ti' u Ajawil España. Láayli' ti' le k'iino'obo', ya'ab u ma'alob lu'umo'ob luk'sa'ab tí'ob kex ma' u jach k'áato'obi'. Ka jk'uch u k'iinil u jawsa'al paalilsile'

(Independencia), a'ala'ab aktáan kaaje' le a'almajt'aano'ob jaajkuntik u ch'a'ap'ekta'al máasewalo'obe' mixba'al u biilalo'ob, ba'ale' jach u jaajile' ya'ab ti' le ba'axo'ob a'ala'ab ma' unaj u beeta'al utia'al u beeta'al k'aas ti' le máasewalo'obo' láayli' máak'anta'abe', ku ts'o'okol xane' jach k'aschaj u ba'alij ikil u xche' to'okol tu ka'atéen le lu'um ts'o'ok u su'utul ti' le máasewal kaajo'obo' le ka jp'áat ma' táan u ejéenta'al yéetel u chiimpolta'al le a'almajt'aan jach a'alik ba'axo'ob utia'al le kaajo'obo'. Yéetel le ba'ax úuch beyo', ya'ab kaajo'obe' jp'áat mina'an tu k'abo'ob le lu'um ku meyajtiko'ob ka'ach utia'al u yantal tuláakal ba'ax jaantbil ka páajchajak u kuxtalo'obo', leti' jbeet túune', tuláakal u kajnáalilo'obe' xche' bino'ob meyaj ti' le nukuch kajtalo'ob yaan naats' u kaajalo'obo'. Kex túun wa le ba'ate'il tu k'exaj u ya'almajt'aanil k'áax yéetel kex junjump'íitil ka jo'op' u su'utul ya'abkach máasewal lu'umo'ob ti' jach u yuumilo'obe', óolí' tuláakal le máasewal kaajo'obo' ma' páajchaj u ka'a ch'a'ik u muuk'o'ob utia'al ka u beeto'ob u yantal tuláakal ba'ax k'abéet utia'al u kuxtalo'obi', le beetike' tu yilajo'ob tu ka'atéen k'abéet u suuto'ob meyaj ti' le nukuch kajtalo'ob wa ka xche' jóok'oko'ob tu mejen kaajalo'ob utia'al ka xi'iko'ob meyaj te' noj kaajo'obo', kex wa ma' jach ya'ab u náajalili'. Uláak' ba'al xane', le jala'ach'o'ob meyajnajo'ob tu ja'abilo'ob 1900 tak 2000e', ma' tu jach áantajo'ob u suukil u meyajtiko'ob kool le máasewal kaajo'ob utia'al ka anak kex chéen le ixí'im k'abéet tí'obo', tumen ku tukultiko'obe' ts'o'ok u máan u k'iinil le meyaj beyo' yéetel ma' jach ma'alo'obi'. Tu ts'ooke', le túumben tuukulo'ob yo'olal u ma'alobkinta'al u náajal máak way Meejikoe' káaj u meyajta'al walkil 20 ja'abob kex ma' jach uts ila'abik tumen tuláakal máake', ts'o'ok u jach loobiltik máasewalo'ob keet u yalab le máaxo'ob kuxa'an waye', tumen táan u jump'íitkunsik u náajalo'ob yéetel táan u jelbesik u kuxtalo'ob, tumen leti'obili' kun mak'ikili'ob le toopa'.

Le ya'abkach ja'abo'ob ts'o'ok u máano'ob tu'ux ch'a'ap'ekta'ab yéetel paaliltsilta'ab máasewalo'obe', ya'ab ba'ax yaan u yilo'ob yo'olal u jaajil ti' buka'aj ku náajal máak, bix u yila'al máak tu kaajal yéetel bix t'i'itpaja'anil le máasewal kaajo'ob way Meejiko bejla' k'iine'. Tu yo'olal tuláakal le ba'ax luk'sa'ab ti'ob yéetel ikil u yiliko'ob u púuts'ulo'ob ti' le ba'alo'ob beetik k'aas tí'obo', ya'ab máasewal kaajo'ob anchaj u bino'ob ti' uláak' kúuchilo'ob ma' jach ma'alobtak u lu'umili' yéetel jach náachtako'ob ti' le noj kaajo'obo', je'el bix: tu p'iich le nukuch wii'tso'obo', tu ts'u' le noj k'áaxo'obo' yéetel tu'ux ma' jach yaan ja'í'. Tí' ya'ab le jejeláas kúuchilo'oba', le máasewalo'obo' tu chan kaxantajo'ob u ch'a'ak'abil wa u beetiko'ob ba'alo'ob je'el bix suuk u tuukulo'obe', ba'ale' ma' páajchaj u kaxantiko'ob chéen tu juunalo'ob tuláakal ba'ax k'abéet tí'ob utia'al u kuxtalo'obi',



Kajtalil tojolabal. Bajuco, Las Margaritas, Chiapas, Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

tumen le lu'um tu'ux kajlajo'ob yéetel bix u máan le k'iino'obo' ma' jach ma'alobtak utia'al u yantal tuláakal ba'ax ku pa'ak'ali', mix jach yaan k'áaxil ba'alche'ob wa u jejeláasil u yich che'ob utia'al jaantbili'. Kex túun ma' u k'áat máake', le óotsil lu'umo'oba' jach máan u k'abil u meyajta'alo'ob, le beetike' u xu'upul le lu'um yéetel u p'áatal mina'an u ch'íijil ya'ab k'áaxo'ob ti'obo', ts'o'ok u sutik jach mixba'al u biilalo'ob utia'al u kaxantik u kuxtal máak.

Le ba'ax túun tu p'ataj le je'elo, óoli' tuláakal le máasewal máako'obo' kaja'ano'ob ti' mejen kajtalo'ob mina'an mix 100 u túulul u kajnáalilo'ob, ku ts'o'okol xane' jach u náachkunmajubao'ob ti' le nukuch kaajo'ob tu'ux ku táakpajal le mejentako'obo'. Tu táan u yich u noj jala'achilo'ob Meejikoe' bejla'e' jach ko'oj u k'ujsa'al tuláakal le ba'alo'ob ojéela'an unaj u yantal ti' le kaajo'ob kex jach mejentako'obo'. Le o'olale', le máasewal kaajo'obo' mantats' mina'an ti'ob le ba'alo'ob k tukultik k'abéet u yantal ti'obo', je'el bix: sáasil utia'al u kuxtal máak ich éek'joch'e'enil, u k'uchul ma'alob ja' tu yotoch máak yéetel u kúuchilil tu'ux u pu'ulul xtu' ja'. Le ba'ala' jach jaaj bey u yila'al tu'ux kajakbal le huicholo'ob tu noj lu'umil Nayarit yéetel Jaliscoo', beyxan tu'ux yaan le tarahumara'o'ob tu

**Kex túun wa le Ba'ate'ilo' tu k'exaj u a'almajt'aanil k'áax yéetel
kex junjump'iitil ka jo'op' u su'utul ya'abkach máasewal lu'umo'ob
ti' jach u yuumilo'obe', óoli' tuláakal le máasewal kaajo'obo' ma'
páajchaj u ka'a ch'a'ik u muuk'o'ob utia'al ka u beeto'ob u yantal
tuláakal ba'ax k'abéet utia'al u kuxtalo'obi', le beetike' tu yilajo'ob tu
ka'atéen k'abéet u suuto'ob meyaj ti' le nukuch kajtalo'ob wa ka xche'
jóok'oko'ob tu mejen kaajalo'ob utia'al ka xi'iko'ob meyaj te' noj
kaajo'obo', kex wa ma' jach ya'ab u náajalili'.**

noj lu'umil Chihuahua', tumen leti'obe' te' yaan u kaajalo'ob yóok'ol le nukuch wii'tso'ob tu'ux jach istikyaj u na'akal máak utia'al ka k'uchuki'.

U kúulpachil le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'alo', táan u yúuchul ti' máasewal kaajo'ob je'el bix San Mateo del Mar wa San Juan Chamula tu'ux jach máanja'an ya'ab máak kajakbali', le o'olale' ku jach talantal bix u kuxtal u kajnáalilo'ob, le beetike' kex ma' jach u k'áato'obe' yaan u máan u k'abo'ob ikil u meyajtiko'ob le lu'um yaan te'elo' yéetel u bin u jach k'askúuntiko'ob tuláakal ba'ax ts'áaik kuxtal yóok'ol kaab.

KANTU'UK'6. OTOCHO'OB KAJKUNA'AN YÉETEL BA'AX NU'UKULILO'OB YAAN TI'. MEEJIKO, 2005

Ba'axo'ob unaj u yantal ti' tuláakal o'toch	Ti'tuláakal México	%	Chéen máasewal	%
Otocho'ob tu'ux kaja'an máak juntúulili' u yuumil	24 006 357		2 035 913	
Yéetel ja' ku yáalkabensa'al ti' u chowak nu'ukulilo'ob	21 086 978	87.8	1 416 527	70.5
Yéetel kúuchilo'ob tu'ux unaj u bin xtu' ja'	20 825 049	86.3	1 088 855	55.6
Yéetel sáasil utia'al u kuxtal máak ich áak'ab	23 194 511	96.6	1 813 302	90.1

Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, II Censo Nacional de Población, México, 2005.

Gonzalo Aguirre Beltrán u k'aaba' juntúul jxak'al xookil u kuxtal máak jpat u k'aaba' le máasewal méek'tan kaajo'oba' bey "regiones de refugioe'", tumen je'el bix k ojéeltmajile' ka'ach úuch tu k'iinil ka jk'uch le sak wíiniko'obo', máasewalo'obe' xche' beeta'ab u bin u ta'akubao'ob te' kúuchilo'obo'. Le máak je'elo' tu jach a'alaje', le kúuchilo'ob tu'ux líik'esa'ab túmben máasewal kaajo'obe' ma' chéen jach tu p'iich juuno'ob yaniko'ob te'elo', tumen kex túun wa bixe' yanchaj u kaxantiko'ob u yáanta'alo'ob yéetel u k'as paaliltsilta'alo'ob tu ka'atéen tumen le noj kaajo'ob xa'ak'a'an miatsil u kajnáalilo'ob yaan naats' ti'obo'. Le "ciudades primadas" je'el bix u ya'alik u t'aanil Aguirre Beltráne', tu sutajubao'ob u nukuch kaajilo'ob tu'ux ku ko'onol wa ku ma'anal je'el ba'axake', tu'ux ku ts'a'abal u muuk' taak'in yéetel tu'ux yaan u jala'achilo'ob le máasewal kaajo'ob yaan tu báak'pacho'obo'; bey túuno' u ayik'alilo'ob le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo' ku beetiko'ob je'el ba'ax u k'áato'ob yéetel u yalab u kajnáalilo'ob le kúuchilo'obo'. Jump'éeel ba'al jach ku yila'al ku yúuchule', le jkoonolo'obo' ma' jach ko'oj u maniko'ob le ba'alo'ob ku bisa'al ti'ob tumen le máasewalo'obo', chéen ba'ale' ti' máasewalo'obe' jach ko'oj u ko'onol ba'alo'ob k'abéet ti'ob utia'al jaantbil wa beeta'an tumen yaanal máako'ob; bey xan u beetik u yuumilo'ob le nukuch kajtalo'ob yéetel le máaxo'ob ts'áaik meyaj te' noj kaajo'ob, tumen ku ch'a'iko'ob u t'aanil yo'olal ma' u na'aksiko'ob u tojol u meyaj le máasewal máako'obo'; ku ts'o'okole' le ayik'al xa'ak'a'an miaatsil máako'ob kajakbalob'ob te' noj kaajo'obo', chéen ichil u baatsilubao'ob ku jo'olpóoptiko'ob le méek'tankaajo'ob yéetel le peten lu'umilo'obo', tumen beyo' ma' táan u cha'iko'ob u yantal u jo'olpóopil le máasewalo'ob aktáan kaajo', le beetike' ya'ab u téenele' ku túuxta'al loobiltbilo'ob wa taak u ya'aliko'ob ba'ax ma' uts tu xikin ts'uulo'obi'.³⁵

Yéetel wa ba'ax chan jelbesiko'obe', le bix u múuch' kuxtal máasewalo'ob yéetel ma' máasewa'alo'obe' ku páajtal u yila'al tu lu'umil tarahumara yaan tu noj lu'umil Chihuahua tak tu Ka'anal Lu'umil Chiapas, tumen le je'elo' jump'éeel ti' le ya'abkach ba'alo'ob beetik u jach yantal u muuk' yéetel mix bik'in u jáawsa'al u kúulpachkunta'al máasewalo'ob.

U yantal le kúulpachkunajila' ma' chéen ku taal ti' ba'axo'ob ma' máasewalo'obi', tumen yaan uláak' ba'alo'ob ku yúuchul ichil le máasewal kaajo'ob ku jach mú'uk'ankunsik le óotsilil yaan ichil u kajnáalilo'obo'. Jump'éeel ti' le ba'axo'obo', leti' u

³⁵ Gonzalo Aguirre Beltrán, *Regiones de refugio: el desarrollo de la comunidad y el proceso dominical en Mesoamérica*, 1991.

yantal láayli' kiinsaj ba'ate'elil ichil le máasewal kaajo'obo' wa ichil u kajnáalilo'ob yo'olal u tia'alintiko'ob le lu'umo', le ka'anal k'áaxo'obo' yéetel le kúuchilo'ob tu'ux yaan ja'o'. Le máasewal kaajo'obo', tumen kex ma' u jach k'áato'obe' yanchaj u bino'ob kajtal te' lu'umo'ob tu'ux jach istikyaj u k'uchul je'el máaxake', mantats' ku wek'lantáambalo'ob ichil u baatsilubao'ob yo'olal u páajtal u ch'a'iko'ob wa u meyajtiko'ob le ma' ya'ab ba'alo'ob yaan te'elo' utia'al u kaxantik u kuxtalo'ob. Tu chúumukil Meejiko tu'ux yaan u kaajilo'ob mixteco wa mixee', le ba'ate'el ichil le máasewalo'obo' ts'o'ok u jach t'iilil, tumen yaan tu'uxe' ts'o'ok u jach xáantal ya'abkach ja'abo'ob, leti' túun le ba'ax beetik u yóotsilta'al le kaajo'ob ku táakpajalo'obo', tumen ma' táan u cha'ik u much'talo'ob ka u ch'a'achi'ito'ob jump'éelili' tuukul utia'al u aktáantik'ob le jejeláas máako'ob ma' máasewalo'ob p'atiko'ob paachilo' wa beetiko'ob je'el ba'axak ti'obe'. Ts'o'ok xan u beetiko'ob u loobilta'al yéetel u kíinsa'al máak, beyxan mix bik'in u xu'ulul jump'éel ba'ate'el, tumen tuláakal le ba'alo'ob beyo' chéen ku jach óotsilkuntik yéetel ku lúubsik u muuk' u tuukul máasewal kaajo'ob.

Yaan uláak' jxak'al xookil ukuxtal máako'ob je'el bix Arturo Warmane', ku ya'aliko'obe' ichil le máasewal kaajo'obo' yaan uláak' ba'ax beetik u yóotsiltalo'ob, le je'elo' leti' le buka'aj ku tojoltik u beeta'al le jejeláas jo'olche'ilo'ob suuk ti'obo', tumen ku beetik u xupik u taak'in máasewalo'ob utia'al u bo'otiko'ob máank'iinalo'ob yéetel jo'olche'ob, ku ts'o'okole' mina'an ku p'áatal ti'ob utia'al u meyajto'ob ti' yaanal ba'alo'ob ka u ya'abkuuns u taak'ino'ob yo'olal u ma'alobkiinsik u kuxtalo'ob. Le jxoknáalo'oba' ku ya'aliko'ob xane' ya'ab u téenele' máaxo'ob ku beetikubao'ob yéetel u taak'in máasewalo'obe' leti' le xa'ak'a'an miaatsil wíiniko'obo', tumen leti'ob konik ba'ax káalkuntik máak, le ba'alo'ob ku wáak'al ka'analó' yéetel uláak' jejeláas ba'alo'ob ku k'abéetchajal utia'al u beeta'al le máank'inalo'obo'.³⁶

Ts'o'ok k ilike' ma' chéen ch'a'abil u jump'éelili'kunsal u tuukulil yo'olal bix u meyaj le nukuch kuucho'ob ku ts'a'abal ichil le jejeláas máasewal kaajo'obo', le beetike' ma' k'abéet u jach ejéenta'al le ba'axo'ob ku ya'ala'ala' tumen ku tukulta'ale' ma' jach jaaj wa bey u yúuchul ti' tuláakal máasewalo'obo'. Kex túun wa bixe', je'el u páajtal u ya'ala'ale' le máasewal kaajo'obo' ts'o'ok u ch'a'achi'itiko'ob u jets'ik u tuukulo'ob utia'al u múuch' áantikubao'ob yo'olal ma' u k'e'exel bix u suukil u kuxtalo'ob tu kaajalo'ob yéetel xan

³⁶ Arturo Warman, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, 2003.

Tí' le totonaca máasewal kaajo'ob yaan tu lu'umil Papantla wa le zapoteca'ob yaan Juchitáno', k ilike' u yu'ubikuba máak máasewalile' ma' táan u jelbesik u tuukul yo'olal u yantal ya'ab taak'in tí'ob ikil u maniko'ob yéetel u ka'a koniko'ob tuláakal ba'al ku k'uchul tu k'abo'ob wa ku beetiko'ob.

yo'olal ma' u xa'ak'pajalo'ob ichil uláak' junjaats ya'ab máako'ob jela'antak tí' leti'ob, kex tumen láayli' ku xupikubao'ob utia'al u beetiko'ob k'ulintajo'ob suuka'an tí'ob, kex tumen xan u yojelo'ob ma' táan u páajtal u ya'abkuntik u taak'ino'ob wa u yantal tí'ob uláak' ba'alo'ob jach k'abéet utia'al u ma'alob kuxtalo'ob. Yo'olal le ba'ax beya', ma' k'aas ka máanak t tuukule' ba'axten le jejeláas jaats máako'ob ma' máasewalo'obo' ma' tu cha'ajo'ob u p'áatal yéetel u tuukulo'ob ikil u bin u jóok'olo'ob táanil le máasewalo'obo', wa u k'áat u ya'al xane', ba'axten u tuukulil u xa'ak'besa'al u miaatsil máak, u yokol tu pool máak le máasewalilo' yéetel bix u meyaj u noj jala'achilo'ob le peten lu'umilo'obo', ts'óok u beetiko'ob u yila'al bey mix bik'in bíin jóok'ok táanil yo'olal u náajalil yéetel bix u yila'al máasewal tumen uláak' máako'ob, wa ma' táan u p'atik u yu'ubikuba máasewalil. Tí' le totonaca máasewal kaajo'ob yaan tu lu'umil Papantla wa le zapoteca'ob yaan Juchitáno', k ilike' u yu'ubikuba máak máasewalile' ma' táan u jelbesik u tuukul yo'olal u yantal ya'ab taak'in tí'ob ikil u maniko'ob yéetel u ka'a koniko'ob tuláakal ba'al ku k'uchul tu k'abo'ob wa ku beetiko'ob; u k'áatchi'ile' leti' túun lela', ba'axten le kuxtal beya' ma' páajchajak u yúuchul tí' tuláakal máasewal lu'umo'ob yaan way Meejikoe'.

Uláak' ba'al xane', ma' k'abéet k tu'ubsik u xupikuba máasewalo'ob yo'olal jo'olche'ob suuka'an tí'ob, utia'al u p'a'astiko'ob le ma'alob tuukul ku ya'alik sak wíiniko'ob yo'olal u meyaj máak chéen tu juunalo' yéetel ka u much'kiins tuláakal ba'ax ku páajtal tak mina'an u xuul, tumen le tuukulo' láayli' yaan ichil le ma' máasewalo'obo', ba'ale' míin k'abéet u ka'a ch'a'atukulta'al le máasewal tuukulo' tumen je'el u meyaj bey u bajpéekil jump'éel jela'an jóok'ol táanile', tumen le múuch' yéetel paaklan meyajo' ku yáantik tuláakal máak, je'el bix ts'óok u tso'olol tumen jejeláas máasewal mola'ayo'obe'. Wa ka k'uchuk úuchule', le talamila' ku ye'esike' le jejeláas ba'alo'ob k'abéet u beeta'al utia'al u jóok'ol táanil máasewalo'obe' unaj u ch'a'at'anta'al tumen máasewal kaajo'ob, je'el bix u tukultiko'ob u múuch' kuxtal máak way yóok'ol kaabe'.

U MEYAJTA'AL LU'UM UTIA'AL U KUXTAL MÁAK YÉETEL BA'ALO'OB MA' UTS KU TAASIKI'

Le u ts'ook ja'abo'oba' ts'o'ok u yiliko'ob jump'éeel seenkech k'expajal ti' u kuxtalil máasewalo'ob, yo'olal bix u kaxantik u kuxtal ya'abkach máasewal kaajo'ob yéetel jump'éeel ba'al jach suuka'an u beetiko'ob ka'ach kex ts'o'ok sen máan ya'ab ja'abo'ob: u meyajta'al lu'um utia'al u pa'ak'al ix'iim chéen utia'al u kuxtal máak.

Le ba'ax ma' jach ma'aloba' jach chíikpaj tu ja'abilo'ob 1960 le ka ila'abe', u meyajta'al u lu'umil máasewal kaajo'ob yaan way tuláakal Meejikoe' jk'uch jach tu xuul u páajtalil u yantal tuláakal ba'ax ku pa'ak'al mix bik'in bíin ka ke'etek wale', tumen ti' le je'elo' ka jo'op' u bin u yéemel buka'aj ba'al ku yantal ikil u meyajta'al lu'um. Ti' le k'iino'obo' u suukil u meyajta'al lu'um je'el bix ka'ach úuche' tu ch'a'aj u muuk' chéen tu yo'olal le nojoch meyaj tu beetaj le jkolnáalo'ob tu k'iinil ja'aja'alilo', ba'ale' ya'ab ti' leti'obe' máasewalo'ob, ku ts'o'okole' te' súutukil jnáak u xuulil u yantal je'el ba'ax ka pa'ak'ak te' lu'umo'ob yéetel le túmben nú'ukulo'ob yéetel le suuk u meyaj ti' le jkolnáalo'obo'. Jmáan ya'abkach ja'abo'obe' u noj jala'achil kaajo'obe' jach tu chinajuba u yáant le máaxo'ob meyajtik le



Nalo'ob jejeláas u boonilil. Jóo'saj oochel: Josué Anaya Cruz, 2006. Utia'al.

lu'um ma' je'el bix suukile', tumen leti'obe' ku pak'iko'ob uláak' ba'alo'ob utia'al kombil táanxel noj lu'umilo'ob wa utia'al kombil tu k'íiwikil noj kaajo'ob, le o'olal tu p'ataj xma' áantajil u jkolnáalilo'ob mejen máasewal kaajo'ob, bey túuno' ma' paajchaj u k'uchul ti'ob mix jump'éeel áantaj utia'al u k'ujisiko'ob ja' tu k'áaxo'obi' mix xan utia'al u ma'alobkinsiko'ob le lu'um ku meyajtiko'obo'. Uláak' ba'ax úuch xane', le noj jala'acho'obo' tu yoksajo'ob tu tuukulo'ob u yeénsiko'ob u tojol u yich le ba'axo'ob ku pa'ak'alo' yo'olal ma' u seen ko'ojtal le janalbe'en ba'alo'ob te' noj kaajo'obo'. Bey túun káajik u tuukulil u luk'ul máak tu chan kaajal utia'al u bin meyaj te' noj kaajo'obo', tumen jala'acho'ob ku tukultiko'ob leti' le ba'ax jach unaj u yúuchul yo'olal u páajtal u jóok'ol táanil México, chéen ba'ale' tu jach talankuunsaj u kuxtal le jkolnáalo'obo'.

Láayli' tu ja'abilo'ob 1960e' ti' jach chíikpaj u xmáan ya'abtal u kajnáalil u noj kaajilo'ob Méxicoi', kex ts'o'okili' u káajal u yila'al jayp'éeel ja'abo'ob paachile', tumen máasewalo'ob yéetel jkolnáalo'obe' jach táaj séeb jo'op'ik u ya'abtalob tu k'iinilo'ob táan u p'áatal ma' ya'ab ba'ax ku ts'áaik le lu'um ku meyajtiko'obo'.

Le ba'ax úucho' tu p'ataj ba'alo'ob ma' jach uts ts'o'ok u seen máanchi'ita'al ya'ab u téenel: máasewal jkolnáalo'obe' tu p'isajubao'ob u ya'abkunto'ob ba'ax ku pak'iko'ob ba'ale' yanchaj u k'askúantik le lu'um tu'ux ku meyajto'obo', ku ts'o'okole' yanchaj u koliko'ob u noj k'áaxo'ob ma' jach ma'alobtak utia'al u yantal ba'ax ku pa'ak'ali' u ba'alile' ka yanak túumben koolo'ob, ba'ale' bey túun úuchik u beetiko'ob u xu'upul le lu'umo' yéetel u k'as jáawal u k'áaxal ja'i', tu ts'ooke' tu t'oxajo'ob u k'áaxo'ob ichil u paalalo'ob, le beetike' jo'op' u chichantal le lu'umo'ob suuk u meyajta'alo'obo' ka jp'áat ma' jach ya'ab u biilalo'obi'. Uláak' ba'ax úuch xane', jo'op' u bin u ya'abtal u jóok'ol máasewalo'ob tu mejen kaajalo'ob utia'al u kaxantiko'ob meyaj, kex tumen le je'elo' ts'o'okili' u káajal u yúuchul maanal 100 ja'abo'ob paachile', ba'ale' jach suutnaj bey jump'éeel ba'al unaj u yúuchul ti' le u ts'ook ja'abo'oba'.

Yo'olal le ba'axo'ob ku yúuchul bey ma' jach ma'alobo', u noj jala'achil kaajo'obe' jkáaj u yoksik tu pool le máasewal jkolnáalo'obo' ka u xúump'ajto'ob u pak'iko'ob chéen ixí'im utia'al u kaxantik u kuxtalo'ob yéetel ka u káajesob u meyajtiko'ob káape, p'aa'k yéetel uláak' janalbe'enil pak'alo'ob je'el u páajtal u ko'onol táanxel kaajilo'obe'. Chéen ba'ale', le túumben tuukula' ya'ab ba'alo'ob ma' jach uts tu taasaj xani', tumen tu beetaj u ch'uytal u láak'tsil máasewalo'ob ti' le kúuchilo'ob tu'ux ku túuxta'al le ba'axo'ob ku pak'iko'obo', ba'ale' u tojol ba'ax ku koniko'obe' mantats' ku k'e'ek'exa'al ti'ob ikil mix ba'al je'el u páajtal u beetiko'ob yo'olale'. U k'a'ajesa'al jump'éeel ba'al ucha'an beyo', tu káajbal u ja'abil

Tu ja'abilo'ob 1960e' ti' jach chíikpaj u xmáan ya'abtal u kajnáalilo'ob Méxicoí', tumen máasewalo'ob yéetel jkolnáalo'obe' jach táaj séeb jo'op'ik u ya'abtalob tu k'iinilo'ob táan u p'áatal ma' ya'ab ba'ax ku ts'áaik le lu'um ku meyajtiko'obo'.

1990e', u jach téek p'áatal ma' ko'oj u ma'anal caféé', tu p'ataj jach táaj óotsilil yéetel mix jump'íit taak'in tuláakal u kajnáalilo'ob máasewal kaajo'ob ku meyajtiko'ob le ba'alo' (beyxan le xa'ak'a'an miatsil máako'obo').

Tu ja'abilo'ob 1990e', u noj jala'achil Méxicoe' tu beetaj u jelbesa'al ka'ap'éeel noj a'almajt'aan tu jach loobiltaj bix suuka'anil u pa'ak'al ixí'im. U yáaxile', tu ja'abil 1992 ka xu'ulsa'ab u meyaj u Mola'yil reforma agraria yéetel ka jelbesa'ab u ya'almajt'aanilo'ob a'alik u páajtalil utia'alinta'al k'áaxo'ob. Le jelbesaj úucho', tu xot'aj u tuukulil máasewal kaajo'ob utia'al u yantal ti'ob uláak' ma'alob lu'umo'ob, ku ts'óokole' kex túun wa tu ya'alaj ma' u yoksikuba yéetel u k'áaxil mejen kaajo'obe', tu sajbesaj le máaxo'ob yaan k'áaxo'ob tu k'aaba'ob ts'óokili' u máan k'iino'. U k'uuxinil yo'olal le ba'axo'ob ts'óok u k'é'exel beyo' yéetel u káajal u tukulta'al bey táan u tu'ubsa'al le moka'an beeta'ab yéetel jkolnáalo'ob tu k'iinil le Revolución way Méxicoa', ts'óok u yila'ale' leti' jach beetik u xka'anal t'aan máasewalo'ob tu táan noj jala'acho'ob ti' le ja'abo'ob ma' seen úuch máanaka', je'el bix úuchik yéetel EZLN ka jkáj u xwo'okin ba'ate'elo'ob tu ja'abil 1994e'.

Uláak' ba'ax tu beetaj u noj jala'achil Méxicoe', tu jáawsaj u tuukulil ikil u kanáanta'al ma' u k'é'ek'expajal u tojol ba'ax ku yantal ken meyajta'ak u lu'umil le kaajo'obo', ka tu cha'aj u ch'a'achi'ita'al tumen máaxo'ob manik tuláakal ba'ax ku pa'ak'al waye' yo'olal bajux ken u bo'otilo'ob, yéetel u cha'ik xan u ma'anal ixí'im ma' ko'oj ku taalsa'al ti' táanxel noj kaajilo'ob. Le túumben tuukulo'oba' jach tu beetaj k'aas ti' u suuka'anil bix u meyajta'al lu'um chéen utia'al u kaxantik u kuxtal máak, tumen suutnaj chéen ch'a'abil u ma'anal ixí'im ma' jach ko'oj u tojol te' kúuchilo'ob tu'ux suuk u ko'onolo', keet ka meyajta'ak waye', le beetike' ba'axo'ob ku yantal tu k'áax jkolnáalo'obe' ma' tu kaxantaj máax manik way Meejikoe'.

Tuláakal le ba'axo'ob jelbesa'ab tu ja'abilo'ob 1990e', tu jach lep' óoltaj u bin máasewalo'ob yéetel meeyjil k'áaxo'ob te' noj kaajo'ob, te' nukuch kajtalo'ob tu'ux ku jejeláas meyajta'al le lu'umo' beyxan tu noj lu'umil Estados Unidos. Ku ts'óokole', kex túun

KANTU'UK' 7. MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB KU MEYAJO'OB TI' JEJELÁAS KÚUCHIL YÉETEL U TÁASIL
BAJUX KU NÁAJALTKO'OB, MEEJIKO, 2000*

	Tu'úx ku meyaj				
	Yaan u yuumil	U yáaxil	U ka'ap'éelil	U yóoxp'éelil	Ma' jach ojéela'ani'
Xma' náajalil	771 512	634 124	53 951	75 653	7 784
Ma' tu chukik mix jump'éeel SM	869 715	473 111	146 349	246 729	3 526
Jump'éeel tak ka'ap'éel SM	893 451	222 553	294 556	367 330	9 012
Maanal ti' ka'ap'éel SM	609 021	33 833	181 004	382 469	11 715
Ma' jach ojéela'ani'	154 643	38 831	28 516	55 143	32 153
TULÁAKAL	3 298 342	1 402 452	704 376	1 127 324	64 190

*Le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'alo' ma' tu chíkpajal ti' le meyaj beeta'ab tu ja'abil 2005o'.
Ch'a'ab ti': CDI / PNUD. Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000.

wa jach a'ala'ab séeba'an u k'uchul u k'iinil u xu'ulul u meyajta'al lu'um utia'al u pa'ak'al
ixi'im chéen utia'al u kaxantik u kuxtal máake', tak bejla'e' ma' ch'éejek te' máasewal
kaajo'obo'.

Le ba'ax ts'o'ok u ye'esalo' yaan ba'ax o'olal ku yúuchul. U yáaxile' kex tumen wa le
jejeláas kuxtal ma' jach ma'alob wa ku ts'aik u páajtalil u yantal tuláakal ba'ax k'a'abéet ti'
máake', ku chan jets'ik u tuukulil jkolnáalo'ob tumen yaan yantal ba'al u jaanto'ob kex chéen
jump'íit. Ba'ale' ma' bey u yúuchul wa ka p'áatak ma' u yantal p'aak wa ka jach

**Utia'al le 2000 u ja'abila', 45 u túulul ti' 100 u túulul máasewalo'ob
yaan meyaj ti'ob te' yáaxjaatso' mix ba'al ku náajaltiko'ob, ba'ale'
ku kaxantik u kuxtalo'ob chéen ikil u jaantiko'ob wa u k'exiko'ob
ba'axo'ob ku yantal ti'ob. 34 u túulul ti' 100 u túulul máasewalo'ob
ku meyajto'ob láayli' te'elo' ma' u k'uchul mix jump'éeel chan náajal le
buka'aj ku náajaltiko'obo'.**

éemek u tojol u ma'anál caféi', wa xan ka p'áatak mina'an meyaj te' nukuch kajtal wa te' noj kaajo'obo', tumen leti'obe' ku p'áatal mina'an mix ba'al u jaanto'ob mix taak'in utia'al u maniko'ob ba'alo'ob janalbe'entak. Yo'olal le ba'al beyo', ya'abkach éet láak'tsilo'ob ts'o'ok u ka'a chá'achi'itiko'ob u pak'iko'ob ixí'im, kex ka u xupubao'ob. Láayli' ku beetiko'ob le ba'ax beyo' tumen ku tukultiko'obe' le ixí'im ku páajtal u maniko'obo' ma' jach ma'alob je'el bix le ku pak'iko'obo'.

Uláak' ba'ax xan ku yúuchule', le u meyajta'al k'áax chéen utia'al u pa'ak'al ba'alo'ob k'a'abéet utia'al u kuxtal máake' u chuun che'il tuláakal u jejeláasil u meyajta'al lu'um, tumen ti' tuláakal ba'axo'ob ku taasik nale' wa ma' u jaanta'al tumen wíinike' ku ts'a'abal ti' ba'alche'ob, ku meyajta'al beycombustiblee' wa utia'al u beeta'al uláak' ba'alo'ob. Je'el bix ts'o'ok k ilik xane', le jejeláas bix u meyajta'al lu'uma' yaan ba'ax u yil yéetel u máasewalil, bix u yilik tuláakal ba'ax yaan yóok'ol kaab yéetel bix u yoksaj óoltik yuum k'ujo'ob tu tuukul máasewalo'ob. Le beetike' ya'abkach jkolnáalo'obe' ma' u tu'ubso'obi' tumen ku tukultiko'ob jump'éel ba'al jach táaj k'a'abéet utia'al u kuxtal'ob.

Lelo' jach táan u ye'esike' ti' u meyajta'al lu'um yéetel bey xan ti' uláak' u jejeláasil bix u meyaj máake', ma' chéen táan u yila'al u p'atik taak'in utia'al u ma'alobkiinsa'al kuxtali', tumen ya'ab ba'ax yaan u yil xan u yutsil wa u k'aasil u miatsil máak yéetel bix u yila'al tu kaajal tumen uláak' máako'ob wa ichil u baatsilubao'ob. Je'el bix biin ilil ti' uláak' jaats xooko', u suukil bix u meyajta'al lu'um tumen máasewalo'obe', jump'éel ba'al jach táaj chíikbesik u jejeláas miatsil yéetel ba'alo'ob yaan way Méxicoe', le o'olale' jach unaj u kanáanta'al bey jump'éel ba'al utia'al tuláakal u kajnáalilo'ob le k noj lu'umila'.

U JEJELÁASIL BIX U KÚULPACHKUNSA'AL MÁAK

Uláak' bix u ye'espajal u kúulpachkunsa'al máasewalo'obe', leti' u jump'íit páajtalil yaan ti' xiibo'ob, xch'uupo'ob, mejen paalalo'ob yéetel nukuch máako'ob utia'al u k'amiko'ob u yutsil le ba'axo'ob jach unaj u ts'áaik u noj jala'achil Meejiko', je'el bix u kaansa'al xook yéetel ts'íib tuláakal máake' yéetel xan u kanáanta'al u toj óolal. U yantal jump'íit kaambal yéetel k'aak'as toj óolale', jach ku loobiltik uláak' ba'alo'ob k'a'ana'an utia'al u kaxantik u ma'alob kuxtal máasewalo'ob: tumen wa' ma' u yojelo'ob xook mix ts'íibe' leti' beetik ma' u jach ts'a'abal ti'ob meyaj ma'alob u bo'olil, ku ts'o'okole' le k'oja'anilo'ob suuk u yantal ti'obo' ku luk'sik u muuk'o'ob utia'al u páajtal umeyajo'ob ma'alob, leti' túun beetik kex wa ma' jach u k'áato'obe' yaan u xupikubao'ob ikil u bo'otiko'ob jts'akyajo'ob, ts'aako'ob wa uláak' ba'alo'ob. Bey túuna', u kúulpachkunsa'al máasewal ti' le ba'alo'oba', ku jach beetik

Máasewal paalalo'ob tak nukuch máako'obe' ma' jach yaan u páajtalil ti'ob, je'el bix u yúuchul yéetel le ma' máasewalo'obo', utia'al u k'amiko'ob le uts ku p'atik u ka'ansa'al máak xook yéetel u kanáanta'al u toj óolalo'.

u yantal óotsilil yéetel u p'áatalo'ob paachil ti' tuláakal uláak' ba'alo'ob ma' unaj u yúuchul te' k'iino'oba'.

U buka'ajil tuláakal le ba'ax ku yúuchulo' ku ja'asik u yóol máak. Yo'olal u xoknáalil máake', ku ya'ala'ale' way Meejikoe' 9.4% ti' tuláakal u kajnáalilo'ob maanal 15 u ja'abilo'obe' ma' u yojelo'ob xooki', ba'ale' yo'olal ti' tuláakal máasewalo'obe' 27.26% ma' u yojelo'ob xook mix ts'íib xani'. Ichil le je'elo'obo' ti' u jaytúulil máak ma' u yojelo'ob xooke', ku bin u jach ya'abtal u jaytúulil ichil le xch'uupo'obo' tak u k'uchul 34.44% ti' tuláakal le máasewalo'obo'. Yo'olal le ba'ala' jach jejeláas bix u yúuchul wa ka ke'etek le peten lu'umilo'obo'. Ku ya'ala'ale' tu noj lu'umil Guerrero' ku k'uchul tak 51.1% le máasewalo'ob ma' u yojelo'ob xook mix ts'íibo', Chihuahuae' tak 47.9%, ba'ale' ma' xan bey u yúuchul Quintana Rooe' tumen te'elo' chéen ku k'uchul tak 16.8%.

KANTU'UK' 8. MÁASEWALO'OB KAJNÁALILO'OB 15 TAK 64 U JA'ABILO'OB MA' U YOJELO'OB XOOK MIX TS'ÍIBI' 2000-2005, MEEJIKO

	Máaxo'ob Ma' U Yojelo'ob Xook Mix Ts'íibi' 15 Tak 64 U Ja'abilo'ob			
	2000	%	2005	%
Ti' tuláakal Meejiko	4 392 339	7.6	3 968 172	6.3
Máasewalo'ob	1 351 897	23.9	1 220 511	21.6
Xiibo'ob	458 726	16.8	426 307	15.7
Xch'uupo'ob	893 171	30.6	794 204	27.1

Ch'a'ab ti': CDI / PNUD. Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000, y II Censo Nacional de Población, México, 2005.

KANTU'UK'9. U JAATSIL MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB 6 TAK 14 U JA'ABILO'OB KU BINO'OB CH'A' XOOK, MEJIKO, 2005

	Jaytúul Paalal Ku Bino'ob Ch'a' Xook Yaan 6 Tak 14 U Ja'abilo'ob	
	Tuláakal	%
Ti' Tuláakal México	18 201 308	94.7
Máasewalo'ob	2 049 611	91.5

Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, II Censo Nacional de Población, México, 2005.

Yo'olal buka'aj máak ku bin ch'a' xooke', ba'axo'ob k'aas ku yúuchul ti' máasewalo'obe' jach táaj chika'an xan: tumen ti' tuláakal mejen máasewal paalo'ob yaan 6 tak 14 u ja'abilo'obe', 12.8% ma' u bino'ob ch'a' xook. Tu noj lu'umil Chihuahuae' ku náakal tak 30.9% le mejen máasewal paalo'ob ma' u bino'ob ch'a' xooko', Chiapasé' 19.9%, ba'ale' tu noj lu'umil Quintana Rooe' chéen chan 6.9%. Ichil le nukuch máasewal máako'obo', maas jach ya'ab máaxo'ob ma' j'binob ch'a' xooki': 25.8% ti' tuláakal u kajnáalilo'ob México, 45.4% ti' tuláakal u kajnáalilo'ob Guerreroe', 40.8% tu noj lu'umil Chihuahua, yéetel chéen 13.7% tu noj lu'umil Quintana Roo.

Uláak' ba'ax jach e'esik le kúulpachkunajil ku beeta'al ti' máasewalo'obo', leti' le u p'áatalo'ob paachil tu xooko'obo', u k'áat u ya'ale', jaytúul le xoknáal paalo'ob ma' táan u máansiko'ob ba'ax unaj u kaniko'ob je'el bix buka'aj ja'ab yaan ti'obo' wa ma' táan u k'uchul u ts'o'okso'ob u yáax xookil.

K'a'abéet xan u máanchi'ita'al kex túun wa bixe', u zapotecail méek'tan kaajil Guelatao de Juárez yaan tu noj lu'umil Oaxacae' te' yaan ichil le jo'op'éel méek'tan kaajo'ob yaan ti'ob u ka'analil ka'ansaj xook ti' tuláakal u lu'umil México, le ba'al túuno' u k'áat u ya'ale' u kaabalil xooke' ma' láayli' bey ti' tuláakal máasewal kaajo'obo'.

U ma' u ka'analtal u xook máake' jump'éel ba'al jach suuk u yila'al ichil másewalo'ob, tumen le xoknáal paalo'obo' ma' táan u bin u xokiko'ob ba'ax unaj u kaniko'ob te' tu ja'abilo'ob tukulta'an k'a'abéet u kaambalo'obo' wa ma' táan u páajtal u ts'o'oksiko'ob u yáax xooko'ob (primaria).



U kúuchil xookil Tepehuano tu kaajil Santa María Ocotán. Mezquital, Durango.
 Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Le buka'aj ba'alo'ob ts'o'ok u ya'ala'alo' tán u ye'esik jump'éeel ba'al jach ojéela'an ku yúuchul, chéen ba'ale' k'a'abéet u tso'olol. Ba'axo'ob jach p'atik pachil máasewalo'ob yo'olal le kaambal k'a'abéet u k'uchul ti'obo', yáaxe' ti' u taal ti' u noj jala'achil k lu'umila' tumen suuk u xma' ejéetiko'ob tuláakal ba'ax ku k'áata'al ti'ob tumen k éet bixilo'ob, tumen chéen yo'olal u t'aniko'ob yaanal t'aan yéetel tumen te' kajakballo'ob tu'ux jach istikyaj u k'uchul je'el máaxake', le másasewal kaajo'obo' ma' u k'amo'ob tuláakal ba'ax k'a'abéet utia'al u kaambalo'ob je'el bix u yúuchul ti' uláak' jaats máako'ob wa kaajo'ob yaan way Méxicoe'. U chichanil óoli' tuláakal le mejen máasewal kaajo'obo' ku beetik xan u jach ko'ojtal yéetel ma' jach ma'alob u biilal tuláakal le ba'axo'ob k'a'abéet utia'al u xook u kajnáalilo'ob wa ka k'uchuk k'ujsbil ti'obo'; le beetike' óoli' ti' tuláakal le mejen kaajo'obo' u najil xooke' jach táaj chichantako'ob, le o'olale' yaan k'iine' ma' chuka'an tuláakal u jaatsil xookwa ugradoili'.

KANTU'UK' 10. U KA'ANA'ANIL U XOOK MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB IHIL 15 TAK 64 U JA'ABILO'OB, MEEJIKO, 2005

	Tak Tu'ux Náaka'an U Kaambal Máak				
	Ma' xooknajo'ob jumpuli'i'	Tu ts'o'oksajo'ob u primaria	Tu ts'o'oksajo'ob u secundaria	Tu ts'o'oksajo'ob u preparatoria	Tu ts'o'oksajo'ob u licenciatura
Tak tu'ux náaka'an u kaambal máak	3 859 126	11 171 236	14 299 439	12 517 010	9 091 209
Máasewalo'ob	1 079 863	1 126 099	960 986	607 783	275 268

Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, II Censo Nacional de Población, México, 2005.

Ti' le ba'axo'ob yaan u yil yo'olal u náajalta'al taak'ine' ku nupikuba uláak' ba'alo'ob yo'olal miatsil. Le xooko' ts'o'ok u suuktal u ts'a'abal chéen ich kastelan t'aan, leti' beetik ma' jach chéen ch'a'abil u ma'alob kaambal le mejen máasewal paalo'obo', tumen ti' leti'obe' le je'elo' u ka'apéelil t'aan. Kex túun wa ts'o'ok u bin u ya'abtal ba'ax táan u beetik u mola'ayil ts'áaik xook ich máasewal t'aan yéetel kastelan t'aan ti' le u ts'ook ja'abo'oba', u ts'o'oksa'al u xo'okol yáax jaats wa primaria yéetel óoli' tuláakal u ka'ajaats (secundariae') láayli' u ts'a'abal chéen ich kastelan t'aane', ba'ale' le je'elo' ku p'atik paachil le máasewalo'obo'.

U p'ekta'al máasewale' ya'ab u téenele' ma' táan u cha'ik u k'aj óolta'al le ba'ax jach jaaj ku yúuchula', tumen u p'áatal ya'ab máasewal ma' táan u ts'o'oksik u xooko'obe' ku ya'ala'ale' tumen jach ma' ma'alob u poolo'ob le mejen paalo'ob utia'al kaambalo', ba'ale' ma' yo'olal u tamil u na'ata'al yéetel u t'a'anal uláak' t'aan ma' u yojelo'obi'.

Uláak' ba'al xane', tuláakal ba'ax ku ka'ansale' chéen ku ts'aiko'ob ojéeltbil ba'alo'ob yo'olal u miatsil noj kaajo'ob, tumen ya'ab u téenele' mix ba'al yaan u yilo'ob yéetel u miatsil jkolnáalo'ob yéetel máasewalo'ob, le beetike' ma' jach jats'uts u yila'al tumen u xoknáalil le máasewal kaajo'obo' tumen ma' táan u jach na'atiko'ob. Ko'ox a'alike' yéetel Ciencias Naturales' ku ye'esa'al u tuukulil máaxo'ob ma' way lu'umilo'obe' bey chéen leti' u jach táaj ma'alobil aktáan tuláakal máake' yo'olal ma' u k'aj óolta'al ba'axo'ob u yojel máasewalo'ob yo'olal tuláakal ba'ax yaan yóok'ol kaab. Ba'ax xan ku ye'esik u ka'ansajil k'ajláaye' chéen ku tili'iskuntik máasewal kaaj kuxa'ano'ob way México ma'ili' k'uchuk sak

Le xookil *técnica* wa comercialo' jach ku yéeya'al utia'al xokbil tumen u xiibilo'ob máasewal kaajo'obe', yáax kúuchile' te' yaan le *contable* yéetel le *financiarao'obo'*, tu ka'ap'éel kúuchile' *computación* yéetel *informática*, ku ts'o'okole' tu yóoxp'éel kúuchile' *mecánica*, *reparación* yéetel *mantenimiento*.

KANTU'UK' 11. MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB ICHIL 15 TAK 59 U JA'ABILO'OB U XOKMAJO'OB U TÉCNICA YÉETEL COMERCIAL, JE'EL BIX LE JACH XOKA'ANO'OBO', MEEJIKO, 2000*

U k'aaba' le xooko' (nivel medio superior)	Xiibo'ob	Xch'uupo'ob	Tuláakal
<i>Producción industrial</i>	1 383	690	2 073
<i>Mecánica, reparación y mantenimiento</i>	1 760	44	1 804
<i>Electricidad y electrónica</i>	1 518	59	1 577
<i>Computación e informática</i>	2 957	3 368	6 325
<i>Educativas</i>	240	1 360	1 600
<i>Secretariales</i>	381	22 614	22 995
<i>Contables y financieras</i>	7 117	6 617	13 734
<i>Económico-administrativas</i>	734	1 458	2 192
<i>Enfermería</i>	377	5 191	5 568
<i>Atención social</i>	251	1 266	1 517

* Le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'alo' chéen ku chiikpajal ti' ba'ax beeta'ab tu ja'abil 2000, tumen le xook beeta'ab tu ja'abil 2005o' ma' tu ka'a meyajti'.

Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000.

wiiniko'obe', ba'ale' chéen manak' u xmáanchi'itik le máasewal kuxa'ano'ob bejla'e' yéetel bix u jaajil u kuxtaló'ob.³⁷

³⁷ Elisa Ramírez Castañeda, *La educación indígena en México*, 2006.

Le xookilo'ob ti' jach u ka'analil u xook máak jach yéeya'an utia'al xokbil tumen u xch'uupilo'ob máasewal kaajo'obe', leti' le je'elo'oba': u xka'ansajil utia'al *primaria, contaduría* yéetel u xka'ansajil utia'al *preescolar*.

Kantu'uk' 12. Máasewal kajnáalilo'ob ichil 15 tak 59 u ja'abilo'ob yaan u ka'anal xooko'ob, je'ex le jach xoka'ano'obo', Meejiko, 2000*

U k'aaba' le xooko'	Xiibo'ob	Xch'uupo'ob	Jach tuláakal
<i>Ingeniería en computación e informática</i>	4 440	2 760	7 200
<i>Ingeniería civil y de la construcción</i>	4 453	378	4 831
<i>Educación secundaria y normal</i>	5 967	4 701	10 668
<i>Educación primaria, educación básica</i>	14 403	11 696	26 099
<i>Educación preescolar</i>	616	7 350	7 966
<i>Contaduría</i>	9 577	8 288	17 865
<i>Administración</i>	5 823	5 318	11 141
<i>Derecho</i>	9 625	5 718	15 343
<i>Medicina</i>	4 265	2 894	7 159
<i>Agronomía</i>	5 341	751	6 092

*Le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'alo' chéen ku chíikpajal ti' ba'ax beeta'ab tu ja'abil 2000, tumen le xook beeta'ab tu ja'abil 2005o' ma' tu ka'a meyajti'.
Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, con base en INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, México, 2000.

Tuláakal le je'ela' ku tsolik ba'axten le u kanik xook máako' láayli' leti' jump'éeel ti' tuláakal ba'ax jach beetik u bin u suuktal máak ti' yaanal miatsil wa u tselik tu tuukul u xma' máasewalil máak. Le mejen paalo'ob yéetel le táankelem máasewalo'ob ku bin ma'alob ti'ob ikil u ch'a'iko'ob xooko', tumen bey u máan k'iine' bey u bin u ya'abtalo'ob xan, ya'ab u téenele' kex ma' jach u k'áato'ob lo'obale' yaan u xúump'attiko'ob u máasewal miatsil yéetel ka u xmajan ch'a'ob u xa'ak'a'an miatsil tuláakal México. Ya'ab xan u téenele', ikil u bin u ka'analtal u xooko'obe' ku bin u náachkunsikubao'ob ti' u mejen kaajalo'ob, tumen le uláak' nukuch najil xooko'obo' (*preparatoria wa universidad*)

KANTU'UK' 13. MEJEN PAALALO'OB KU KÍMILO'OB TI' TULÁAKAL KAJNÁALILO'OB YÉETEL ICHIL
MÁASEWALO'OB; U KEETIL 2000-2005, MEEJIKO

	2000		2005	
	Ti' tuláakal Meejiko	Chéen máasewalo'ob	Ti' tuláakal Meejiko	Chéen máasewalo'ob
U kiimil mejen paalal*	23.3	34.4	18.8	27.9

*Jaytúul mejen paalal ku kiimil mina'an mix jump'éel ja'ab ti'ob yo'olal ti' 1000 u túlul ku sijilo'ob. Ch'a'ab ti': *para población indígena estimaciones de CONAPO*. En <http://www.conapo.gob.mx/00cifras/proy/RM.xls>, <http://www.conapo.gob.mx/00cifras/indigenas/repMexicana.xls>

nách yanik ti' leti'ob. Yano'obe' ku suuto'ob utia'al u kaxantiko'ob bix je'el u páajtal u meyajtiko'ob tuláakal ba'ax tu kano'ob ikil u xooko'obe' yo'olal u yántiko'ob ka jóok'ok táanil bix u kuxtal u mejen kaajalo'ob; ba'ale' uláak' jaats xane', ku jach p'áatalo'ob náachil yéetel ku tu'ubul u suuto'ob tu ka'atéen tu kaajalo'ob.

Tak ti' xook, je'el bix u yúuchul ti' uláak' ba'alo'obe', máasewalo'obe' ku k'as pa'ik u poolo'ob ikil u tukultik u chinikuba u yéeyo'ob u ma'alobkiinsik u kuxtalo'ob aktáan kaaj wa ma' u k'exiko'ob bix u suukil u tuukulo'ob. Ya'ab u téenele', u ma'alobkintik u kuxtal máasewal yéetel ba'ax ts'o'ok u kanik wa yéetel buka'aj ku náajaltike', yaan k'iine' ku beetik u tu'ubsik u suukil u yu'ubikuba yéetel uláak' ba'alo'ob jach k'aj óola'an ti' u miatsil, tumen u kajnáalilo'ob Meejikoe' ma' páajchajak u kaxantiko'ob bix je'el u páajtal u k'amiko'ob u yutsil tuláakal ba'ax k'a'abéet ti' máasewal je'el bix unaje'.

Ti' le u ts'ook ja'abo'oba', kex túun wa bixe', u Noj Mola'ayil Ka'ambesaje' ts'o'ok u ts'áaikuba u jets' jump'éel túumben xook utia'al máasewalo'ob, tu'ux ka meyajta'ak láayli' le ka'ap'éel t'aano'obo' yéetel xan le ka'ap'éel miatsilo', u k'áat u ya'ale', ka kaansa'ak u miatsil yéetel ba'axo'ob suuk ti'ob ikil u múuch' kuxtalo'ob ichil u baatsilubao'ob. Yaan xan ts'é'ets'ek méek'tan kaajo'ob chéen tu juunal ku tojtántik u kuxtalo'ob tu noj lu'umil Chiapas, tu'ux ts'o'ok u beeta'al u najil xooko'ob jo'olpóopta'an tumen láayli' máasewalo'obe', tumen ba'ax ku ka'ansa'ale' jach ku ye'esik u péeksaj óolil yéetel ba'ax suuk u beetik u máasewal kaajo'ob. Ba'ale', jump'éel ba'al ku binetik u beeta'ale' leti' u yoksa'al u jejeláasil miatsil ti' le xook ku ts'a'abal ti' u yaalab u kajnáalilo'ob Méxicoo', yo'olal beyo' u káajal u jáawsa'al le ch'a' p'EEK ku beeta'al ti' máasewalo'obo' yéetel u xma' ojelil ya'ab ba'al máaki', tumen leti' beetik u ch'a'ik u muuk'. Kex túun yéetel le ba'alo'ob ma' táan u jach áantik máasewala', láayli' u bin u ya'abtal le máaxo'ob ts'o'ok u páajtal u xokiko'ob u ka'analil xooke' wa educación superioro', je'el bix u ye'esik le kanti'its 8 yéetel 9.



Mujer mazahua. México, D.F.
Fotógrafo: Josué Anaya Cruz, 2007.
Fototeca Nacho López, CDI.

Yo'olal toj óolale', le máasewal kaajo'obo' láayli' xan p'aatalo'ob paachil ti' le u yaalab u kajnáalilo'ob Meejikoo'. Ti' yáax kúuchile', jach táaj ya'ab mejen máasewal paalo'ob ku kiimilo'ob ma'ili' k'uchuko'ob tu yáax ja'abil u kuxtalo'obe', je'el bix u ye'esa'al ti' le óoxlajump'éeel kanti'its wa kan tu'uk'o'.³⁸ Tak 80% ti' le mejen máasewal paalo'ob ma' u chuk mix 5 u ja'abilo'obo' ma' chuka'an u yo'ochobi', tumen leti' beetik u jach k'oja'antalo'ob xan yéetel u p'áatal mina'an u yóolo'ob utia'al xook. Ba'ax túun ku p'atik u ma' chúukpajal u yo'och máake', 44% ti' le mejen máasewal paalo'ob kéen p'i'isiko'obe' ma' táan u chukiko'ob buka'aj unaje', ba'ale' le je'elo' chéen 17% ti' u yaalab k'éet kajnáalilo'ob ku yúuchul xan, yéetel 58% ma' u chukiko'ob u aalil je'el bix u pa'atale'.

³⁸ U kiimil ya'akach mejen paalalo'ob ma' u chuk jump'éeel u ja'abilo'obe' jump'éeel ti' le ba'alo'ob unaj k'ilik utia'al k'ojéeltik bix anik u kuxtal máake'. Jump'éeel ba'al ku yéensik u xookil jaytúul ku kiimile' leti' u yantal xook ti' le na'atsilo', tumen leti' ku yáantaj utia'al u kaláanta'al le paalalo'obo'. Uláak' ba'alo'obe' leti' u yantal jump'éeel kúuchil xma' sojolo'. Uláak' ba'alo'obe' leti' le u kaláanta'al ka anak ma'alob le najo' yéetel u yantal ja' ku bisa'ale' yéetel tu'ux u bisa'al le tu' ja'o', ichil uláak'o'ob. Le k'oja'anilo'ob tsayuntsayo' láayli' jump'éeel ba'al ku beetik u kiimil ya'akach paalal te' Meejikoo', tumen óoxp'éeel ti' le jo'op'éeel k'oja'anilo'ob ku meentik u kiimilo'obo' ku tsa'ayal. Utia'al u yojéeta'al uláak' ba'alo'obe' ku páajtal u yila'al "Situación demográfica", en *Las mujeres indígenas de México: su contexto socioeconómico, demográfico y de salud*, 2006. Le kan tu'uk'o'ob.

KANTU'UK' 14. U YAANTAL MÁAKO'OB MA' TU CHUKIK U P'IIISIL TI' JEJELÁAS MEEK'TANKAAJILÓ,
MEEJIKO, 2004

U ja'abil	U jejeláasil méek'tankaaj*				Tí' tuláakal México
	Chéen máasewal	Yaan ts'e'ets'ek u máasewalil	T'í'it'paja'an u máasewal kajnáaliló'ob	Mina'an u máasewal kajnáaliló'ob t'í'it'paja'an	
2004	31.2	5.8	7.1	5.9	8.9

*Máasewal méek'tan kaajo'ob: maanal tí' 40% u kajnáaliló'obe' máasewaló'ob (PI). Méek'tan kaajo'ob yaan ts'e'ets'ek u máasewalil: ma' k'ucha'an mix 40% tí' u kajnáaliló'obe' máasewaló'ob ba'ale' maanal tí' 5 000 u túululo'ob xan. Méek'tan kaaj t'í'it'paja'an u máasewal kajnáaliló'ob: ma' k'ucha'an mix 40% tí' u kajnáaliló'obe' máasewaló'ob ba'ale' ma' k'ucha'an xan tí' 5 000 u túululo'obi'.
Ch'a'ab tí': CDI / PNUD, Sistema de Indicadores sobre la Población Indígena de México, a partir de SSA, Censo Nacional de Talla, e INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda, 2000.

Yo'olal le ba'ax beyo', le máasewaló'obo' ku jump'íittal u páajtalil utia'al u tí'ilil u kuxtalo'ob, tumen le je'elo' ma' xan bey u yúuchul yéetel le uláak' máako'obo', leti' túun e'esik ma' jach ma'alob bix u toj óolalo'obi'. Je'el bix u táakal u ya'al CONAPOe', utia'al u ja'abil 2000e' u xuul u kuxtal máasewal xch'uupo'obe' jnáak tak 74.8 ja'abo'ob, ba'ale' u xuul u kuxtal u xiibilo'obe' chéen jnáak tí' 69.5 ja'abo'ob. Wa ku ch'a'abal tu ka'atéen le ba'ax ts'o'ok u ya'ala'al utia'al tuláakal u kajnáaliló'ob Meejikoé', 1.7 ja'ab jna'ak utia'al xch'uupo'ob yéetel 2.1 ja'ab tí' xiibo'ob.³⁹ Láayli' xan beyo', suuk u seen kíimiló'ob xan yo'olal pak'be'en k'oja'aniló'ob je'el u páajtal u ts'a'akalo'obe', je'el bix k'oja'anil ku yantal tu nak' máak wa tu soorot'e', lelo' leti' túun e'esik ma' jach yaan u páajtalil utia'al ka ila'ako'ob tumen juntúul ma'alob jts'akyaji', ku ts'o'okol xane' ku chíikbesik jach ya'ab u yotocho'obe' ma' u k'uchul tí'ob ma'alob ja'í' yéetel uláak' ba'alo'ob utia'al u kanáantiko'ob u toj óolalo'ob.

Uláak' ba'al jach ku beetik loob tí' ya'abkach máasewal kaajo'obe' leti' le seen káaltaliló', je'el bix t' ilajij tí' le u jaats meyaj ts'o'ok u máano'. U jach máan u k'abil u yu'uk'ul anise' tí' u taal tí' le oksaj óol suuk tí' ya'ab máasewal kaajo'obo'. Ts'o'ok xan u ts'a'abal u muuk' tumen le jkoonolo'ob ku k'a'aytiko'ob jejeláas uk'ulo'ob utia'al u beeta'al máank'inaló'ob yéetel uláak' cha'aniló'ob tu táan kaaj. Ku ts'o'okol xane' le seen káaltaliló'

³⁹ I a wil: "Situación demográfica", en *Las mujeres indígenas de México: su contexto socioeconómico, demográfico y de salud*, 2006, pp. 62.

ma' chéen ku seen loobiltik u toj óolal máaki', tumen ku beetik xan u yantal ba'ate'elil ich láak'tsiló'ob, ba'ale' xch'uupo'ob yéetel mejen paalalo'ob u'uyik u toopil. Le beetike' u bin u jump'íitkuunsa'al le k'oja'anila', jump'éeel ti' le ba'axo'ob jach suuk u k'áalta'al yo'olal toj óolal ti' ya'abkach mejen kaajo'ob.⁴⁰

Le ba'alo'ob k'aastak utia'al toj óolala' tu'ux u taalbale' jach chika'an ti' bix u yúuchul yo'olal u ts'a'abal xook: u binetik u cho'ok'ol u taak'in kaaj utia'al u beeta'al u najil u ts'a'akal máak te' máasewal kaajo'obo', ma' ya'ab jts'akyajo'ob yano'ob te'elo', ma' u jach yantal ti' máasewalo'ob u páajtalil utia'al u maniko'ob ts'aak wa utia'al u bo'otiko'ob u ts'a'akalo'ob yaanal tu'ux jach ko'oj.

Je'el bix xan u yúuchul yéetel u ts'a'abal xooke', láayli' yaan jump'éeel ba'al suuka'an ichilo'obe' tumen yaan ba'ax u yil yéetel u jela'anil u tuukul máasewalo'ob yo'olal toj óolal yéetel k'oja'anil, kéen ke'etek yéetel u túumben tuukulil le ts'aakankil ku beeta'al bejla' k'iine', tumen leti' beetik yaan k'iine' le máasewalo'obo' ma' u ts'a'akalo'ob je'el unaje', bey xan tumen ma' u jach yojel u t'ano'ob kastelan le máasewal k'oja'ano'obo', yéetel xan ku pa'atechajaj tumen óoli' tuláakal le jts'akyajo'ob jach mix ba'al u k'aj óolo'ob yo'olal máasewal t'aano'ob, tumen leti' jach talankúunsik u na'ata'al ba'ax ku tsikbaltiko'ob yéetel ku beetik k'aas ti' bix unaj u ts'a'akal máasewalo'ob.

BIX U YILA'AL XCH'UUP TUMEN XIIBO'OB YÉETEL U KÚULPACHKUNAJIL

Ba'alo'ob ma' uts u yúuchul ikil u ts'a'abal xook yéetel u kanáanta'al toj óolale', kex tumen wa ku beetiko'ob u yantal kúulpachkunajil ichil le máasewal máako'obo', yaan uláak' ba'al jach unaj u máanchi'ita'al tumen ku taal u jach k'askúunt le kuxtala': le je'elo' u jejeláasil bix u yila'al xch'uup tumen xiib. Je'el u jach páajtal u ya'ala'ale', u ya'abil le máasewal xch'uupo'obo' jach óotsilo'ob, ma' jach u yojelo'ob xook mix ts'iibi' tumen ma' seen xáanchaj u ch'a'iko'ob xooki' yéetel jach neetso'ob ti' k'oja'anilo'ob wa ka ke'etek yéetel le xiibo'obo'. Uláak' ba'al xane', leti'obe' jach suuka'an u yu'ubiko'ob le toop ku ba'ajal tumen le xiibo'ob yaan tu yotocho'obo'. Le je'elo' ku yúuchul tumen jela'an u yila'al xch'uup tumen xiib ichil le máasewal kaajo'obo' beyxan ti' tuláakal u lu'umil Meejiko, le o'olale' xch'uupo'obe' yaan u ejéentiko'ob tuláakal ba'ax ku ya'alik xiib, ma' u ch'a'atukulta'al u meyajo'ob yéetel ba'ax ku beetiko'ob utia'al u yáantik u kuxtal u yéet k'i'ik'ilo'ob.

⁴⁰ Yóok'ol le je'ela' ku páajtal a wilik jump'éeel meyajil CDI ti' Internet: http://www.cdi.gob.mx/participacion/alcoholismo/alcoholismo_indigenas_final.pdf



Ko'olel mazahua. México, D.F. Jóo'saj oochel: Josué Anaya Cruz, 2007.
Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

Wa tumen je'el bix suukil u tuukul máasewalo'obe', ku yoksaj óoltiko'ob u jach k'abéetil yéetel ba'ax u biilal xch'uup utia'al u páajtal u yantal kuxtale', u jejeláasil bix u meyaj jala'acho'ob yéetel máaxo'ob sa'atesik si'ipil te' mejen kaajo'obo' mantats' ma' táan u ts'áaiko'ob jejeláas páajtalil ti' xch'uupobo'ob tumen ku ya'aliko'ob chéen utia'al xiibo'ob. Jump'éel ba'al e'esik jach bix u kuxtal máasewal xch'uupo'obe' leti' le u páajtalil u yantal paal ti'obo': u k'áat u ya'ale', jaytúul paalal suuka'an u yantal ti'ob. Ti' tuláakal Meejikoe' 2.5 u túulul paal suuk u yantal ti' juntúul xch'uup, ba'ale' ichil máasewal xch'uupo'obe' ku náakal tak óoxtúul paal. U suukil tu noj lu'umil Chiapas yéetel Guerrero' ku k'uchul tak 4.4 yéetel 4.5%. Le je'elo' u k'áat u ya'ale', jach xlóok'bayen (chéen p'el u yantal ti'ob tak 18 u ja'abilo'ob) kéen káajak u yantal u mejen paalal máasewal xch'uupo'ob, le beetike' ya'ab u máan k'iine' leti'obe' k'oja'ano'ob ti' chaampal yéetel ikil u tséentiko'ob u mejen paalalo'ob, le o'olale' ma' táan u jach páajtal u xooko'ob wa u meyaj'ob ti' uláak' kúuchil bey ma' u yotocho'obe' utia'al ka u náajalt u taak'ino'ob.

Le máasewal xch'uupo'ob yaniko'ob tu ja'abil u yantal paal ti'obo', je'el xan u p'áatal ma' u tséentikubao'ob ma'alobe', tumen le je'elo' ku loobiltik u toj óolal u wíinkilil yéetel xan ti' u paalal. Tu peten lu'umil Chiapase', u ka'analil u baakel xch'uupo'ob yaan ti'ob le ja'abo'obo' suuka'ane' 146 cm., ba'ale' le je'elo' táan u ya'alike' 14 cm. u kaabalil ti' tuláakal xch'uupo'ob yaan way Méxicoe'.

**Le máasewal xch'uupo'ob yaniko'ob tu ja'abil u yantal paal tí'obo',
je'el u p'áatal ma' u tséentikubao'ob ma'alobe', tumen le je'elo' ku
loobiltik u toj óolal u wiinkilil yéetel xan tí' u paalal.**

Kex túun wa bixe' k'abéet xan k a'alike', u yantal ya'abkach paalal tí' máak te' mejen kaajo'obo' ma' láayli' bey u yúuchul te' noj kaajo'obo'. Te' mejen kaajo'obo' le paalo'obo' je'el u páajtal u yáantiko'ob u yuumo'ob te' meyaj ku beetiko'obo' chéen p'el u líik'il u xíimbaló'obe', le beetike' ku yila'al bey jump'éel ba'al jach k'abéet utia'al jóok'ol taanil u yéet láak'tsilo'ob. Le je'ela' jump'éel tí' le jejeláas ba'alo'ob beetik u xúump'atta'al xook ichil le mejen máasewal paalalo'obo'. Uláak' ba'al xane', wa ka k'uchuk éensbil jaytúul paal suuk u síijil yo'olal juntúul xch'uup te' máasewal kaajo'obo', ma' jump'éel ba'al ku taasik ya'abkach áantaj tí' xch'uupo'ob yéetel éet láak'tsilo'ob je'el bix u yúuchul te' noj kaajo'obo', tumen ku luk'sik jump'éel ba'al ku yáantaj utia'al u kaxantik u ma'alob kuxtal máasewalo'obo'.

Le ba'ax ts'o'ok u tso'olola' ku ye'esike' ba'axo'ob ma'alobkintik u talamil u kuxtal máasewal xch'uupo'obe', k'abéet u kaxanta'al yéetel u ch'a'at'anta'al chéen tumen leti'ob, je'el bix kéen u yililo'ob ba'axo'ob k'abéet tí'obe' yéetel u ejéenta'al bix suukil u tuukulo'ob.⁴¹

TÚUMBEN JAAJILÓ'OB YO'OLAL BIX U KUXTAL MÁAK

Je'el bix ts'o'ok k ilike', tí' le u ts'ook ja'abo'oba' táan u bin u ya'abtal xiibo'ob, beyxan xch'uupo'ob yéetel mejen máasewal paalalo'ob táan u p'atik u mejen kaajalo'ob utia'al u kaxantiko'ob meyaj táanxel tu'ux. Le u p'atik u kaajalo'oba' yaan k'iine' ma' u seen t'iilil, tumen chéen ku bino'ob yo'olal wa jayp'éel k'iino'ob tí' táanxel lu'umil ma' seen náach tí'obi'; yaan k'iin xane' ku suuktal u jóok'olo'ob je'el juntéen k'abéet tí' jump'éel ja'ab kéen k'uchuk u k'iinil u jo'ochol kool wa u yéensa'al u yich ba'ax ku pa'ak'ale'; yaan xane' jach bin ku beetiko'ob, tumen ku kajtalo'ob te' kúuchil tu'ux ku k'uchulo'ob meyajo', ba'ale' kéen suutnako'ob te' mejen kaajo'obo' chéen utia'al u xíimbalt u láak'tsilo'ob.

⁴¹ Yóok'ol bix anik le ko'olelo'obo' ku páajtal u yila'al le meyajil Instituto Nacional de las Mujeres, lel Consejo Nacionalil Población, le Secretaríaíl Salud yéetel le CDIO', *Las mujeres indígenas de México: su contexto socioeconómico, demográfico y de salud*.

KANTU'UK' 15. U YE'ESAJIL PAALAL KUXA'AN ICHIL KO'OLELO'OB 15 TAK 49* U JA'ABILO'OB
 ICHIL MÁASEWAL KAAJO'OB CHÉEN TYO'OLAL JAYTÚUL U PAALAL KU CHUKIK JE'EL BIX U
 MÉEK'TANKAAJILO'OBÉ, MEEJIKO, 2000

U páajtalil u yantal paal ti' xch'uupo'ob		U jejeláasil méek'tankaaj		Jach tuláakal
		Máasewal*	Yaan ts'e'ets'ek u máasewalil**	
TFG ma' u k'uchul ti' 2.5	Kaabal	2.1	1.9	1.9
TFG ku bin ti' 2.5 tak 2.95	Chúumuk	2.4	2.5	2.4
TFG ku bin ti' 2.96 tak 3.56	Ka'anal	2.7	3.0	2.8
TFG ku bin ti' 3.57 tak 6.27	Jach ka'anal	3.0	3.1	3.0
Tuláakal tu'ux		2.7	2.1	2.5

*Le chúuka'an p'iisil u yantal u paalala ko'olelo' (tasa global de fecundidad: TGF) leti' le u yila'al jaytúul paalal anchaj ti' juntúul ko'olele lekéen ts'o'okok u ja'abilo'ob u yantal u paalalo'ob. Ku tukulta'al u ja'abilo'ob u yantal u paalal juntúul ko'olele' ichil 15 yéetel 49 u ja'abilo'ob.

**Máasewal méek'tan kaajo'obe', leti' le tu'ux maanal 40% u kajnáalilo'obe' máasewalo'ob.

***Méek'tan kaajo'ob yaan ts'e'ets'ek u máasewalile', leti' le ma' u k'uchul mix 40% ti' u kajnáalilo'ob máasewalo'ob yéetel yaan uláak' máako'ob ku t'anik yaanal máasewal t'aano'ob ma' ya'ab máax t'anikí. Ch'a'ab ti': CDI / PNUD, Sistema Nacional de Indicadores sobre la Población Indígena de México, 2002, a partir de INEGI, XII Censo General de Población y Vivienda 2000, y CONAPO, Tasa Global de Fecundidad (TGF) por municipio, México 2000.

Je'el bix le mixteco'ob ts'o'ok u máan ti' 100 ja'abo'ob jo'op'ok u p'atik u kaajalo'obo', tak bejla'e' yaan tu'ux u tojtántmal u beelo'ob ikil u bin u náachtalo'ob ti' u kaajalo'ob, tumen ku máano'ob Veracruz, Ciudad de México, Sinaloa, Sonora yéetel Baja California, tak u k'uchulo'ob Estados Unidos. U yéet láak'tsil mixteco'obe' ku bin u k'e'ek'exiko'ob le kúuchil tu'ux kajakbalo'obo' je'el bix u bin u yantal meyaj tu'ux ku yéensa'al u yich jejeláas ba'alo'ob ku pa'ak'ale'. Yaan tu'ux xane' ts'o'ok u suuktal u luk'ul yéetel u taal uláak' máako'ob ti' jump'éeel kúuchil: u kajnáalilo'ob junmúuch' kaajo'obe', je'el bix Distrito Federal wa Morelose', ku bino'ob meyaj Estados Unidos, ba'ale' u kajnáalilo'ob uláak' junmúuch' kaajo'ob maas jach ótsilo'ob yaan tu noj lu'umil Guerrero wa Oaxaca', ku p'atik u kaajalo'ob utia'al u taalo'ob te' noj lu'umilo'oba' utia'al u meyajto'ob le lu'um tu'ux ku pa'ak'al jejeláas ba'alo'obo'; bey xan u yúuchul Chiapas', tumen ya'ab ti' le meyajto'ob ku beetiko'ob ka'ach le máasewalo'ob te' nukuch kajtalo'ob tu'ux ku meyajta'al káapej



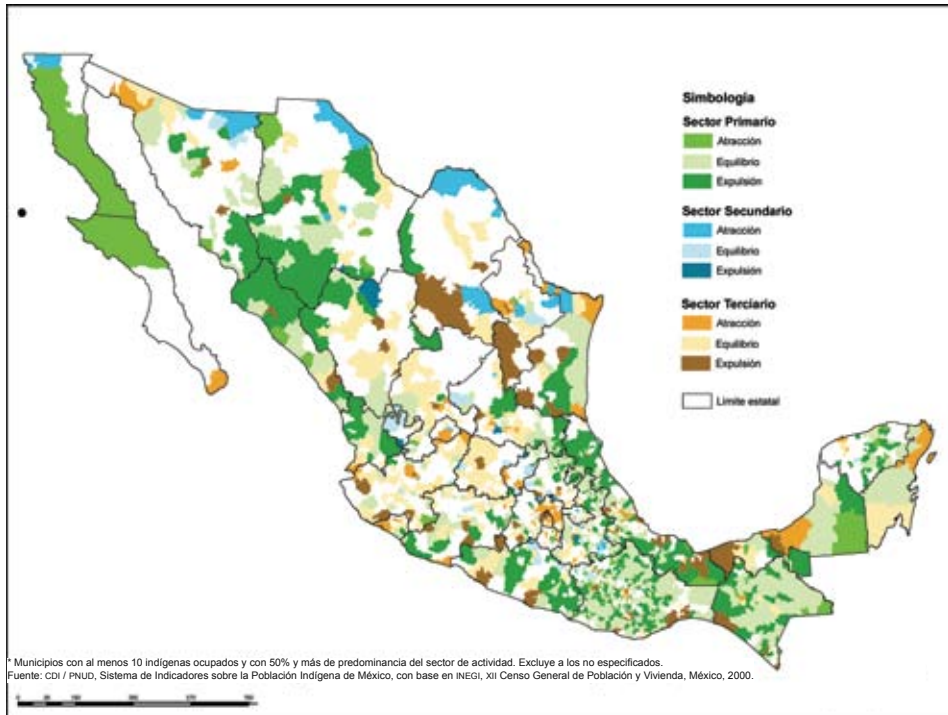
Ko'olel otomí yéetel p'uru'uso'ob yéetel paal.
Temoaya, Estado de México. Jóo'saj oochel:
Fernando Rosales, 2004. Kúuchil oochelo'ob
Nacho López, CDI.

te' Soconusco Chiapasó, bejla'e' táan u meyajta'al tumen máako'ob ku luk'ulo'ob tu noj lu'umil Guatemala.

U k'é'ek'e'exa'al u kúuchil meyajje' ts'o'ok u beetik u ya'abtal u náajal le máasewal máako'obo' yéetel ka páajchajak u maniko'ob jejeláas ba'alo'ob mina'an ka'ach ti'ob, je'ex u nu'ukulilo'obe' wa kis buuts'o'ob. Le taak'in ku túuxta'al tumen le máako'ob ku meyajjo'ob táanxel kaajilo' ku yáantik máaxo'ob p'aatalo'ob kuxtal te' mejen kaajo'obo', utia'al ma' u jach yu'ubiko'ob le toop ku taasik le óotsililo', ku ts'o'okol xane' leti'ob.

Ti' le u ts'ook ja'abo'oba' táan u bin u ya'abtal xiibo'ob, beyxan xch'uupo'ob yéetel mejen máasewal paalalo'ob táan u p'atik u mejen kaajalo'ob utia'al u kaxantiko'ob meyaj táanxel tu'ux.

U YOOCHEL KÓOTS YÓOK'OL KAAB 6. MÁASEWAL KAJNÁALILO'OB KU MEYAJÓ'OB TYO'OLAL U JEJE-
LÁASIL MÉEK'TANKAAJILÓ'OB JE'EX U JAATSIL U MEYAJÓ'OBÉ' YÉETEL U JAATSIL TU'UXILO'OB,
MEEJIKO, 2000



Bo'otik, ko'ox a'alike', yo'olal ma' u sa'atal u meyajta'al ixii'm je'el bix suuka'anile', tumen je'el bix ts'o'ok kilike', le meyaj beyo' ma' jach ya'ab taak'in ku p'atiki'.

Kex beyo', u bin máak meyaj táantanxel kaajile' ku beetik u yantal uláak' túmben ba'alo'ob ma' jach ma'alobtak ti' yaanal máako'obi' mix xan utia'al u yúuchul náajali'. Utia'al u káajbale', le meyaj ku beetik máasewalo'ob te' kúuchilo'ob tu'ux ku tséenta'al jejeláas ba'alche'obo', le meyaj ku beetiko'ob bey jmeen pak'o'ob wa u áantajilo'obe', u meeyjil ich kaaj wa u meyaj máak tu yotoch ts'uulo'ob te' noj kaajo'obo', suuka'an ma' u jach bo'ota'al ma'alob yéetel ya'ab u téenele' ma' tu ts'a'abal ti'ob ba'ax ku ya'alik u ya'alma'j t'aanil meyaj (u bo'ota'al u kanáanta'al toj óolal yéetel le k'iino'ob ma' unaj u

Le taak'in ku túuxta'al tumen le máako'ob ku meyajo'ob táanxel kaajilo' ku yáantik máaxo'ob p'aatalo'ob kuxtal te' mejen kaajo'obo', utia'al ma' u jach yu'ubiko'ob le toop ku taasik le óotsililo'.

yúuchul meyajo', u siibil taak'in kéen jóok'ok le ja'abo' yéetel uláak' ba'alo'ob). Ba'axo'ob beetik u siik u muuk' máak te' kúuchilo'ob tu'ux ku tséenta'al jejeláas ba'alche'ob tu'ux ku ts'a'abal meyaj ti' máasewalo'obe' yaan k'iine' jach ma' ts'íiboltbili', tumen ku bo'ota'al je'el buka'aj meyaj ka beeta'ake', u meyaj máak kéen sáasak tak u yookbal u yáa'bilil, yéetel jach k'aastak le najo'ob tu'ux yano'obo' yéetel mina'an u kananbe'enil toj óolali'. Ku ts'o'okol xane' jach suuk u ts'a'abal meyaj ma' chéen ti' u yuumil naji', le o'olale' ku beeta'al u meyaj mejen paalalo'ob kex túun ojéela'an ma' unaj u yúuchuli' tumen bey u tsolik u ya'almaj t'aanil meyaj way Meejikoe'. Uláak' ba'al xane', ya'ab ti' le meyajo'obo' sajbe'entsilo'ob tumen ku meyajta'al ba'alo'ob ma' jach ma'alobtak utia'al u toj óolal máaki' je'el bix tu' ba'al ku kíinsik xíiwo'ob, yéetel xan ka úuchuk loob ti' máak táan u meyaj.

Uláak' ba'ax ku yúuchul ba'ale' jach ku yaj óolta'ale', le u seen péeksikuba máak ti' jejeláas kúuchilo'ob utia'al u kaxantik meyaje', ku beetik ma' u páajtal u túuxtiko'ob u paalal xook je'el bix unaje', mix xan u kanáanta'al u toj óolalo'ob le k'iino'ob k'abéeto'. Kex túun wa ts'o'ok u beeta'al ya'abkach meyaj utia'al u k'ujsa'al u najil xook te' kúuchil tu'ux ku meyaj le mejen máasewal paalalo'obo', u mantats'il u luk'ulo'ob ti' jump'éel kúuchil utia'al u bino'ob ti' uláak'e', ku jach talankúunsik u ts'a'abal ti'ob u yutsil ku p'atik le ba'alo'.

Ti' tuláakal ba'ale', le ch'a'ap'EEK ku beeta'al ti' máasewalo'obo' ku beetik u p'a'atalo'ob paachil ma' chéen ichil u mejen kaajalo'obi', tumen ma' ya'ab u bo'ota'al u meyajo'obi' yéetel xan ku ts'a'abalo'ob meyaj tu'ux mixmáak ts'íiboltik. Wa chéen x-okol meyaj ku beetiko'ob Estados Unidos tumen mina'an u ju'uno'obe', leti' beetik u jach ts'áaikubao'ob ka beeta'ak ti'ob uláak' ba'alo'ob jach k'aastak. Bey túuna', u luk'ul máak tu kaajal utia'al u bin meyaj ti' uláak'e', ku beetik u ka'a síijil yéetel u ya'abkuntik kúulpachkunaj ku beeta'al ti' máasewalo'ob ti' túumben kúuchilo'ob.⁴²

⁴² Utia'al a xokik uláak' ba'alo'obe' ku páajtal a wilik le meyajo'ob ts'aba'an tumen CDI ti' le bejil internet: http://www.cdi.gob.mx/index.php?id_seccion=1809

MEYAJÓ'OB KU TUKULTA'AL UTIA'AL U JÓOK'OL TÁANIL KAAJ YÉETEL U MIAATSIL MÁASEWALO'OB

U yóotsilil yéetel u kúulpachkunsal máasewalo'obe' ts'o'ok u k'aj óolta'al tumen tuláakal u kaajil Meejikoe' bey jump'éeel k'aak'as ba'al mina'an u yutsile', kitak tu k'iinil ka anchaj jáalk'abile'. Tu tuukul noj jala'achó'ob, bey xan ti' ya'abkach jxak'al xookil u kuxtal máake' yéetel máako'ob ku ch'en ichtiko'ob le ba'ax ku yúuchulo', ts'o'ok u yiliko'ob jach k'abéet u bin u jump'íitkuunsa'al wa u kaxanta'al utskíinajil ti', ma' chéen yo'olal u ma'alob kuxtal máasewalo'obi' tumen bey xan unaj u yúuchul ti' tuláakal Meejikoo', tumen leti'obe' láayli' u yila'alo'ob bey jump'éeel ba'al je'el u páajtal u xu'ulsa'al utia'al tuláakal Meejikoe'.

Tu káajbal u ja'abilo'ob 1900e', u yóotsilil máasewalo'obe' ts'o'okili' u ya'ala'al yaan ba'ax u yil yéetel máasewal miaatsil, tumen ts'o'ok u jach ya'ala'al xane' ti' u taal ti' u paachilta'al u miaatsilo'ob, ti' u suukil u yúuchul meyaj je'el bix ka'ach úuche', ti' u ma' chúukpajal u yo'ochó'ob yéetel xan u jach kaabalkuunta'al u ch'í'ibalil máasewalo'ob. Leti' beetik jach tukulta'abe' chéen ba'ax yaan beetbil utia'al u kaxanta'al utskíinajil ti' le ba'alo' leti' u xúump'atta'al le máasewal miaatsilo' ka páajchajak u jump'éeelili'kunsikuba u kajnáalil máasewal kaajo'ob yéetel u túumben tuukulil Meejiko, tumen ku tukulta'ale' ts'o'okili' u tojtántik u beel utia'al u jóok'ol táanile'.



Mazahuo'ob.
San Felipe del Progreso,
Estado de México. Jóo'saj
oochel: Héctor Vázquez,
2005. Kúuchil ooche'ob
Nacho López, CDI.

Ts'e'ets'ek meyajob ts'o'ok u beeta'al utia'al u jóok'esa'al táanil le máasewal kaajob, ts'o'ok u kaxantikob u ya'abkunta'al ba'ax ku pa'ak'al yéetel ba'ax ku patik u k'ab máak...; ts'o'ok u ya'alikob u ma'alobkinsa'al bix u kuxtal máak yo'olal u kanáanta'al toj óolal yéetel u k'exikob ba'ax ka'ach suuk ti'ob...; ts'o'ok u káajal u ka'ansa'al xook ich káastlan t'aan yéetel xan u ka'ansa'al jejeláas ba'alo'ob ku taasik u xa'ak'a'an miaatsil tuláakal Meejiko...; ba'ale' ma' ch'a'atukulta'ab u jejeláasil u miaatsil le máasewal kaajob, le o'olale' tuláakal ba'ax ts'o'ok u beeta'ale' ma' jach ma'alob meyajnajiki' wa ma' ejéenta'ab tumen le máasewalob... tumen ma' paatal yéetel ba'ax k'abéet wa taak u yantal ti'obi'...

Le o'olale', le meyajob ts'o'ok u beeta'al utia'al u jóok'esa'al táanil le máasewal kaajob tak ma' seen úucho', chéen ts'o'ok u ye'esikob uláak' tuukul, u ka'ansa'al xook ich káastlan t'aan yéetel xan u ka'ansa'al jejeláas ba'alo'ob ku taasik u xa'ak'a'an miaatsil tuláakal Meejiko; ts'o'ok xan u kaxantikob u ya'abkunta'al ba'ax ku pa'ak'al yéetel ba'ax ku patik u k'ab máak, je'el bix u ya'alik u tuukulil u p'atik taak'in je'el ba'ax ka beeta'ak utia'al kombil way Meejikoe'; ts'o'ok u ya'alikob u ma'alobkinsa'al bix u kuxtal máak yo'olal u kanáanta'al toj óolal yéetel u k'exikob ba'ax ka'ach suuk ti'ob, keen ch'a'abak u túumben tuukulil le ba'ax u yojel le máako'ob ma' máasewalob ku ts'o'okol u t'aano'ob bejla' k'iine'. Bey túuna', noj jala'ache' tu beetaj túumben noj bejo'ob, tu líik'esaj u túumben kúuchilob meyaj, tu yokesaj u nu'ukulil jóoyab yéetel u ts'a'abal ba'alo'ob utia'al u mu'uk'anta'al le ba'ax ku pak'ikob, tu ts'aj taak'in ti' kúuchilob meyaj, tu beetaj u najilob xook yéetel tu'ux ku ts'a'akal máak, chéen yéetel u tuukulil u yáantik máasewalob yo'olal u p'atik u yóotsililob yéetel xan ma' u yu'ubikuba máasewalilob.

Ti' tuláakal le ba'alo'ob ku beeta'alo', kex túun wa yaan ts'o'ok u chan ma'alobkintik u kuxtal ts'e'ets'ek máasewal kaajobe', bey xan ba'axob ku beetik Instituto Nacional Indigenista (bejla'e' CDI), SEP, SEDESOL yéetel u Mola'ayil Toj óolale' (Secretaría de Salud), le je'elobob' ts'o'ok u yilikob ma' páajchajak u yúuchul tuláakal ba'ax ku ts'iiboltikob ka'ach tuláakalobi', ku ts'o'okole' yaan k'iine' ma' jach ma'alob u yila'al ba'ax ku

tukultiko'obi' wa ma' u ejéenta'al xan tumen le máasewalo'obo'. Bey úuchik yéetel le noj meyaj tukulta'ab tu ja'abilo'ob 1970 utia'al u jóok'esa'al táanil u kuxtal máak tu Valleil Mezquitalo', tumen ma' páajchaj u yutskiíntik ba'axo'ob k'aas ku taasik ikil u kúulpachkunta'al le otomí kaja'ano'ob te' kúuchilo'. Bey xan úuchik tu ja'abilo'ob 1970 yéetel 1980 ka oksa'ab tu pool máasewal jmeeyjil k'áaxo'ob yano'ob Chiapas yéetel Veracruze', ka u xúump'atto'ob u meyajtiko'ob ba'axo'ob suuk ti'ob yo'olal u pak'iko'ob káapej, chéen ba'ale' le ka j-éem u tojol ti' tuláakal yóok'ol kaabe', jach j-úuch loob ti' bix u kaxantik u náajal u kajnáalilo'ob le mejen kaajo'oba'.

Le je'elo' ku yúuchul tumen yáaxile', le ba'alo'ob ku káajsa'aj u meyajta'alo' kex tumen wa jach ma'alob tukulta'anil kéen ts'íibta'ak ti' jump'éel ju'un je'el bix u máan tu tuukul jala'acho'ob ma' máasewalo'ob utia'al u ts'áa'ob meyajtbile', ma' u ch'a'atukultiko'ob ba'ax ku ts'íiboltik yéetel k'abéet ti' máasewalo'ob, je'el bix wa ti' leti'ob ka máanak tu poolo'obe'. Le je'ela' toopil u beeta'al yo'olal le ch'a'ap'eeek jach ku beeta'al ti' máasewalo'ob tumen le uláak' jaats máako'ob yaan way Meejikoe', ba'ale' ku pa'atelchajaj xan yéetel le tuukul ku ya'alik máasewal miaatsile' u k'áat u ya'ale' óotsilil yéetel u p'áatal paachil máak, tumen bey xan u na'atiko'ob ka'ach ya'abkach jxak'al xookil u kuxtal máako'ob yéetel máasewal máako'ob ku meyajjo'ob ti' méek'tankaajil. Je'el bix ku páajtal u yila'ale', wa tumen máasewalo'ob ma' u yojelo'ob xook mix ts'íib utia'al u kaniko'ob uláak' ba'alo'obe', ku ts'o'okole' pa'ate'chaja'an yéetel u ma' jach ma'alob miaatsilo'obe', leti' beetik ma' táan u páajtal u k'áata'al u chí'ob yo'olal u ya'aliko'ob bix je'el u páajtal wa u k'áato'ob u ma'alobkins u kuxtalo'obe': u yutskiíinajile' k'abéet u taal yaanal tu'ux, ba'ale' k'abéet xan ka u kaxant u jóok'sik táanil le máasewalo'obo'. Le jka'ansajo'ob bisik túumben ba'alo'ob utia'al kambil te' kaaj náachtako'obo'; le ingeniero'ob beetik bejo'ob yéetel otocho'obo', le jts'akyajo'ob bisik ts'aako'obo'; le agrónomo'ob oksik túumben ba'alo'ob utia'al pak'biló' yéetel le máaxo'ob bisik u tuukulil noj jala'acho'obe', ku yila'alo'ob bey oksaj óolo'obe', tumen u meyajjo'obe' u yáantik ka jóok'ok táanil le óotsil máasewalo'obo'.

U jaajil ti' ba'ax ku yúuchule' jach jela'an ti' ba'ax ku tukulta'al. Óoli' bey u yúuchul yéetel le tarahumarao'obo', tumen ma' uts tu t'aano'ob le najo'ob túuxta'ab beetbil tumen noj jala'acho' tumen u bak'pache' chéen tak'bil tuunich yéetel zinc u pakjo'oilil, le je'elo' leti' beetik ma' jach ma'alobtak utia'al le seenkech k'iin wa ke'el ku beetik te' nukuch wiitso'ob yaan Chihuahua', le o'olale' ya'ab ti' leti'obe' ts'o'ok u ka'a tukultiko'ob u kuxtalo'ob láayli' ichil u yotocho'ob suuka'an u beetiko'ob yéetel adobe, xa'an yéetel xma' u yáanalil ma'alob. Le chinanteco kajakbaló'ob te' noj k'áax yaan tu'ux ku xúukul



Cuicateco'ob. T'ina'an bak'. Santos Reyes Pápalo, Oaxaca. Jóo'saj oochel: Teúl Moyrón, 2005. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

u ja'alil Papaloapan tu noj lu'umil Oaxacaó, tu ejéentajo'ob u pak'iko'ob káapej chéen tumen táan u ya'ala'al tí'ob tumen u mola'ayilo'ob noj jala'ach, ba'ale' ma' tu yóotajo'ob meyaj je'el bix u tso'olol tí'ob tumen le agrónomo'obo', tumen táan u ya'ala'al tí'ob ka'ach ka u pak'o'ob chéen jump'éeelili' ba'al yéetel ka ts'a'abak ya'abkach ba'al utia'al u mu'uk'ansiko'ob le ba'axo'ob u pak'majo'obo'; ba'ale', leti'obe' tu meyajto'ob káapej je'el bix suuk u meyajtiko'ob je'el ba'ax pak'alile', tumen tu pa'ate'kunsajo'ob yéetel uláak' ya'abkach pak'alo'ob yéetel xan tu pak'ajo'ob yáanal u bo'oy k'áaxil che'ob. Bey túuna', ikil u meyajto'ob chéen bey je'el bix leti' u yojelo'obe', ma' tu beetajo'ob u jach k'astal ba'ax yaan yóok'ol kaab je'el bix u yúuchul kéen xbáan ch'akta'ak u che'il k'áaxe', tumen kex beyo' páajchaj u beetiko'ob u yantal jump'éeel kombe'en ba'al, kex ma' tu xúump'attajo'ob u meyajtiko'ob uláak' ba'alo'ob chéen utia'al kaxantik u kuxtalo'obi'.

Le ba'axo'ob ts'o'ok u ya'ala'ala', ku ye'esike' utia'al ka páajchajak u jóok'ol táanil le máasewal kaajo'obo' tuláakal k'abéet u yúuchul ichil ba'axo'ob suuka'an tí'ob yo'olal u miaatsilo'ob, bey xan ka ch'a'atukulta'ak ba'axo'ob jach táaj k'abéet tí'ob ba'ale' ka

Le taak'in ku túuxta'al tumen le máako'ob ku meyajó'ob táanxel kaajilo' ku yáantik máaxo'ob p'aatalo'ob kuxtal te' mejen kaajo'obo', utia'al ma' u jach yu'ubiko'ob le toop ku taasik le óotsililo'.

ejéenta'ak xan ba'ax suuk tí'ob yéetel u jejeláasil ba'ax u yojelo'ob. U k'áat u ya'ale', ma' k'ábéet ka taak le tuukul táanxel tu'uxo', k'ábéet u ch'a'ík u muuk' ichilo'ob. Le je'elo' ma' u k'áat u ya'ale' wa le noj jala'acho' ma' unaj u yáantik le máasewalo'ob utia'al ka u p'ato'ob paachil le kúulpachkunajil yéetel le óotsilil ikil kuxa'ano'obo', tumen lelo' jach unaj u beetik ba'ale' k'ábéet u ch'a'atukultik xan u jejeláas miaatsil tu'ux kuxa'an le máasewalo'obo'.

Le je'elo' ts'o'ok u p'áatal bey jump'éel k'áatan suuka'an u ya'ala'al ikil u péeksikuba máasewalo'ob tí' le u ts'ook ja'abo'oba', bey túuno' jujump'ítil úchik u k'a'amal tumen u jejeláas mola'ayil noj jala'ach. Táan u taal u ts'o'okbal u ja'abilo'ob 1970e', INIE' tu p'ataj paachil u tuukulil bix u meyajtik máasewalil ka'achij yéetel ka jo'op' u meyajtik u tuukulil autogestión wa u meyajó'ob yéetel u tuukulil bix u na'atiko'ob leti'ob u beetiko'ob wa ba'ax, utia'al u kaxantik ka t'aanak le máasewal kaajo'ob utia'al u jets'iko'ob u tuukulil le meyajó'ob kun beetbil yéetelo'obo'. Chéen ba'ale', le máako'ob meyajnajo'ob tu jejeláas mola'ayil noj jala'acho', ma' tu cha'ajo'ob u yúuchul le ma'alob tuukulo'. Tu káajbal 1990e', u táakpajal máasewal kaajo'ob utia'al u je'ets'el le tuukulo'ob kun meyajtbil yéetelo'obo', ts'o'ok u suut bey jump'éel ba'al mantats' ku k'áata'al kéen u líik'es u t'aan máasewalo'ob. Tí' le k'iino'ob ku taala', ts'o'ok u p'áatal jach sáasile' utia'al ka páajchajak u jóok'ol táanil le máasewal kaajo'obo', jach ma' k'ábéet u ja'atsal u k'aj óolta'al u jejeláas miaatsilo'obi'.

Máasewalo'ob yéetel noj lu'umil, bejla'e' yéetel sáamal



LE MÁASEWAL KAAJO'OB TI' LE KA'AXA'AYIL BEJO'

TS'O'OK U YANTAL YA'AKACH K'EXPAJALILLO'OB TI' U KUXTAL, U KAXTIK U TAAK'INO'OB, U MÉEK'TANKAAJILLO'OB YÉETEL U MIAATSIL LE MÁASEWAL KAAJALO'OBO' LETEN KU PÁAJTAL U YA'ALA'AL máax máasewalil u noj lu'umil Meejiko tu káajbalilo'ob siiglo XXie' jach jela'an ti' le ku ya'alikubao'ob bey táankoch siiglo paachilo'. Le xan ku páajtal u ya'ala'al ti' le uláak' meejikoilo'obo', ts'o'ok xan u yantal ti'ob ya'akach ti' le k'expajalilo'ob ku yantal ti' le máasewal kaajalilo'ob k noj lu'umilo'. Letene' bejla'e', tuláakal le meejikoilo'ono', máasewalo'ob yéetel ma' máasewalo'obi', k k'áat chí'itikba yóok'ol k bixilil yéetel tu'ux k bin.

Utia'al káajbale', le u suukil u kuxtal u maasil le máasewal kaajalilo'obo', yéetel utia'al ya'akach meyajil k'áaxil kaajalo'ob ka'ap'éel u miaatsilo'obe', jach ku meyajta'al le pak'al ixí'im utia'al janajbe'enilo', ts'o'ok u yokol ti' jump'éel jach yajil: le joocho'obo' ma' jach ya'abi', le lu'umo' táan u ka'anal, u tojol u ma'anal ti'ob le ixí'imo' jach ma' ya'abi' le beetik ma' tu p'atik mixba'al leten táan u ya'abtal máasewalo'ob ts'o'ok u kaxtiko'ob ba'ax uláak' meyjil u beeto'ob. Le je'ela' ts'o'ok maanal ti' 100 ja'abo'ob káajak, ba'ale' ti' le ts'ook 15 ja'abo'ob ts'o'ok u jach k'astalo', ts'o'ok u k'askúuntik, yáaxe', u kuxtal le láak'tsililo'obo', ts'o'ok u yantal u kaxtiko'ob uláak' bixil u yantal janal yéetel taak'in

Le jela'anil ichil le máasewal kaajalo'obo' ku maastal yéetel le u bin u k'exik u kaajal le máasewal kaajalo'obo', yéetel u yokol túumben k'ulintajo'ob, yéetel u yantal túumben bix u kaxtik u taak'inilo'ob, le ts'o'ok u meentik u yantal túumben bixilo'ob, xma' u p'atiko'ob u bixilo'ob je'ex mixe, huichol, otomí wa tepehua, ichil uláak'o'ob.

ti'ob, ya'akach u téenele' táanxel u kaajalo'ob. Ts'o'ok u k'askúuntik xan u cha'ak'abil le kaajalo'oba', tumen ts'o'ok u meentik u pa'atiko'ob ba'alo'ob ku taalo'ob ti' táanxelil, je'ex xan ti' u taak'inil noj lu'umile' wa tu táanxelil Meejiko. Chéen ba'ale', je'ex ts'o'ok k iliko', u meenta'al koole' jach k'a'ana'an utia'al k'ulintaj yéetel xan utia'al u bixil le máasewal kaajalo'obo', yóok'ol tuláakale' ti' le úuchben Mesoamerica'o'. Letene', aktáan ti' le yajila' ya'akach láak'tsilil yéetel kaajalo'obe' ts'o'ok u mu'uk'intiko'ob u bixilo'ob ikil u kaxtiko'ob bix u pak'iko'ob le ixí'imo', kex wa ma' tu ts'áaik utia'al janal mix u p'atik mixba'al, bey u bo'otiko'ob u pak'iko'ob yéetel u náajalo'ob ti' uláak' meyaj'o'ob. Kex wa táan u kaxta'al bix u beeta'ale', u jaajile' u bisikubao'ob yéetel le ba'al jach k'a'ana'an ti' u bixilo'obe' ts'o'ok u k'expajal: ma' keetel u pa'ak'al ixí'im tumen ku meyaj utia'al u kuxtalo'ob yéetel utia'al u kaxtik u taak'inilo'obe' yéetel tumen u ts'u' u k'ulintajil le kaajalo' yéetel ka pa'ak'ak, yéetel ya'akach yajil, chéen utia'al ma' u kíimil jump'éeel suukil yaabilta'an.

Uláak' ba'al xane', ts'o'ok k ilik ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abilo'obo' ichil le kaajalo'obo' ts'o'ok u jach náak'al le jela'anilo'ob ichil máaxo'ob yaan u taak'inilo'obo' yéetel máaxo'ob mina'ano', ichil máaxo'ob yaan ma'alo'ob lu'umo'ob ti'ob yéetel le ma'o', ichil le yano'ob ichil yéetel ku náajalo'ob ti' u kuucho'obo' yéetel máaxo'ob mina'ano'ob ichil yéetel ku to'opolo'ob tumen le uláak'o'obo', ichil le anchaja'an ti'ob jump'éeel ma'alob ka'ansaj yéetel le ma'o', ichil táankelemo'ob yéetel ch'ija'ano'ob, ichil xiibo'ob yéetel ch'úupal'o'ob. Le jela'anilo'oba' ts'o'ok u meentiko'ob u yantal ba'ate'ilo'ob ti' méek'tankaajil yéetel yaan téene' u loobita'al máak, yéetel ts'o'ok u meentik, le máako'ob ma' ki'imak u yóolo'obo', u k'áatchi'itiko'ob yéetel yaan téene' u t'aano'ob k'aasil yóok'ol le ba'axo'ob suuka'ano'oba', le méek'tankaajilo' yéetel u bixil u kaajalo'ob. Le ko'olelo'obo', le tu k'exaj u k'ulintajo'obo', le jóok'o'ob ti' le kaaj yéetel ts'o'ok u beetiko'ob túumben kajitalilo'obo', le jóok'sa'abo'obo', ts'o'ok u kaxtiko'ob túumben



Mixe. Tlahuitoltepec, Oaxaca. Jóo'saj oochel:
Memo García Navarro, 2007. Utia'al.

jejeláas miaatsilo'ob yéetel ts'ó'ok u káajal u meentiko'ob túumben éet bixil u kaajalo'ob je'ex mixeo'ob, wa je'ex huicholo'ob, wa je'ex otomio'ob, wa je'ex tepehuao'ob, ichil uláak'ó'ob. Bey xane', ya'akach kaajalo'obe' ts'ó'ok u p'atiko'ob le u yantal kuucho'obo' yéetel bejla'e' ku yéeyiko'ob u méek'tankaajilo'ob ichil u yéeya'al máako'ob ichil mola'ayo'obo' xma' u yantal u jáawal u yu'ubikubao'ob máasewalo'ob, tumen ts'ó'ok u kaxtiko'ob túumben tuukulilo'ob u meentiko'ob u éet bixilo'ob.

Uláak' ba'al xane', le máasewal kaajalo'obo' táan u bin u p'áatalo'ob tu k'ab táanxel ba'alo'ob, utia'al utsil yéetel utia'al k'aasil. Xóoxot' lu'umilo'ob je'ex Witsil Tarahumara yéetel Múulil Guerrero, tu'ux ku múul kajtal nahua'ob, chatino'ob, amuzgo'ob yéetel mixteco'obe', ts'ó'ok u chu'upul yéetel le k'aak'as ts'aako'obo' táan u mulik, ya'akach téenele' yéetel muuk'e', ya'akach máasewalo'ob wa ts'ó'ok u meentik u ta'aikubao'ob tí' kúuchilo'ob k'aastak yéetel náachtak utia'al u púuts'ulo'ob utia'al ma' u loobita'alo'ob. Le ookol jch'ak che'obo' táan xan u k'askúuntiko'ob le jets' óolil yaan ka'ach tí' ya'akach

kaajalo'obo', yéetel xan táan u k'askúuntiko'ob le yóok' kabilo'. Bey xane', mola'ayilo'ob meyajé' táan u kaxtik u k'abéetkunsiko'ob le u k'áaxilo'ob, u ja'ilo'ob yéetel uláak' ba'alo'obil yóok' kabil le u kaajalil le máasewalo'obo', je'ex Petróleos Mexicanos yéetel Comisión Federal de Electricidad tak uláak' mola'ayo'ob ku kaxtik u meyajtikob yáanal u lu'umilil le kaajo'oba' je'ex le ku kaxtikob ba'axo'ob yáanal lu'um je'ex xan le ku meentiko'ob ts'aako' ts'o'ok u taasiko'ob ti'ob, yaan téene', taak'in yéetel meyaj yéetel xan, uláak' téeno'obe', k'aasil buuts' yéetel xlala' ba'alo'ob ma' tu meyaj ti'ob.

Ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abilo'obo' le jejeláasil k'abo'obil le méek'tankaajilo' ts'o'ok u yantal ti'ob múul meyaj ti' u kuxtal yéetel uláak' ba'alo'obil le máasewal kaajalo'obo'. Ti' ba'alo'obil toj óolil yéetel ka'ambesaj, sáasilil yéetel nu'ukulil u bisa'al t'aane' ts'o'ok u k'uchulo'ob ti' ya'akach kaajo'ob; le INIo', yéetel beorae' CDIE', ts'o'ok u ts'áaiko'ob u kúuchilo'ob ti' kaajalo'ob tu'ux ma' k'uchuko'ob ka'achi'. Le meyajobil le méek'tankaajilo' ts'o'ok u taasik áantaj ti' le máasewalo'obo' yéetel le u ts'atáanta'alo'obo' ts'o'ok u yéensik, kex jump'íte', u k'aasil le yajil ti' le taak'inil u kuxtalo'obo'. Chéen ba'ale', ts'o'ok xan u taasik u yoksikuba méek'tankaajil ti' u kuxtal le kaajalo'obo'. Bey xane' u ya'abtal u yantal u nu'ukulil u bisa'al t'aan yéetel cha'ane' ts'o'ok u meentik u yokol ba'axo'ob ku taalo'ob táanxel ti' le kaajo'. Beyo', ya'akach táankelem máasewalo'obe' táan u yokolo'ob meyaj ti' waachil, le beetik u p'atiko'ob u kaajalo'ob, u kaniko'ob káastlan yéetel u nupikubao'ob yéetel máako'ob jela'an u miaatsilo'ob yéetel u suukilo'ob, ichilo'obe' le utia'al uláak' máasewal kaajo'obo'.

Je'ex ts'o'ok k ilike', le u maastal u jóok'ol u bimbil máasewalo'ob ti' noj kaajo'ob yéetel uláak' peten lu'umilo'ob Meejiko yéetel Estados Unidose' ts'o'ok xan u meentik u yantal k'expajalo'ob. U jóok'ol ya'akach xiibo'ob, ko'olelo'ob yéetel paalalo'obe' ku k'exik

Le u ya'abtal u jóok'ol u bimbil máasewalo'ob ti' noj kaajo'ob yéetel uláak' peten lu'umilo'ob Meejiko yéetel Estados Unidose' ts'o'ok xan u meentik u yantal k'expajalo'ob. U jóok'ol ya'akach xiibo'ob, ko'olelo'ob yéetel paalalo'obe' ku k'exik le u kuxtal láak'tsililobo' yéetel le u bisikuba le xiibo'ob yéetel le ko'olelo'obo' tak le u báaxta'al yéeyaj ti' le kaajalo'obo'...

le u kuxtal láak'tsililo'obo' yéetel le u bisikuba le xiibo'ob yéetel le ko'olelo'obo' tak le u báaxta'al yéeyaj ti' le kaajalo'obo': le ko'olelo'obo' yaan u beetiko'ob meyajo'ob ka'ach úuche' chéen xiibo'ob ku beetik; le kuucho'obo' ku ts'a'abal ti' máako'ob mina'ano'ob te' kaajalo'; le noolo'obo' yaan u kaláantiko'ob le paalalo'obo'. Le máaxo'ob ku ka'a suuto'ob ts'o'okol u yantalo'ob táanxel tu'ux tu meyajo'ob wa tu xooko'obe' ku tuukulo'ob jela'anil yéetel u yiliko'ob u suukil u kaajalo'obe' ku k'expajal.

Uláak' ba'al xane', u miaatsil yéetel u bixil le máasewalo'ob ku bino'obo' ku k'expajal tumen ma' tu kuxtalo'ob tu'ux suuk u kuxtalo'obe', mix tu meyajo'ob ti' ba'axo'ob suuka'ano'ob, mix tu táakpajalo'ob ti' le máank'inalo'obo', le kuucho'obo' yéetel u kuxtal le kaajalo'. Chéen ba'ale', le je'ela' ma' u k'áat u ya'al mina'an mixba'al u yil yéetel u kaajali' tumen ku yojéetiko'ob ba'ax ku yúuchul yéetel le jul t'aan wa telefonoo' wa ti' Internet, yéetel ku suuto'ob, wa ku páajtale', tu kaajalo'ob utia'al u táakpajalo'ob ti' le máank'inalo'ob yéetel k'ulintajo'ob k'a'ana'antako'. Bey xane', ya'ab u téenele' le máaxo'ob ku bino'obo' ku kaxtik u yantalo'ob naats'il ti' u yéet kaajalo'ob utia'al u kaxtikob u k'aajsikob u kuxtalo'ob tu kaajalo'obe' je'ex u t'anikob u t'aano'obe', u meentikob u janalo'ob suuka'an u jaantikob, tak u meentikob u máank'inalo'ob yéetel u k'ulintajo'ob. Beya', ku ye'esikob u bixilob ti' jump'éel jela'an kúuchil, tumen, je'ex e'esajile', yaan u kaxtikob túumben kilí'ich kúuchilob tu'ux ku páajtal u meentikob siibalo'ob ti' u yuumilob k'áax wa utia'al le ba'alche'obo' yéetel bey u bin u meentikob túumben kúuchilob, náachil ti' u yáax kaajalo'obo'.

Ti' u túumben kúuchilob u kajtalo'obe' yaan téene' ku nupikubao'ob yéetel u kajnáalilob u tak'aan kaajilob ku t'anikob xan u t'aano'obe' yéetel yan téene' ku yiliko'ob, náach ti' u jela'anilob yéetel u ba'ate'ilob yaan tu'ux kaja'ano'ob ka'ache', ku múul antal ti'ob u t'aano'ob, u miaatsilob yéetel ya'akach ba'alo'obil u bixilob ku beetik u suku'untsilob ti' jump'éel kúuchil tu'ux u jela'anilob yéetel uláak' kaajalo'ob yéetel le ku múul kajtalo'obo' jach jela'antak. Lela' ku páajtal u bisikob u ka'a beetikob u bixilob, ka'ache' ku p'áatal chéen tu kaajalo'ob yéetel beorae' ku kóochtal, utia'al u yoksik le kaajalo'ob tak'a'antakob tu kaajalo'obo' wa yaan téene' tuláakal máaxo'ob ku t'aano'ob je'ex leti'obe'. Bey úuch yéetel le mixteco'ob jbinob tu Noj Kaajil Meejiko, wa Baja California yéetel Estados Unidos, yéetel beorae' ku tokikob jump'éel u bixil mixteco'ob ku k'uchul tak tuláakal le ku t'anikob u jejeláasil le t'aana', xma' u yila'al tu'ux u taalob, yéetel xan jump'éel u bixil máasewalo'ob, ku yoksik uláak' kaajo'ob tak'a'antakob, je'ex triqueob yéetel zapoteco'ob.

Uláak' ba'al xane', tuláakal le meejikoo'obo' ts'ook u yiliko'ob le wóol taak'inil yéetel miaatsil ti' le ts'ook múuch' lajun ja'abo'obo'. Le máasewalo'obo', ts'ook xan u k'uchul ti'ob le wóol miaatsil ti' le nu'ukulilo'ob u ts'a'abal k'ajóoltbil ba'alo'obo', le túumben ba'alo'obo', le túumben nu'ukulo'obo', le ba'alo'ob ku yilik yéetel ku yu'ubiko', yéetel ku kuxtalo'ob yéetel le miaatsilil tu k'amiko'ob le túumben ba'alo'obo' yéetel le ba'ax suuka'an ti' le wóol miaatsilo', ichil le ku páajtal u chukik u taak'ino'ob ma' jach ya'abo'. Lela' ts'ook u bisik ya'akach ti' le je'elo'obo' u kaabalkunsiko'ob ba'axo'ob suuka'anil ka'ach ti'ob, tumen mina'an u k'ána'anil yéetel u muuk' ti' le nu'ukulo'ob u'uyaj yéetel cha'ano'. Le ba'ala', ku k'uchul tak uláak' kúuchilo'obil le kaajalo'obil Meejikoo', jach yaan u muuk' ichil le táankelem xi'ipalo'obo' ku jach k'áatchi'itiko'ob, yéetel yan téene' ku wet'iko'ob, u miaatsilo'ob yéetel u bixil u taatao'ob.

Chéen ba'ale', le wóol tuukulo' ma' chéen ku beetik u yoksa'al kex ma' u k'áat máak le u miaatsil le nu'ukulo'obil u'uyaj yéetel cha'ano', ts'ook xan u meentik u ka'a síijil u bixil máako'ob yéetel kaajalo'ob, ts'ook u yantal ti'ob túumben muuk' yéetel jump'éeel túumben ilajil ichil yóok'ol kaab. Jayp'éeel máasewal kaajo'obil Meejiko, je'ex huicholo'ob yéetel maaya'obe', ts'ook u machiko'ob le ba'alo'oba' yéetel ts'ook u meentiko'ob u k'ajóolta'al ti' yóok'ol kaab u miaatsilo'ob, u jats'uts ba'alo'ob ku meentiko'ob yéetel u bixilo'ob. Lela' ts'ook u ts'áaik ti'ob jayp'éeel náajalo'ob ti' u taak'inilo'ob yéetel u miaatsilo'ob yóok'ol uláak' máasewal kaajalo'ob yéetel xan yóok'ol kaajalo'ob ka'ap'éeel u miaatsilo'obil u peten lu'umilo'ob. Je'ex e'esajile', le maaya kaajo'obil Chiapas tu yáantajo'ob le EZLNO' tu k'amajo'ob u yáantaj ya'akach táanxel mola'ayo'ob chéen tumen máasewalo'ob. Le je'elo'oba' ts'ook u kaniko'ob u k'abéetkunsiko'ob le túumben ba'alo'obo', je'ex video yéetel Internet, utia'al u ts'áaiko'ob k'ajóoltbil u miaatsilo'ob, u tuukulo'ob yéetel ba'axo'ob ku ba'ate'etiko'ob.

Ti' uláak' ba'alo'obe', le u much'ikuba u máasewalilo'ob Meejikoo' ku taal ti' le u much'ikuba xan uláak' kaajo'obil uláak' noj lu'umilo'obe' yéetel ts'ook u kaniko'ob bix u meentik u k'áatankilo'ob yéetel bix u múul táakpajalo'ob. Beya', je'ex e'esajile', le k'áatankil cha'ak'abil ku k'áata'al ti' ya'akach múuch' kaajo'ob Meejikoe', tu yilajo'ob ti' uláak' ba'ate'ilo'ob uláak' kaajo'obil uláak' noj lu'umilo'ob, je'ex ti' le miskitosil Nicaragua, je'ebix xan ti' le moka'ano'ob ya'akach noj lu'umilo', je'ex le moka'an 169 ti' le Yóok'ol kaabil Mola'ayil Meyajo' (Organización Internacional del Trabajo) ku ts'áaik u páajtalil le máasewal kaajo'ob utia'al u cha'ak'abilo'obo'.

Le méek'tankaajil Meejikoo', ti' u tséele', ts'ook xan u núukik le e'esajilo'ob yéetel táanxel tuukulo'obo', ts'ook u meentik u yoksa'j óoltik u k'ána'anil le jejeláasil



Chan xch'úupal yéetel u morado nook' yéetel chan k'úum. México, D.F. Jóo'saj oochel: Josué Anaya Cruz, 2007. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

miaatsilo'ob yéetel ts'o'ok u beetik xan u chíinjo'oltik le a'almaj t'aano'obil le máasewal kaajalo'obo'. Beyo' le Mola'ayil Much'a'an Noj lu'umilo'obo' (Organización de las Naciones Unidas) yéetel uláak' táanxel mola'ayo'obe' ku báaxtikó'ob jump'éeel k'a'ana'an meyaj, ikil u kaláantiko'ob naats'il ba'ax ku yúuchul yéetel le máasewal kaajo'obil k noj lu'umilo' yéetel u ts'áaik k'ajóoltbil le k'aak'as ba'alo'ob ku meenta'al ti'obo'.

Ichil tuláakale', le k'expajalo'ob ti' le kuxtalo', le miaatsilo', yéetel le u bixilo'ob le máasewalo'obo', je'ex le ucha'an xan ti' le uláak' meejikoilo'obo', ku bino'ob kitak ba'alo'ob ti' juntúul máak, jump'éeel láak'tsilil tak le kaajalilo'obo', le múul kaajalo'obo', le noj lu'umilo'obo' yéetel le ucha'an ti' yóok'ol kaabo'. Lela' ma' jump'éeel túumben ba'al tu k'ajláayil le kaajalo'ob yéetel k noj lu'umili': le pets'ankilo', le cha'ak'abilo' yéetel le ba'ate'ilo' tu taasajo'ob xan k'expajalo'ob jach jela'antak ti' tuláakal kúuchilo'ob.

Bejla'e', je'ex úuch ti' le téenelo'obo', le máasewalo'obo' je'ex xan tuláakal le u kajnáalilo'ob le noj lu'uma', táan u kaxtikó'ob túumben bixil u bisikubao'ob ichil máako'ob, ti' méek'tankaajilo'ob yéetel ichil kaajo'ob, je'ebix xan túumben tuukulo'ob u ye'esiko'ob yéetel u tokiko'ob u éet bixilo'ob. Le kaxanila' jump'éeel ba'al jach chich yéetel ku bin ti' ka'axa'ay tuukulil, tumen yaan tuukulo'ob yéetel ba'alo'ob ku k'áata'al jela'antak

Le k'expajalo'ob ti' le kuxtalo', le miaatsilo', yéetel le u bixilo'ob le máasewalo'obo', je'ex le ucha'an xan ti' le uláak' meejikoilo'obo', ku bino'ob kitak ba'alo'ob ti' juntúul máak, jump'éeel láak'tsilil tak le kaajalilo'obo', le múul kaajalo'obo', le noj lu'umilo'obo' yéetel le ucha'an ti' yóok'ol kaabo'.

ti' le jejeláas kaajalo'obo' yéetel ti' tuláakal le noj lu'umilo'; bey xan le k'expajalilo'ob ti' le éet bixil le máasewalo'obo' ku k'uchulo'ob xan yóok'ol u éet bixil le uláak' u kajnáalilo'ob Meejikoo' yéetel xan ku bin kúulpachil. Letene' le ba'ate'el tsikbalo'ob tyo'olal u tuukul le máasewalo'ob ti' le noj lu'umil Meejikoo' yéetel ti' le éet bisba yéetelo' yéetel le uláak' múuch' máako'obo' ts'ook u jach antal ti' le ts'ook ja'abilo'oba', jach ilajbe'en ts'ookol u jóok'ol le EZLN tu winalil enero u ja'abil 1994o'.

“MIXBIK'IN TUKA'ATÉEN JUMP'ÉEL MEEJIKO XMA' TO'ON”

Le kóom tuukula', meenta'an tumen le jba'ate'ilo'ob zapatistao'ob tu ja'abilo'ob 90 yéetel ka'a ch'a'an tumen le Múuch'il Máasewal Mola'ayo'ob meenta'an kitak lelo', ku ya'alik jump'éeel ti' le k'áatankil le máasewalo'ob yéetel u ba'ate'ilo'ob yéetel méek'tankaajilo': ka ila'ako'ob je'ex jump'éeel k'ananil jaatsil le noj lu'umila' yéetel u yantal u páajtalilo'ob ku jóok'olo'ob ti' le u chíinjo'olta'alo'obo', je'ex, u chíinjo'olta'al u páajtalilo'ob je'ex wíiniko'obe'; u páajtalil u ya'aliko'ob ba'ax u k'áato'ob ka úuchuk ti' u kaajalo'ob; u páajtalil u yantal tu k'abo'ob u k'áaxilo'ob yéetel u yóok' kabilo'ob; u páajtalil u táakpajalo'ob ti' u tuukulil ba'ax meyajilo'ob u k'áat meenta'al yéetelo'obe'; u páajtalil u kaláantiko'ob yéetel u tokiko'ob u éet bixilo'ob yéetel u miaatsilo'ob, ichil le yaan u t'aano'ob, u páajtalil u yantal ti'ob u keet kuxtalil le uláak' kajnáalilo'obo' yéetel u k'amiko'ob ba'alo'ob utia'al tuláakal kaaj je'ex tuláakal u kajnáalilo'ob u noj lu'umil meejikoo'; u páajtalil ma' u p'a'atalo'ob paachil way tu noj lu'umilo'obe'.

Tu paach tuláakal le k'atáankilo'ob je'ela' yaan jump'éeel maanal u nojochil: u páajtalil le máasewal kajtalilo'ob yéetel kaajalo'ob u kaláantiko'ob yéetel u tokiko'ob u máasewal cha'ak'abilo'ob, ko'ox a'alike', u páajtalil u ya'aliko'ob bix u k'áat kuxtalo'ob, je'ebix xan u táakpajalo'ob ti' u meyjiil Meejiko yéetel yóok'ol kaab, je'ebix u chich óolilo'ob yéetel u tuukulil u miaatsilo'ob.

U ch'a'anukta'al yéetel u chíimpolta'al yéetel jaajilil le páajtalilo'oba' yaan u taasik k'expajalo'ob jach taamtak tu kuxtal le máasewal kaajo'obo' yéetel ti' le bisbail yaan ichilo'obo' yéetel xan le uláak' kajnáalilo'ob yéetel u méek'tankaajil Meejikoo'. Je'ebix jump'éeel k'a'ana'an xáak'ab utia'al u chukpachta'al le tuukula', jump'éeel k'a'ana'an jaatsil le múuch' máasewalo'obo', ku káajal yéetel EZLNe', tsó'ok u k'áatiko'ob u cha'ak'abil le máasewal kaajalo'obo'.

LE MÁASEWAL CHA'AK'ABILO'

¿Ba'ax le cha'ak'abilo'? Ti' wóol tuukule' leti' u páajtalil yaan ti' juntúul máak, wa jump'éeel kaaj, utia'al u yéeyik u kuxtal yéetel cha'ak'abil ti' táanxelil muuk'o'ob wa tuukulo'obe'. Ti' méek'tankaajil tuukulo'obe' leti' le páajtalil ku ts'a'abal ti' jayp'éeel múuch' máako'ob junjaatso'ob ti' jump'éeel noj lu'umil, yéetel ku páajtal u meentiko'ob jump'éeel túumben kajtalil, jump'éeel peten lu'umil wa jump'éeel kaaj, ku yantal ti'ob jump'éeel cha'ak'abil ichil le noj lu'umilo', xma' u yantalo'ob je'ex uláak' noj lu'umil cha'ak'abe'.

Ti' u kuxtalo'obe', le cha'ak'abilo' u k'áat u ya'al jump'éeel múuch' máako'ob, je'ex u yúuchul yéetel le catalano'obil España', wa le miskito'obil Nicaraguao', wa le cunao'obil Panamá', wa le innuito'obil Canadá', ku páajtal u yéeyiko'ob u méek'tankaajilo'ob ichilo'ob, u meentiko'ob ichil u baatsilo'ob u meyajil ka'ansaj ti' u t'aano'ob yéetel u yantal tu k'abo'ob u kaláantiko'ob u yóok'kabilo'ob yaan tu lu'umo'obo'. Chéen ba'ale', le múuch' máako'oba' ma' cha'ak'abo'ob ti' le noj lu'umil tu'ux yan'obo', tumen mina'an u jba'ate'ilo'ob, mix u xuul u lu'umo'ob, mix u muuk'o'ob chéen tu juuno'ob yóok'ol u kaajo'ob yéetel u lu'umo'ob tumen u a'almaj t'aano'obe' tyano'ob yáanal u a'almaj t'aano'obil le u noj lu'umilo'obo'.

Tu chowakil le siiglo XXo', ya'akach noj lu'umilo'obil yóok'ol kaabe', kitak España yéetel Italia te' Europao' tak India te' Asiao', yéetel Panamá, Nicaragua, Canadá yéetel Colombia way Americae', u ts'aamajo'ob jejeláasil cha'ak'abil ti' kaajo'ob jela'antako'ob ti' u miaatsilo'ob yéetel u t'aano'ob u maasil u kajnáalilo'ob. Le cha'ak'abilo' ts'ó'ok u beetik ka anak ti'ob u páajtalil u ya'aliko'ob bix u k'áat kuxtalo'ob, utia'al u tokiko'ob u t'aano'ob yéetel u miaatsilo'ob, xma' u yantal u jatsikubao'ob ti' le noj lu'umil tu'ux yan'obo'.

Kitak 1995, ka káaj le ka'a jaats tsikbal'obil le jets' óoilil yéetel EZLNe', le cha'ak'abilo' jo'op' u k'áata'al tumen le zapatistao'obo' yéetel uláak' máasewal meejikoi'ob táan xan u ba'ate'eltiko'ob ka chíinjo'olta'ako'ob. Tu winalil octubre ti' le ja'abo', le méek'tankaajil yéetel le zapatistao'obo' tu joronts'iibtajo'ob le Mukt'aano'obil San Andrés yóok'ol le

Le cha'ak'abil méek'tankaajilo' leti' u páajtalil yaan ti' jejeláas múuch' máako'obil jump'éeel nojlu'umile' utia'al u yantal ti'ob u páajtalil u yéeyik bix u kuxtalo'ob chéen ichil le je'ela', xma' u yantal jach cha'ak'abil ti' le nojlu'umilo'.

tsikbalo'oba' yéetel le Chan Mola'ayil Éet bisbail yéetel Jets' óolalo' (Comisión de Concordia y Pacificación), meenta'an tumen máako'obil le Congreso', tu ts'íibtajo'ob jump'éeel tuukulil u k'exiko'ob le noj a'almaj t'aano' utia'al u yantal máasewal cha'ak'abil ejéenta'ab tumen le EZLNo', ba'ale' tu ts'ooke' kúulpachta'ab tumen le méek'tankaajilo' yéetel mixbik'in jk'uch u beeta'al a'almaj t'aanil.

Ya'akach máasewal xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob, yéetel uláak' ya'akach meejiikoilo'ob ts'o'ok u nupikubao'ob ti' le k'áatankilo', ku tukultiko'ob yéetel le ch'ak'abila' le máasewal kajtalilo'ob yéetel kaajo'obo' je' u yantal ti'ob uláak' páajtalilo'obe', u páajtalil u méek'tankajtikubao'ob tu juuno'ob yéetel je' u páajtal u tokiko'ob ma'alob u miaatsilo'ob yéetel u éet bixilo'obe'. Chéen ba'ale', kitak a'alab le k'áatankila', káaj jump'éeel noj tsikbal ba'ate'il te' noj lu'umila' yóok'ol le jejeláas u páajtalil u yantal le máasewal cha'ak'abilo' yéetel xan yajilo'ob yéetel sajbe'entsilo'ob ku páajtal u taasik. Ti' le tsikbal ba'ate'ilo' táakpaj le máasewalo'ob much'a'ano'ob utia'al u tokiko'ob u páajtalilo'obo', je'ebix jxak'al xookil u kuxtal máako'ob, jts'íibo'ob, máako'ob ka'anal u tuukulo'ob yéetel máako'ob ti' le jejeláas kúuchil u yéeya'al méek'tankaajilo'ob ti' tuláakal le noj lu'umilo'.

Ichil le ba'alo'ob tsikbata'abo' tia'an ka'ach u jach ila'al ma'alob ba'ax kaajilo'ob yéetel ba'ax múuch' kaajo'ob unaj u ya'ala'al máasewalo'ob yéetel unaj u ts'a'abal u cha'ak'abilo'ob. Lela' ma' chéen ch'a'abili', tumen je'ex ts'o'ok k iliko', talam u ya'ala'al máax máasewal yéetel máax ma'. Bey xan yaan u tukulta'al ba'ax kun úuchul yéetel le méek'tankaajilo'ob wa múuch' kaajo'ob tu'ux yaan jayp'éeel u kajnáalilo'ob ma' máasewalo'obi', wa yéetel le ma' máasewalo'ob ba'ale' kajakbalo'ob ti' le méek'tankaajilo'ob óolí' tuláalak u kajnáalilo'ob máasewalo'obo'.

Bey xane', tsikbalta'ab máakalmáak le peten lu'umilo'ob kun u meyajto'ob le cha'ak'abilo'. Wa ku yéeya'al le kaajalo'obo', ku páajtal u yila'al chéen mejen kaajalo'ob tu juuno'ob kun u tseel u muuk'o'ob, ba'ale' beyo' ku chíinjo'olta'al u cha'ak'abilo'ob kitak úuchil u ye'esmajo'ob u ts'u' u kuxtalo'ob yéetel u éet bixil le máasewalo'obo'. Jela'an xan



Máasewal huicholo'ob tu kaajil Nurío. Paracho, Michoacán. Jóo'saj oochel: Fernando Rosales, 2001. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

wa ku yéeya'al maas nojojchtak múuch' kaajalo'ob tumen yaan u ya'ala'al xan ichilo'obe' ku múul antal múuch' kaajalo'ob yéetel kaajalo'ob, máasewalo'ob wa ma'. Bey túun úuchik u yantal le tuukulil u beeta'al máasewal múuch' kaajalo'ob yaan u jela'anilo'ob tu'ux ku táakpajal jejeláas kaajalo'ob ku t'aniko'ob jela'antak t'aanilo'ob. Uláak' tuukulil xane' u yéeya'al múuch' kaajalo'ob ku t'aniko'ob chéen jump'éel t'aan, ko'ox a'alike' tuláakal máaxo'ob ku t'aniko'ob jump'éel t'aan, ba'ale' beya' unaj u beeta'al nojoch peten lu'umilo'ob jach kóochtak, yaan téene' unaj u much'ik ya'akach méek'tankaaajilo'ob wa xan peten lu'umilo'ob, yéetel ma' meyajnako'ob je'ex u ts'u' le kaajalo'oba', tumen u jt'aanilo'ob náhuatl, maaya wa tarahumarae', chéen je'ex óoxp'éel e'esajile', ma'atech ilak'ako'ob je'ex jump'éel kaaje'.⁴³

⁴³ Héctor Díaz Polanco, *México diverso: el debate por la autonomía*, 2002.

Bey xane', tsikbalta'ab tak tu'ux u k'uchul le cha'ak'abilo'. Jump'éeel ba'al jach ba'ate'el tsikbalta'abe' leti' le wa yaan u yantal tu k'ab le máasewal kaajo'ob chéen u lu'umilo'obo', je'ex ku ya'ala'al ti' u ju'unil ku ya'alik u yuumilo'ob le lu'umo', wa xan tak tuláakal u lu'umilo'ob, tu'ux ku yokol k'áaxo'ob, le lu'umo'ob ma' meyajta'ako'obo', yéetel xan ku páajtal u yoksiko'ob le ba'alo'ob yaan yáanal lu'umo'. Uláak' ba'al tsikbalta'abe' tak tu'ux ku náakal u muuk' u cha'ak'ab nojochil le kaajo'obo': wa ku ts'a'abal ti' tuláakal máak ba'ax ku ya'aliko'obe', tak le ma' máasewalo'ob, yano'ob tu lu'umilo'obo', wa ku k'uchul u muuk' tak u páajtalilo'ob máako'ob, utia'al u nu'ukbesiko'ob ba'ate'ilo'ob yóok'ol taak'in wa yóok'ol u ba'alo'obil máak, wa xan tak le a'almaj t'aanil ku ts'a si'ipilo'obo', utia'al u sásilkuntiko'ob máax u meentmaj yajil. Bey xan, tsikbalta'ab wa le méek'tankaajilil yéetel u yéeyik u nojchilo'ob te' máasewal kaajo'ob ku páajtal u múul meyajta'al yéetel le a'almaj t'aanilo'ob yéetel bix u ma'alob beeta'al u táakpajil tuláakal máak, táan u meyajta'al, ti' le uláak' u kajnáalilo'ob u noj lu'umil Meejikoo'.

Bey xane' tsikbalta'ab bix u yantal le suukilo'ob yéetel le u a'almaj t'aanilo'ob le máasewalo'obo' yéetel le a'almaj t'aanilo'ob yéetel u páajtalilo'ob le noj lu'umilo'. A'ala'ab le suuk u yantal yáanal le ko'olelo'ob ti' le suukilil u ts'a'abal kuucho'ob yéetel le a'almaj t'aano'obil le kaajo'obo' ku páajtal u bin ti' jela'an bej yaan ti' le keetil páajtalil ku ya'ala'al ti' le noj a'almaj t'aanil Meejikoo'. Bey xane', a'ala'ab yaan ba'alo'ob ichil u bo'ota'al siipil ichil máasewalo'obe', je'ex u loobita'al u wiinklilo'obo', ku bin ti' jela'an bejil ti' le u páajtalil máako'obo'. Ichil u yilajil le jela'anilo'oba', múul tsikbalta'ab jejeláas u bixil je'el u páajtal u táakbesa'al tu ka'apéelil tuukulo'obe' yéetel u kaxta'al u ts'a'abal u páajtalil máako'ob, yéetel múuch' máako'ob, ti' le máasewal ko'olelo'ob yéetel le máasewal xiibo'obo'.

Tu paach tuláakal le múul tsikbalo'ob yóok'ol u bixil yéetel tak tu'ux u k'uchul le cha'ak'abilo', jump'éeel múuch' máako'obil le ku taalo'ob ti' mola'ayo'obil u yéeya'alo'obo' yéetel uláak' kajnáalilo'ob Meejikoe' ma' tu ejéentajo'ob le k'áatankil cha'ak'abilo'. Le máako'oba' ku ya'aliko'ob u yantal máasewal cha'ak'abile' k'aas utia'al le noj lu'umila' tumen ku jatsik le tuukulil keet páajtalil tuláakal le u kajnáalilo'ob Meejikoo' yéetel ku k'askúuntik u tuukulil u yantal keet páajtalil ti' tuláakal máak, letene', ku yiliko'ob je'ex u suut máak paachil tu'ux yaan ka'ach batabilo'ob je'ex u k'iinilo'ob coloniae'. Uláak' tuukulo'ob utia'al ma' u yantal cha'ak'abile' ku ya'aliko'ob le je'elo'oba' ku páajtal u jatsiko'ob le noj lu'umila' yéetel sajbe'entsilo'ob utia'al u méek'tankaajilil yéetel u junketil. Bey xan a'ala'abe' wa ku kaxta'al u ma'alobkinsa'al bix anik le máasewalo'obo', le u yantalo'ob ti' cha'ak'abilo' ku páajtal u meentik u p'áatalo'ob paachil yéetel u ja'atsalo'ob

Tu ja'abil 2001e' u Múuch'kabil u meenta'al a'almaj t'aano'obe' tu ejéentaj u k'expajal le Artiikulo 2 ti' le Noj A'almaj T'aanil tu chiinjo'oltaj le máasewal cha'ak'abilo'.

ti' le u chúuka'an u kajnáalilo'ob Meejikoo', utia'al u yantal "Máasewal jaatso'ob", je'ex le yaan Estados Unidose', tu'ux le máasewal kaajo'ob le noj lu'umil je'elo' kuxa'ano'ob jatsa'ano'ob yéetel óotsilo'ob.

Máaxo'ob ku tokiko'ob le cha'ak'abilo' tu núukajo'ob tuláakal le tuukulo'ob ma' tu k'amiko'ob ma'alob le je'ela', tu núukajo'ob ka'ach wa ma' tu beeta'ale' le máasewalo'obo' xuulul yaan u yantalo'ob yáanal le a'almaj t'aano'ob utia'al tuláakal le uláak' meejikoilo'obo', u p'a'atal u méek'tantikubao'obe' ku meentik u chiinjo'olta'al u jela'anil u miaatsilo'ob yéetel le páajtalilo'obo'. Bey xane', tu ya'alajo'obe', le cha'ak'abilo', náach ti' u jatsik yéetel u tselik u muuk' le noj lu'umilo', lela' je'el u mu'uk'a'antike', tumen ku p'atik ka páajchajak u táakpajal le máasewalo'ob ti' méek'tankaajile', náajal taak'ine' yéetel u ma'alob yantal le máako'obo'. Letene', le cha'ak'abilo'obo' ma' tun u jats le máasewalo'obo', ba'axe' yaan u ts'aaik ti'ob uláak' ba'alo'ob utia'al u táakpajalo'ob ti' u ma'alobkiinsa'al u kajtal noj lu'umil yéetel yóok'ol kaab.⁴⁴

Tu ts'ooke', ts'óokol 5 ja'abo'obil ba'ate'el tsikbal yéetel u péek le máasewalo'obo', tu ja'abil 2001e', le Múuch'kabil u meent'al a'almaj t'aano'obo' tu ejéentaj u k'expajal le Artiikulo 2 ti' le Noj A'almaj T'aanil tu chiinjo'oltaj le máasewal cha'ak'abilo' ti' le tuukulo'oba':

U páajtalil le máasewal kaajo'ob u chiinjo'olta'al u jela'anilo'obe' yaan u beeta'al ti' jump'éeel noj tuukulil ku taal ti' le Noj A'almaj T'aanil ku yilik le cha'ak'abil ma' u jatsik u junketil noj lu'umilo'. U chiinjo'olta'al le máasewal kaajo'ob yéetel kajtalilo'obo' yaan u beeta'al ti' Noj A'almaj T'aano'ob yéetel A'almaj T'aano'obil le peten lu'umilo'obo', tu'ux yaan u táakbesa'al xan, u tuukulil ba'ax t'aanil ku t'aniko'ob yéetel tu'ux kajakballo'ob.

⁴⁴ Francisco López Bárcenas, *Autonomía y derechos indígenas en México*, 2005.

A. Le Noj A'almaj T'aano' ku chíinjo'oltik yéetel ku ts'áaik u páajtalil le máasewal kaajo'ob yéetel kajtalilo'obo' u kuxtalo'ob je'ex bixo'obe' yéetel, tak'a'an yéetele', u cha'ak'abilo'ob utia'al:

I. U ya'aliko'ob bix u k'áato'ob múul kuxtal yéetel u much'ikubao'ob tu kaajalo'ob, u kaxtik u taak'inilo'ob, u beetik u méek'tankaajilo'ob yéetel u miaatsilo'ob.

II. U k'abéetkunsiko'ob u a'almaj t'aanilo'ob utia'al u ma'alobkunsiko'ob yéetel u jabiko'ob ba'ate'ilo'ob ichil le kaajo', yéetel u a'almaj t'aanilo'ob le Noj A'almaj T'aanila', ka u chíinjo'olto'ob u jáalk'abil tuláakal máak, u páajtalil le máako'ob yéetel, yóok'ol le je'elo'oba', u tsiikil yéetel u kuxtal le ko'olelo'obo'. Le a'almaj t'aana' yaan u ya'alik ba'ax u téenel yéetel bix kun u meyajtil le jts'aa a'almaj t'aanilo'obo' wa le mola'ayil a'almaj t'aanilo'obo'.

III. U yéeyiko'ob yéetel u a'almaj t'aanilo'obe', je'el bix u beetiko'ob yéetel ichil u suukilo'obe', u nojochil le kaajo' wa máax kun jo'olintik je'e bix suuk u beetiko'obe', chéen ba'ale' yaan u kaxta'al u táakpajal ko'olelo'obi' je'ex tuláakal xiibo'obe', tí' jump'éel tuukulil u chíinjo'olta'al le mok t'aanil noj lu'umilo' yéetel u cha'ak'abil le peten lu'umilo'obo'obo'.

IV. U kaláantiko'ob yéetel u mu'uk'intiko'ob u t'aano'ob, u na'ato'ob yéetel tuláakal le ba'alo'ob ku yantal tí' u miaatsilo'ob yéetel u éet bixilo'obo'.

V. U kaláantiko'ob yéetel u ma'alobkinsiko'ob tu'ux kajakbalo'ob yéetel u kaláantik u lu'umo'ob je'ex a'ala'anil tí' le Noj A'almaj T'aana'.

VI. U páajtal, yéetel u chíinjo'olil le u yantal yéetel u tia'alinta'al le lu'um ts'íibta'ano'ob te' noj A'almaj T'aanila' yéetel le a'almaj t'aano'obil le tuukula', yéetel xan u chíinjo'olta'al u yantal uláak' u yuumile' wa u kajnáalil wa ma' tí' le kaajo', u k'abéetkunsá'al yéetel u meyjta'al le yóok' kabil le tu'ux kajakbalo'obo' yéetel kúuchilo'ob u kaajalo'obe', chéen ma' tu yokol ichil le je'elo'oba' le kúuchilo'ob kaláanta'ano'obo', je'ex u ya'alik le Noj A'almaj T'aanila'. Utia'al u k'abéetkunsá'ale' le kaajalo'obo' ku páajtal u much'ikubao'ob je'ex ku ya'alik le a'almaj t'aano'obo'.

VII. U yéeya'al, tí' le méek'tankaajo'ob yaan u máasewal kajnáalilo'obe', máaxo'ob ku t'aano'ob tu yo'olalo'ob tí' le méek'tankaajililo'. U Noj A'almaj T'aanilo'ob yéetel u A'almaj T'aanilo'ob le peten lu'umilo'obo' yaan u chíinjo'oltiko'ob yéetel u ya'aliko'ob bix kun u meyajtilo'ob le páajtalilo'ob tí' le méek'tankaajo'obo', yéetel u tuukulil u mu'uk'intá'al u táakpajalo'ob yéetel u yantalo'ob tyo'olal u kaajalo'ob je'ex u suukilo'ob yéetel u a'almaj t'aanilo'obe'.

VIII. U yantal u páajtalilo'ob aktáan ti' le Méek'tankaajo'obo'. Utia'al u ts'a'abal ma'alob le páajtalilo', ti' tuláakal ba'ate'il páajtalil wa meyaj oka'an, tu juun wa yéetel junmúuch' máako'obe', unaj u ma'alob ila'al u suukilo'ob yéetel u jach bixil u miaatsilo'ob je'ex u ya'alik le Noj A'almaj T'aanila'. Le máasewalo'obo' yaan u páajtalilo'ob mantats' ka áanta'ako'ob tumen máax ku páajtal u tsolik u t'aano'ob yéetel u tsolik ti'ob ba'ax ku ya'ala'al ti' uláak' t'aan je'ex xan u ts'a'abal máax ka u yáant u tokikubao'obe', máaxo'ob k'abéet u yojéeltiko'ob le t'aan yéetel u miaatsil le máasewalo'obo'.

Le Noj A'almaj T'aanilo'ob yéetel le A'almaj T'aano'obil le peten lu'umilo'obo' leti'ob kun u ya'alo'ob u bixil le u ya'alikubao'ob bixo'obo' yéetel u cha'ak'abil ku ma'alob tsol bix anik yéetel ba'ax u k'áat le máasewal kaajalo'ob ti' junjump'éeleil le peten lu'umilo'obo', je'ebix xan le a'almaj t'aano'ob utia'al u chiinjo'olta'al le máasewal kaajalo'obo' je'ex kúuchilo'ob k'a'ana'an utia'al tuláakal máako'.

Le máaxo'ob u yojelo'obo' ku ya'aliko'ob le a'almaj t'aano'oba' ku kóomkunsiko'ob u cha'ak'abil le máasewalo'obo': ku ts'áaik chéen ichil méek'tankaajo'ob, ma' tu ts'áaik tu k'ab le kaajalo'ob u lu'umo'obo', yéetel ku xot'ik u meyaj le u nojochilo'obo' yéetel u a'almaj t'aanilo'obo'. Letene', ya'akach múuch' máasewalo'obe', u káajbal yéetel le EZLNO' ma' ki'imak u yóolo'ob yéetel le k'expajal beeta'aba' yéetel xuulul táan u k'áatiko'ob ka meenta'ak jump'éelel túumben a'almaj t'aan maas naats' ti' le moks'aano'obil San Andrés yéetel le ku ya'alik le COCOPAo'.

Tak beorae', chéen le peten lu'umilo'ob yaan te'ela' u meentmajo'ob túumben a'almaj t'aano'ob utia'al u chiimpoltiko'ob u cha'ak'abil le máasewal kaajo'ob kaja'ano'ob tu lu'umo'obo': Oaxaca (1998), Quintana Roo (1998), Chiapas (1999), Campeche (2000), Estado de México (2001), San Luis Potosí (2003) yéetel Nayarit (2004). Bey ma' tu páajtal k láaj ilik le a'almaj t'aano'ob ti' le jaatsa',k láaj ts'áaik ti' le Tak'a'an Ao'.

Tu ja'abil 2006e', le máasewal cha'ak'abilo' xuulul táan u tsikbalta'ale', yéetel xan xuulul táan u k'áata'al ti' ya'akach múuch' k'áatankilil le máasewalo'obil k noj lu'umila'.

¿MÁASEWAL YAJIL WA U YAJIL NOJ LU'UMIL?

Tu paach le cha'ak'abil utia'al u yantal jump'éelel túumben bisbail ichil le máasewal mejikoilo'ob yéetel le uláak' kajnáalilo'obo' k'abéet u yantal nojoch k'expajalilo'ob ti' u méek'tankaajililo'ob, ti' u kaxtik u taak'ino'ob, ti' u kuxtal le kaajo'obo' yéetel ti' u miaatsilo'obil tuláakal k noj lu'umil. Utia'al u béeychajal le máasewal k'áatankil "Mix bik'in jump'éelel Meejiko xma' to'ono'", tuláakal

Le máako'ob ma' máasewalo'obo' jach yaan u jejeláasil yéetel jach ya'abo'ob je'ex le máasewalo'obo'... yéetel jejeláas miaatsilo'ob ti' le jela'antak jaatsil lu'umilo'ob, ti' mejen kaajo'ob yéetel ti' le noj kaajo'obo'.

u kajnáalilo'ob Meejiko k'abéet k kaxtik ka anak le k'expajalo'.

U k'aasile', u ba'ate' tsikbalta'al le máasewal yajil ti' k noj lu'umilo' ts'o'ok u p'áatal chéen ti' le kaajo'obo', yéetel ti' le jach k'a'ana'an ba'alo'ob ku k'átiko'obo', chéen ba'ale' ma' u tsikbalto'ob le ba'axo'ob unaj utia'al le uláak' múuch' kaajalilo'obil Mejikoo'. Letene', ts'o'ok k tu'ubskil le máasewalo'obo' kex wa yaan u éet bixilo'ob yéetel u miaatsilo'obe', ma' jach jela'antak ti' le uláak' meejikoilo'obo'. Bey xane' yaan k k'a'ajisk le ka'ap'éeel u miaatsilo'obo' jach yaan u jejeláasil yéetel jach ya'abo'ob je'ex le máasewalo'obo', tumen ichil le múuch' máako'ob ku t'aniko'ob káastlan ti' noj lu'umile', yaan ya'ab yaan u jejeláas miaatsilo'ob jach utia'alo'obe', yano'ob tu jejeláas jaatsil lu'umilo'ob, ti' mejen kaajo'ob yéetel ti' le noj kaajo'obo'.

Ti' uláak' tséele', ya'akach ti' le nojoch yajilo'ob ku muk'yajtik le máasewalo'obo', je'ex le óotsililo' yéetel le u p'a'atalo'ob paachililo', u yóotsilil le ka'ansaj ku ts'a'abal ti'obo' je'ebix xan le toj óolilo', ma' u yantal páajtalil ti' tuláakal máak ti' le méek'tankaajililo', ma' u chíinjo'olta'al le u páajtalil u kuxtalo'obo', le ma' u táakpajalo'ob ti' le k'aaxt'aano'ob yóok'ol ba'alo'ob yaan u yil yéetelo'obo', noj yajilo'ob ku múul muk'yajtik le jejeláas múuch' máako'ob ichil u kajnáalilo'ob meejikoo'. Tyo'olal lela', ya'akach múuch' máako'ob ka'ap'éeel u miaatsilo'obe' ku páajtal xan u meentiko'ob le k'áatankilo'ob ku meentik le máasewalo'obo' ti' u much'ikubao'obo': u yantal u cha'ak'abil ichil u kaajalo'ob yéetel xan ti' u kaajalo'ob, u chíinjo'olta'al u páajtalilo'ob je'ex máako'obe', u páajtalil u tokiko'ob u bixil u tuukulo'ob yéetel u miaatsilo'ob.

Ichil tuláakale': utia'al u ts'a'abal ti' le máasewalo'ob le chíinjo'olil ku k'átiko'ob yéetel u chukmajo'ob ti' le k noj lu'umilo', yaan k ts'áaik xan ti' tuláakal le múuch' jejeláas máako'ob ku kuxtalo'obi', utia'al k chíinjo'oltik le ya'abil miaatsilil yaan t noj lu'umilo' yéetel k jeelbesik k bisbail yéetel bix u beeta'al méek'tankaajil, u kaxta'al le taak'inilo' yéetel u kuxtalil ti' jump'éeel kaaje' je'el bix unaj u beeta'al ichil jejeláasile'.



Rincón de Santa Catarina, Baja California. Jóo'saj oochel: Óscar Necoechea, xma' ja'abil. Kúuchil oochelo'ob Nacho López, CDI.

TU BEJIL JUMP'ÉEL MEEJIKO TU JAAJIL KU CHÍIMPOTA'AL TULÁAKAL MÁAK.

Ti' jump'éel Meejiko ya'ab u jejelásile', tuláakal u kajnáalilo'ob unaj k k'exik k tuukul yéetel ba'ax k beetik ti' le máaxo'ob jela'antak ti' to'ono' utia'al k kanik múul kuxtal yéetel k kaambal ti' k jela'anil.

Le máako'ob ka'ap'éel u miaatsilo'obo' unaj u káajsik u p'atik le p'ekkunaj yaan ti'ob yóok'ol le máasewalo'obo'. Lela' ku bisik u ma'alob tukultiko'ob le k'aasil tuukulo'ob yaan ti'ob yóok'ol le máasewal miaatsilo'obo', ku beetik u yiliko'ob je'ex jach úuchbentake' yéetel ma' jach k'a'ana'antak je'ex utia'alo'obe'; yaan xan u ts'a'abal u k'a'ana'anil le t'aano'ob jela'antak ti' le káastlano' yéetel u ts'a'abal kúuchilo'ob ti'ob ti' le u múuch' antalo'ob tu kaajo'obe' yéetel ti' méek'tankaajile', ti' le nu'ukulilo'ob ts'aa k'ajóoltbil ba'alo'obe' yéetel xan ti' le u múul kuxtalo'obe'; k'abéet xan k tuukultik le bix u p'í'isil jats'utsil ti' le k'iino'oba', tumen ku nu'upul jats'utsil yéetel ayik'alil ti' sak wíinklil yéetel u yichil máako'ob yan u yichil euroapil ti'ob. Le k'expajalilo'oba' k'abéet u k'uchulo'ob ti' tuláakal le kajnáalilo'obo', kitak le máako'obo' tak le mola'ayo'obil

Ti' jump'éeel Meejiko ya'ab u jejeláasile', tuláakal u kajnáalilo'ob unaj k k'exik k tuukul yéetel ba'ax k beetik ti' le máaxo'ob jela'antak ti' to'ono' utia'al k kanik múul kuxtal yéetel k kaambal ti' k jela'anil.

méek'tankaajilo', kitak u nu'ukulo'obil u ts'a'abal ojéeltbil ba'alo'obo' tak le kúuchilo'obil mayaj yaan u yuumilo'obo'.

Bey xane', u kajnáalilo'ob le máasewal kaajalo'obo' unaj u ma'alob tukultiko'ob le p'ekkunaj ku yantal ti'ob yóok'ol máaxo'ob ma' u yéet kaajalo'obo'. Lela' yaan u bisik u nu'ukbesa'al le ba'ate'il ichil le kaajalo'obo' ya'akach téene' ku t'aniko'ob jump'éeel keet t'aan yéetel ku múul táakpajalo'ob ti' jump'éeel keet miaatsilil, wa u jaatsil uláak' máasewal kaaj; bey xane' unaj u ma'alob iliko'ob wa u k'exiko'ob u bisbailo'ob yéetel le ma' máasewalo'obo' utia'al u yantal éet bisbail yéetel keetil.

Ichil tuláakale', tuláakal meejiko'ob unaj k je'ik k tuukul, ko'ox a'alike', ka k ch'a'abe'entik wa ma'alob k'amik yéetel k chíinj'o'oltik máaxo'ob ku t'aano'ob, ku tuukulo'ob yéetel ku búukintiko'ob jela'an nook'o'ob ti' le to'ono'. Ba'ale' le ya'ab jejeláasile' k'abéet u táats'máansik le u k'a'amal ma'alob máako': ma' chéen k'abéet k ch'a'abe'entik le jela'anilo', yaan xan k ts'áaik k óol utia'al k múul tsikbl yéetel máaxo'ob jela'antak ti' to'ono'. Ma' táan u kaxta'al k kuxtal jatsa'ano'on ichil k jejeláas miaatsil yéetel kaajalo'obe', ba'ax k'abéete' k kanik tsikbal ya'ab yéetel ma'alob ichilo'on. Lela' jach k'abéet, tumen bejla'e' mix le máasewalo'ob mix le uláak' kajnáalilo'ob meejiko ku kuxtalo'ob jatsa'ano'ob ti' le uláak'o'obo': tuláakalo'on k u'yuyik u nu'ukulil u'yuj paax yéetel k cha'antik u nu'ukulil cha'an, tuláakalo'on k jóok'ol utia'al noj kaajo'ob wa táanxel ti' k noj lu'umil, tuláakalo'on k k'amik u ba'alilo'ob méek'tankaajil yéetel tuláakalo'on k táakpajal ti' le kuxtal k méek'tankaajil k kaajo', le peten lu'umilo' yéetel k noj lu'umilo'. Le éet kuxtala' ku k'abéetkunsik ka k k'ajóoltba ma'alobil, ka k tukult tuláakal le jela'an múuch' máako'ob yéetel miaatsilo'obil k noj lu'umilo' yaan ti'ob ba'ax u ka'anso'ob to'on, yéetel xan yaan ba'alo'ob ku páajtal u kaniko'ob to'on.

Lelo' ku taasik túun ka p'a'atak paachil le u bixil u bisikuba le ma' máasewalo'ob yéetel le máasewalo'ob te' t noj lu'umil kitak naats' ti 500 ja'abo'obo': u k'e'exel u k'ulintajo'ob, u ka'ansa'alo'ob, u túumbenkunsa'al u tuukulo'ob, u nu'upulo'ob; ko'ox a'alike', u ka'ansa'al ti'ob le ba'ax ku tukulta'al ma'alobo' tumen ku tukulta'al ka'ache'

mina'an u na'ato'ob u k'ajóoltiko'ob tu juuno'ob. Beorae' u k'iinil tuláakal meejikoilo'obe' k káajsik k u'uyik yéetel k kaambal ti' le máasewalo'obo'; ka u'uya'ak u t'aano'ob ti' tuláakal kúuchil k noj lu'umil, kitak le méek'tankaajilo' yéetel u kaxta'al u taak'inilo'obe' tak le miaatsilo', utia'al k múul beetik le Meejiko tu jaajil jejeláaso' yéetel ku chíinjo'oltik tuláakal je'ex k k'áat óoltiko'.

Ti' le k'a'ana'an k'áatankil "Mix bik'in jump'éeel Meejiko xma' to'ono'", ku páajtal k ts'o'okbesik ma' chéen le máasewalo'ob ku yáanta'alo'ob ikil u táakbesa'alo'ob ti' le kuxtal méek'tankaajilo', le u kaxta'al u taak'inil yéetel le múul kuxtal te' Meejikoá', tuláakal le noj lu'umil ku páajtal u nojbe'enkunsikuba yéetel le ya'abil ayik'alil yaan ti' u kajnáalilo'obo', le kuxtal ti' kaajalo'obo' yéetel le miaatsilil yaan ti' le máasewal kaajo'obil k noj lu'umila'.

TS'ÍBIL JU'UNO'OB MEYAJNAJJ

AGUIRRE BELTRÁN, Gonzalo, *Regiones de refugio: el desarrollo de la comunidad y el proceso dominical en Mesoamérica*, Fondo de Cultura Económica, 1991.

ARGUETA, ARTURO, "La naturaleza del México profundo", en *Antropología breve de México*, Lourdes Arizpe, coord., UNAM-Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, 1993, pp. 215-244.

BARRIENTOS LÓPEZ, Guadalupe, *Otomíes del Estado de México*, Pueblos Indígenas del México Contemporáneo, CDI / PNUD, 2004.

BONFIL, Guillermo, Mario Ibarra et. al., *América Latina: Etnodesarrollo y etnocidio*, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, San José, 1992.

———, "El etnodesarrollo: sus premisas jurídicas. Políticas y organización", en *Obras escogidas de Guillermo Bonfil*, INI / INAH, 1995, vol. 2, pp. 467-480.

———, *Obras escogidas de Guillermo Bonfil*, Lina Odena Güemes, ed., INI / INAH, 1995.

———, *México profundo. Una civilización negada*, col. Los Noventa, Grijalbo / CNCA, 1990.

CANCIAN, Frank, *Economía y prestigio en una comunidad maya. El sistema religioso de cargos en Zinacantán*, Instituto Nacional Indigenista / CNCA, 1989.

CARRILLO TRUEBA, César, *Pluriverso. Un ensayo sobre el conocimiento indígena contemporáneo*, UNAM-Programa México Nación Multicultural, 2006.

DE VOS, Jan, *Una tierra para sembrar sueños. Historia reciente de la Selva Lacandona, 1950-2000*, Fondo de Cultura Económica, 2002.

DEL VAL, José, "El indigenismo", en *Antropología breve de México*, Lourdes Arizpe, coord., UNAM-Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, 1993, pp. 245-263.

DÍAZ GÓMEZ, Floriberto, "Derechos humanos y derechos fundamentales de los pueblos indígenas", en *La Jornada Semanal*, 11 de marzo de 2001.

DÍAZ POLANCO, Héctor, *México diverso: el debate por la autonomía*, Siglo XXI, 2002.

FARRISS, Nancy M., *La sociedad maya bajo el dominio colonial. La empresa colectiva de la supervivencia*, Alianza Editorial, Alianza América 29, Madrid, 1992.

GOSEN, Gary, *Los chamulas en el mundo del Sol. Tiempo y espacio en una tradición oral maya*, col. Presencias 17, CNCA / INI, 1989.

LEÓN-PORTILLA, Miguel, y Angel M. Garibay, eds., *Visión de los vencidos. Relaciones indígenas de la conquista*, Biblioteca del Estudiante Universitario 81, UNAM, 1982 [1959].

LOCKHART, James, *Los nahuas después de la conquista. Historia social y cultural de los indios del México central, del siglo XVI al XVIII*, Fondo de Cultura Económica, 1999.

LÓPEZ AUSTIN, Alfredo, *Cuerpo humano e ideología. Las concepciones de los antiguos nahuas*, UNAM-Instituto de Investigaciones Antropológicas, 1980.

_____, *Tamoanchán y Tlalocan*, Fondo de Cultura Económica, 1994.

_____, y Leonardo López Luján, *El pasado indígena*, serie Hacia una Nueva Historia de México (Fideicomiso Historia de las Américas), Fondo de Cultura Económica / El Colegio de México, 1996.

LÓPEZ BÁRCENAS, Francisco, *Autonomía y derechos indígenas en México*, UNAM-Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades, 2005.

NAVARRETE LINARES, Federico, "La conquista europea y el régimen colonial", en *Historia antigua de México*, Leonardo López Luján y Linda Manzanilla, eds., vol. 3, Miguel Ángel Porrúa / UNAM / INAH, 1994.

_____, *Las relaciones interétnicas en México*, Universidad Nacional Autónoma de México, 2004.

PÉREZ-RUIZ, Maya Lorena, "Del comunalismo a las megaciudades: el nuevo rostro de los indígenas urbanos", en *La antropología sociocultural en el México del milenio. Búsquedas, encuentros y transiciones*, Guillermo de la Peña y Luis Vázquez León, coords., Fondo de Cultura Económica, 2002, pp. 295-340.

PINTADO CORTINA, Ana Paula, *Tarahumaras*, Pueblos Indígenas del México Contemporáneo, CDI / PNUD, 2004.

RADDING, Cynthia, *Entre el desierto y la sierra. Las naciones o'odham y tegüima de Sonora, 1530-1840*, Historia de los Pueblos Indígenas de México, INI / CIESAS, 1995.

RAMÍREZ CASTAÑEDA, Elisa, *La educación indígena en México*, UNAM-Programa México Nación Multicultural, 2006.

REINA, Leticia, *Las rebeliones campesinas en México (1819-1906)*, col. América Nuestra, Caminos de Liberación, Siglo XXI, 1986.

RUS, Jan, "La comunidad revolucionaria institucional: La subversión del gobierno indígena en los Altos de Chiapas, 1936-1968", en *Chiapas, los rumbos de otra historia*, Pedro Viqueira y Mario Humberto Ruz, eds., UNAM, 1995, pp. 251-278.

SARIEGO RODRÍGUEZ, Juan Luis, *El indigenismo en la Tarahumara: identidad, comunidad, relaciones interétnicas y desarrollo en la Sierra de Chihuahua*, INI / INAH, 2002.

SERRANO CARRETO, Enrique, Patricia Fernández Ham y Arnulfo Embriz Osorio, coords.,

Indicadores socioeconómicos de los pueblos indígenas de México, 2002, INI / PNUD / CONAPO, 2002.

SIERRA, Justo, "México social y político. Apuntes para un libro. Capítulo primero", en *Justo Sierra. Textos. Una antología general*, Catalina Sierra y Cristina Barros, eds., Clásicos Americanos 34, SEP / UNAM, 1982, pp. 191-197.

SIERRA, María Teresa, "Derecho indígena: herencias, construcciones y rupturas", en *La antropología sociocultural en el México del milenio. Búsquedas, encuentros y transiciones*, Guillermo de la Peña y Luis Vázquez León, coords., Fondo de Cultura Económica, 2002, pp. 247-294.

STEPHEN, Lynn, *Zapotec women: Gender, class and ethnicity in globalized Oaxaca*, Duke University Press, Durham, 2005.

TEJERA GAONA, Héctor, "La comunidad indígena y campesina en México", en *Antropología breve de México*, Lourdes Arizpe, coord., UNAM-Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, 1993, pp. 189-214.

TOLEDO, Víctor Manuel, *Ecología, espiritualidad y conocimiento: de la sociedad del riesgo a la sociedad sustentable*, Programa de las Naciones Unidas para el Medio Ambiente / Universidad Iberoamericana, 2003.

VALDÉS, Luz María, *Los indios en los censos de población*, UNAM-Coordinación de Humanidades, 1995.

VALDIVIA DOUNCE, Terese, coord., *Usos y costumbres de la población indígena de México*, INI, 1994.

VALIÑAS, Leopoldo, "Las lenguas indígenas mexicanas: entre la comunidad y la nación", en *Antropología breve de México*, Lourdes Arizpe, coord., UNAM-Centro Regional de Investigaciones Multidisciplinarias, 1993, pp. 165-187.

VARIOS, *Estado del desarrollo económico y social de los pueblos indígenas de México, 1996-1997*, INI / PNUD, 2000.

WARMAN, Arturo, *La danza de Moros y Cristianos*, SepSetentas 46, SEP, 1972.

_____, *Los indios mexicanos en el umbral del milenio*, Fondo de Cultura Económica, 2003.

WEITLANER, Roberto, comp., *Relatos, mitos y leyendas de la Chinantla*, INI, 1977.

ZOLLA, Carlos, y Emiliano ZOLLA MÁRQUEZ, *Los pueblos indígenas de México. 100 preguntas*, UNAM-Programa México Nación Multicultural, 2004.



Máasewal kaajo'obil u Meejiko, de Federico Navarrete Linares, se terminó de imprimir en de 2009 en los talleres de México, D.F.
La tirada fue de ejemplares.

Cuidado editorial: Esteban Martínez Sifuentes y Marco Antonio Navarro. Formación : Juan Manuel Estrella Treviño.

El cuidado de edición estuvo a cargo de la Coordinación Editorial de la CDI.